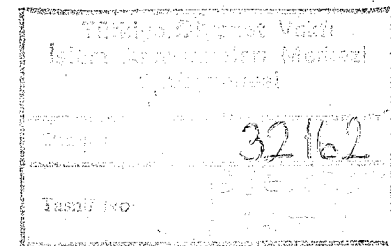
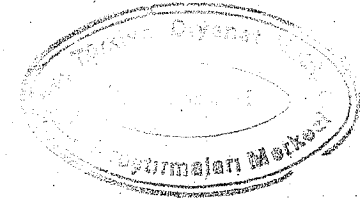

Birinci Baskı : Mart 1983
Kapak : Sahir Abacı
Dizgi Baskı : Özdem Kardeşler Matbaası
Cilt : Numune Mücellithanesi
KAYNAK YAYINLARI : 1.3

BİRLEŞİK YAYINCILIK ve TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Nuruosmaniye Cad. 3/2 Cağaloğlu - İSTANBUL

İLBER ORTAYLI OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALMAN NÜFUZU

İÇİNDEKİLER

Metinde çokça geçen bazı kısaltmalar:

AAA	: Archiv des Auswaertigen Amtes (Bonn)
BA	: Başbakanlık Arşivi
Yld. Evr.	: Yıldız Evrakı
İr-Har	: İrade-Hariciyye
NAUS	: National Archives of United States (Washington D.C.)
PRO-FO	: Public Record Office-Foreign Office (Londra)

SUNUŞ	9
GİRİŞ	12
XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA VE DÜNYA	12
Alman İmparatorluğunun Durumu	12
Alman Koloniyalizminin Etkinlik Kazanma Çabaları	15
Almanya'nın Dünya Politikasındaki Yeni Rakipleri	19
XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Almanya'da İç Gelişmeler	24
BİRİNCİ BÖLÜM	
BERLİN KONGRESİNDEN SONRA OSMANLI İMPARATORLUĞU	33
Almanya Osmanlı İmparatorluğunda	39
Alman Ticari Etkinliğinin Artması	40
Alman Yatırımlarının Artışı	48
Alman Nüfuzunun Yerleşmesi İçin Uygun İdeolojik Ortam	52
Alman Uzmanların Getirilmesi	58
Alman Kültürel Yayılması	62
İmparator II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğunda	64
İKİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI ORDUSUNDA ALMAN KOMUTANLAR	71
Osmanlı-Alman Askeri İşbirliğinin Nedeni	71
Askeri Uzmanların Gelişi	73
Colmar von der Goltz	78
Türk Subayları Almanya'da	80
Almanya İle Silah Ticaretinin Gelişmesi	82
Jandarma ve Donanmada Alman Reformcular	83
Alman Askeri Yardımının Sonuçları	84
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALMAN KORİDORU (BAĞDAT DEMİRYOLU)	87
Bağdat Hattı Projesinin Tarihi ve Gerçekleşmesi	89
Bağdat Demiryolu Üzerindeki Kavgalar	107
Basra Körfezinde İngiliz-Alman Rekabeti	112
Tarihi Bir Miras Olarak Bağdat Demiryolu	115
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR SORUNU VE ALMANYA	117

Filistin'de Alman Kolonizasyonu	123
SONUÇ	
İMPARATORLUKLARIN BREST-LİTOVSK'TAKİ AKŞAMI	133
Epilog	141
EK-1	143
EK-2	145
YARARLANILAN KAYNAKLAR	147
DİZİN	157

SUNUŞ

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu yeni bir bağlantıya girdi. Bu bağlantı ve yakınlık Osmanlı denge siyasetinin herhangi bir büyük devlete karşı izlediği türden değildi. Devlet, orduda ve sivil yönetimde Alman nüfuzuna kapılarını açmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında Avrupa güçler dengesini altüst ederek ortaya çıkan Almanya ile kurduğu ilişkiler; devletler ailesindeki herhangi iki devletin normal bağlaşıklığı olmaktan daha fazla bir olaydır. Bu ilişkinin diplomatik ve siyasal alandaki boyutların ötesinde, her iki ülkenin sosyal ve iktisadi tarihi içinde de önemli bir yeri vardır.

Genç Alman İmparatorluğunun yayılma hırısı, ön planda Osmanlı ülkelerine yönelmişti. Bu ülkelerde kurduğu nüfuz, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki Almanya'nın tarihidir demek pek yanlış olmaz. Aynı nitelik son devir Osmanlı tarihi için de söz konusudur.

Bu nedenledir ki, iki ülke arasındaki ilişkiler yoğun bir biçimde araştırma konusu olmuştur. Ayrıca arşiv belgelerinin zenginliği yanında o devirde basılan kimi yarı propaganda, kimisi siyasi-iktisadi durum raporu niteliğinde bir hayli kitap ve risale vardır. Özellikle güncel önemini koruyan askeri yardım konusu için, Osmanlı ordusundaki Alman askeri heyetinin faaliyeti bir örnek olay olarak dikkati çekmiştir. Bu konuda yapılan etraflı araştırmaların (Wallach ve Trumpeener gibi) önemli bir eksiği, Osmanlı arşiv belgelerine, hatta Türkçe ikincil kaynaklara yabancılıklarıdır. Aynı şey Bağdat demiryolu üzerindeki bazı çalışmalar için de söylenebilir. (Tek istisna 1935'te yazılan ve bazı Türkçe ikincil kaynakları kullanan Bekir Sıtkı Baykal'ın çalışmasıdır). Esasen yabancı literatürde Türk-Alman ilişkileri üzerindeki çalışmalar hiç de küçümsenmeyecek sa-

yıda olmasına rağmen, beni bu konuda araştırma yapmaya yönelten neden, bu çalışmaların çok büyük bölümünde Türkçe birincil ve ikincil kaynakların kullanılmamış olmasıdır.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı İmparatorluğunda Alman etkisinin yerleştiği bir zaman kesitini kapsar. Genç Türkler iktidara geldiklerinde bu nüfuzu daha büyük boyutlarda devam ettirmekten başka bir şey yapmamışlardır. Alman nüfuzunun yerleşmesinde dünya konjonktürü, Osmanlı İmparatorluğunun iç siyasi-iktisadi durumu ve egemen ideolojisi etken öğeler olmuştur.

Çalışma sırasında Türkçe ve yabancı dillerdeki kaynakların önemli bölümüyle, yıllıklar, istatistikler, Alman, İngiliz ve Osmanlı gazeteleri taranmıştır. Abdülhamid devri sansürü dolayısıyla taradığım üç Türkçe gazeteden çarpıcı bilgiler elde edemediğimi belirtmeliyim. Bonn'daki Dışişleri Arşivi (*Archiv des Auswaertigen Amtes*), Londra'da *Public Record Office - Foreign Office* bölümünde bulunan belgeler bir hayli bilgi verdi. Nihayet 1978 yazında Washington D.C.'de tarayabildiğim, *Birleşik Devletler Arşivlerindeki "Türkiye'deki ABD Elçilik ve Konsolosluklarının Raporları"*, Osmanlı İmparatorluğundaki kavgaya pek katılmayan bir yabancı devletin temsilcilerinin, bazı sorunları ne şekilde gördüğünü anlamama yardımcı oldu.

Konumu geliştirmeme asıl katkı, *Başbakanlık Arşivi*'ndeki belgelerden geldi. Burada *Yıldız Evrakı* bazı konuları aydınlatacak bilgiler getirmektedir. Aynı arşivde 1295 - 1319 *Hicri* tarihler arasındaki *İrade-Hariciyye* tasnifi de taradığım koleksiyonlardandır. İlginçtir ki Dışişlerinin bu dönemde Bab-ı Âli tarafından değil de, Yıldız Sarayı'ndan yönlendirildiğine bu sayede bir kere daha tanıklık ettim. Bu tasniften, konu için çarpıcı bir katkı sağlayacak belgeler ele geçirmem mümkün olmadı. Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'daki arşivinden ise maalesef yararlanamadım. Asıl önemli kısmının tasnifi yapılmayan ve okuyanlara bazen açık tutulan, bazen kapalı kalan bu arşivin perişan durumuna tarihçilerimizin ve ilgililerin dikkatini çekmeyi bir görev sayarım.

Kitabın giriş bölümünde Avrupa devletlerinin ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki yayılmacı politikalarını, Alman İmparatorluğunun iç ve dış siyasetini etkileyen öğeleri saydıktan sonra; ilk bölümde Osmanlı İmparatorluğuna Almanya'nın nüfuz edişinin nedenlerini ve seyrini açıklamaya çalıştım. Sonraki bölümlerde askeri yardım ve demiryolculuk konusunda daha çok literatürde geçmeyen belgelerden çıkarılan bilgileri serimlemek amacı ağır basmıştır. Nihayet Osmanlı azınlıkları konusunda ilginç ve farklı bir politika izleyen Almanya'nın özellikle Filistin'deki faaliyetini son bölümde be-

timlemeye ve yorumlamaya çalıştım. Burada Alman ve Osmanlı belgeleri kadar Amerikan, İngiliz ve Avusturya konsolosluk raporları ve diplomatik belgelerini de kullanmayı tercih ettim. İlginç gördüğüm bazı belgelerin tam çevirisi *Ekler'de* verilmiştir.

Çalışmalarım sırasında özellikle bana kaynaklar üzerindeki geniş bilgileriyle yardımcı olan, Prof. Tarık Zafer Tunaya'ya, Prof. Andreas Tietze'ye, Prof. Şerafettin Turan'a ve Sayın Cevdet Kudret'e sonsuz teşekkür borçluyum. Araştırmalarım sırasında her türlü yardım ve kolaylığı göstermekten kaçınmayan başta Sayın Mihin Lugal olmak üzere, Türk Tarih Kurumu kitaplığı ve Başbakanlık Arşivi yetkililerine, metni sabırla gözden geçiren ve düzelten dostlarım İlder Akbuğ ve Dr. Uygur Kocabaşoğlu'na minnettarım. Kitabın Siyasal Bilgiler Fakültesindeki ilk baskısından sonra metni yeniden ele alıp düzenlemek ve genişletmek, yeni belge ve araştırmaları değerlendirmek kaçınılmaz oldu. Bu konudaki yardımından dolayı Sayın Prof. Nejat Göyünç'e teşekkürü borç bilirim.

İber ORTAYLI

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA AVRUPA VE DÜNYA

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Batı Avrupa'nın tümüyle sanayi toplumu özelliklerini kazandığı bir dönemdir. Sanayi imparatorlukları başta İngiltere ve Fransa olmak üzere dünyayı paylaşmışlar ve aralarındaki çatışmaları sona erdirip kısa sürecek altın çağlarına girmişlerdi. Sanayi toplumları arasına, biraz gecikmeyle birliğini tamamlayan Alman İmparatorluğu da girebildi ve hatta bu grubun öncü toplumlarından biri oldu. Ancak koloniyalizm aşamasına geç girişi, Almanya'nın uluslararası politikada dengeyi bozan ve yeni gelişmelere yol açan bir unsur olmasına neden oldu. Prusya 1871'de Versailles'da Fransa'yı yenen muazzam bir güçtü ve onun önderliğinde Alman İmparatorluğu ilan edildi.

Alman İmparatorluğunun Durumu

Yeni Alman İmparatorluğu bir yığın krallık, prenslik ve serbest şehirde yaşayan, çoğunluğu kasabalı bir milletin birleşmesiyle kurulmuştu. Birleşmenin önderi olan Prusya; sosyal yapısı, ideolojisi ve kültürüyle bu devletçiklerin çoğu tarafından sevilmiyordu. Günayn Katolik kültürü, kuzey şehirlerinin denizci-tüccar niteliği, Hessen ve Ren ülkelerinin endüstriyel ve Bavyera'nın tarıma dayalı yapısı Prusyalılıkla çatışan unsurlardı. Yeni Alman İmparatorluğu sadece Almanca konuşulan bir imparatorluktu. Bu ülkenin kültür hayatına, geleneklerine ve politikasına yön verecek bir Alman metropolü bile yoktu. Prusya Krallığı Berlin'i Almanya'ya yön veren bir Paris veya Londra yapmak için büyük çaba harcayacaktır ama her zaman için otoriter Almanya'nın kendi içindeki bölgesel yabancılıklar devam edecektir.

Almanların bir kısmı kentlerde manifaktür veya ticaretle yaşıyor, ama ülkenin geniş bölgelerinde küçük köylülük süregeliyordu. XIX. yüzyılın ilk yarısında Almanya'ya bir endüstri ülkesi denemezdi. Almanlar bir imparatorluk kurmuştu, Alman İmparatoru bu birliğin başında idi ve eski *Mukaddes Roma - Germen İmparatorluğunun* halefi olduğu iddiasında idi. Oysa Roma - Germen tacı bile Viyana'daki Habsburg Sarayı hazinesindeydi. Eski geleneksel İmparatorluğun ortada adı vardı yalnızca... Prusya Krallığının, İmparatorluğun her serbest şehri, dükalığı ve krallığıyla karşılıklı elçilikleri vardı. Alman İmparatoru ve Prusya Kralı birleşik orduların başkumandanı idi, ama *Baden - Württemberg* ve *Bavyera* orduları bunun dışında tutulmuştu. Bavyera, özel posta teşkilatını muhafaza ediyordu. İmparator, Alman Federasyonunun başında bir reis olarak bulunacaktı. Ancak böyle bir federasyon reisinin ılımlı tutumu ve üyelerin hükümlanlık haklarına göstermesi gereken saygı Alman İmparatorunda bulunmadığı gibi, Prusya Başbakanı ve bakanlarında da yoktu. Kabalık, gurur ve sınırsız egemenlik özlemini yansıtan davranışlar, çatışma ve hoşnutsuzluklara neden oldu. Buna rağmen, birlik üyesi devletlerin başlangıçtaki mali ve idari özerklikleri yavaş yavaş yok olma yolundaydı.

Muhalefetin ve aydınların Çarlık Rusyası'ndaki gibi hapsedilerek değil, ama sistemli bir kontrol ve engelleme ile bunaltılıp etkisiz hale getirildiği bir yapıya sahipti Alman İmparatorluğu... Başbakan ve bakanlar tek tek İmparatora karşı sorumluydu. Başbakan, İmparatorun sadık bendesi idi. Parlamentonun hükümet ve hele taç üzerindeki denetimi pek sınırlıydı. Ordu ve sivil bürokrasideki hiyerarşide topraksoyluluk önemliydi. Birkaç bin *Junker* ailesinin imtiyazı endüstrileşmeye rağmen sürdü. Devlet bu sınıfı endüstri ve ticarete girmekte destekledi. Üstelik yükselen burjuvaziye aristokrat sınıfın imtiyazları bahşedilince ortaya çıkan sarsılmaz koalisyon, başka sınıflardan gelecek her muhalefete inat ve güçle karşı koydu.

Bir dönem bu yeni İmparatorluk, dünyanın egemen güçleri olan İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası gibi yeryüzünün bakir alanlarında yeni paylar elde etmek peşinde koştu. Alman İmparatorluğunun dış politikada bu eski büyük patronlar karşısında ne gibi bir vaziyet aldığı bilinmektedir. Japonya henüz *Meiji* restorasyonu ile diriliyordu. Birleşik İtalya yeni bir güç olarak ortaya çıkmaktaydı, ancak henüz yeterince etkin değildi. Balkanlar ve Orta Avrupa'da önde gelen güç Avusturya-Macaristan monarşisi idi. Prens Bismarck'ın akılcı diplomasisinin egemen olduğu bu dönemde Almanya uzlaşmacı ve dengeli bir dış politika izledi. Avrupa'daki durumunu Avusturya'

yı ezerek sağlamlaştırdı. Ancak hayat alanını denizaşırı bölgelerde aramak niyetindeydi. Bismarck dönemi denizaşırı bölgelerdeki her olay ve etkinlikte Almanya'nın söz sahibi güç olarak yer almasını sağlamaya yönelik bir politikayla eş anlama gelir ve bunda kısmen başarılı da olmuştur.

Bismarck politikası özellikle 1878 Berlin Kongresinden sonra Balkanların statüsünü yeniden saptamış ve bu bölgeyi Rusya'nın etki alanı olmaktan çıkarmıştı. Örneğin, 1885-87 yıllarında Bulgaristan Prenslığıne Coburglar yerine Avusturya hanedanlarından olan Battenbergler'den Prens Alexander getirilmiş, böylece Bulgaristan, Avusturya ve Almanya'nın nüfuz bölgesine girmişti.¹ Bu ülkenin ekonomik ve ticari yapısı zaten XVIII. yüzyıldan beri Tuna İmparatorluğu ve Almanya ile bütünleşmekteydi. Bismarck politikası Uzakdoğuda Almanya'yı etkin bir büyük devlet olarak hissettirdi. Ancak önceden paylaşılan dünyada yeni sömürgeler elde etmek istekleri artıyordu ve Bismarck politikası Alman İmparatorluğunun hırsını doyuramayacak bir noktaya gelmişti. Almanya artık bakir, zengin alanlarda bir sömürge imparatorluğu kurmak istiyor ve milliyetçi saldırgan bir ideolojiyi benimsiyordu. İlginç ve farklı bir gelişme de şuydu; İngiltere ve hatta Cumhuriyet Fransı'sında dış politika ilkeleri bakanlıkların kapalı kapıları ardında saptanıp uzmanlarca uygulanırken, otoriter Almanya'da Kayzer'in ve başbakanın politik kararları, anında otoriter bir rejimin propaganda örgütü (basın, kulüpler, dernekler) aracılığıyla yığınlara ulaştırılıyor ve gürültülü bir hava içerisinde uygulamaya konuyordu.

Prens Bismarck'ın genç İmparator II. Wilhelm'le çatışıp istifa etmesinden sonra Almanya, milliyetçi ve yalnız adam politikası izlemeye başlamıştı. Bismarck döneminin concert'çi (uyumcu) Metternichvari dış politika sistemi terk edilmişti. Alman basını ve kamuoyu, bu dönemde bir dünya İmparatorluğu kurmak ideali etrafında şekillendirildi. Geç kalmış emperyalizm, Bismarck'ın halefi Başbakan Prens Bülow'un şu sözlerinde ifadesini buluyordu: "Almanya hiç kimseyi gölgeye itmek istemiyor, ama güneşteki yerini almaya kararlıdır". 1890'lardan beri yeni Alman politikasının sömürgeler ele geçir-

1 Rusya, Bulgaristan'da Coburg hanedanını istemiyordu. Ancak Rusya'nın aceleli manevralarından Avusturya-Macaristan ve Alman diplomasisi ustalıkla yararlanmasını bilmiştir. 1890'larda Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan birlik peşindeydi. Balkanlarda Rus nüfuzunun yayılmasını önlemek için, Rusya'nın bu konudaki beceriksiz müdahalesi istismar edildi ve bu olay Bulgaristan'ı görünüşte Rusya'dan daha da uzaklaştırdı. 1 Mayıs 1890 tarihli von Schweitz'in Capriy'iye Raporu No: 2084. İstanbul'dan von Radowitz'in Capriy'iye Raporu No. 2093, 8 Temmuz 1890 J. Lepsius, *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette*, Cilt 9, s. 21-22.

me teşebbüsleri fiyasko ile sonuçlandı. Hele 1905 ve 1911 Fas buhranını da esasen Fransa lehine neticelenince, Almanya denizaşırı ülkelerde süngüsü ile bayrağını dikip yöneteceği sömürgeler elde edemeyeceğini anladı. O zaman gözler henüz endüstrileşemeyen ve zengin kaynaklara sahip geleneksel imparatorluklara dikildi. XIX. yüzyıl ortalarından beri Batı Avrupa'nın iktisadi çıkarlar aradığı bu imparatorluklar; Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Çin'di. Almanya da geciken bir atılımla bu ülkelerin iktisadi zenginliklerine yöneldi.

Alman Koloniyalizminin Etkinlik Kazanma Çabaları

İktisadi zenginliğine yöneldiği ülkelerin başında gelen Rusya, Alman çıkarları için verimli bir alan olamadı. Bismarck, Almanya'nın Rusya'ya karşı olan iktisadi yönelimini askeri ve diplomatik alanda da perçinlemek için Rusya ile gizli bir antlaşma yapmıştı. İktisadi ve ticari antlaşma ile Almanya, İngiltere'ye oranla daha ucuza ürettiği endüstri mamullerini Rusya'ya satmaya ve karşılığında bu zengin ülkenin hammaddelerini çekmeye başladı. Ancak gerekli iktisadi altyapıyı çok daha önceden kurmaya başlayan ve 1860'lardan sonra sanayileşme sürecine giren Rusya iyi bir müşteri olmaktan çabuk çıktı. 1870'lerde Almanya, Rusya'nın endüstri ürünleri ithalatında ilk sırayı alıyordu. 1880'lerde çıkan Rus gümrük yasaları ve dahili sanayileşmenin teşviki tedbirleri etkilerini göstermekte gecikmedi. 1887'de Almanya'dan yapılan ithalat % 46'dan % 29'a düştü.² Endüstrileşen Rusya, Almanya'nın iktisadi etkisinden kurtulacak ve İngiltere ile Fransa'nın yanında kendi çıkarlarının doğrultusunda yer alacaktır. Çünkü göreceğimiz üzere Rusya'nın yeni çıkar bölgelerinde Almanya onu rahatsız eden güçlü bir rakip olacaktır.

Almanya'nın Uzakdoğuda büyük devletlerle birlikte üşüşeceği bir diğer çıkar alanı Çin'di. Özellikle Almanya'nın Fransa karşısındaki galibiyetinden sonra her yerde artan askeri prestiji Uzakdoğuya da ulaşmıştı. Japonya 1890'larda bir Fransız askeri misyonuna yol verip, yerine Almanları getirtti. Alman askeri uzmanları Çin'e de çağrıldılar ve 1894-95 Çin-Japon Savaşında Çin ordusunun komuta kademelerinde görev gördüler. Almanlar Hankow, Tientsin, Tsingtao kentlerinde ticaret ve gümrük imtiyazları aldılar. Alman misyonerlerin faaliyetine müsaade edildi. 1895'te Çin, Almanya'dan ilk borcu aldı. Aynı yıl *Deutsch-Asiatische Bank* (Alman-Asya Bankası) faaliyete geçti. Almanlar İngiltere ile ortaklaşa *Çin Konsorsiyumu'*

2 İ.H. Ivanova, A.I. Sidorova, B.K. Yazunskogo, *Istoriya SSSR Periyod Kapitalizma 1861-1917*. Tom II, Izdatelstvo Sozialno Ekonomičeskoi Lit. Moskva 1959, s. 306.

nu meydana getirdiler. 1900'de Amerikan konsolosluk raporları Çin'deki Alman yatırımlarını en aşağı 90 milyon dolar olarak gösteriyor.³ 1905'te bu rakam 700 milyon marka (tahminen 165 milyon dolar) ulaştı.

Bu gelişmelere rağmen, göreceğimiz üzere Almanya'nın Çin'deki şansı hızla modernleşen saldırgan Japonya'nın varlığıyla tehdit ediliyordu. Kayzer, Rus Çarı ile Japonya'ya karşı birlik kurmak istedi, ama Rusya 1905'te Japonya'ya boyun eğince bu projesi suya düştü. İngiltere ve Fransa Uzakdoğuda XIX. yüzyıl başlarından beri başarılı adımlar atıp yerleşmişlerdi. Bundan başka Almanya'nın Uzakdoğuyu kontrol edecek deniz gücü yoktu. Almanya Çin'e, Rusya gibi karadan demiryoluyla ulaşamazdı. Donanması ise İngiltereyle hiçbir zaman başedemeyecek durumdaydı ve Pasifik Okyanusunda bu eski patronlarla ciddi bir rekabete girişmesine olanak tanııyordu. Almanya, tarihini, okyanusları aşan bir denizci ülke olarak yaşamamıştı. Bu nedenlerle Alman İmparatorluğu Uzakdoğuda büyük patron olamayacağını anlayınca, el atacağı bölge olarak Orta-doğuyu gündeme aldı. Bu geniş ülkeler bir hammadde kaynağı ve pazar olarak önünde uzanıyordu. Almanya, Orta Avrupa'daki müttefiki Avusturya aracılığıyla Balkanlardan bu ülkelere uzanabileceğini hesaplıyordu. Bu iki ülke ise Osmanlı İmparatorluğu ve İran'dı... Gelişmeler, Alman nüfuzunun daha çok Osmanlı İmparatorluğunda yoğunlaştığını gösterecektir. Aslında İran'da da tıpkı Osmanlı İmparatorluğunda görüldüğü gibi yönetici ve aydın çevrelerde İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bir bezginlik ve nefret vardı. Bu nedenle yükselen iki yeni güce, yani Almanya ve Japonya'ya karşı bir hayranlık ve özenme ve hatta bu ikisinin kurtarıcı olacağına dair bir umut besleniyordu. Kayzer Wilhelm II'nin 1898'de Şam'da; "300 milyon Müslümanın koruyuculuğunu üstlendiğini" belirten ünlü nutku kadar, 1905'te Japonya'nın Rusya'yı yenmesiyle sonuçlanan savaş da Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi İran'da da çocuksu bir sevinç ve umut yaratmıştı. Asya nihayet Avrupa istilacılarını yenmişti. Japon İmparatoruna *Şehname* türünde *Mikadoname* adı altında kasideler yazanlar bile oldu.⁴ Böyle bir havaya rağmen Japonya'ya eş bir sempati sahibi olan Almanya'nın İran'da etkin bir biçimde yerleşemeyişinin nedenleri vardır.

İran, XVI. yüzyıldan beri İngiltere-Rusya kanalı ile Batı Avrupa ticaretine açılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu normal ticaret yolla-

3 Kurt Bloch, *German Interests and Policies in the Far East*, International Secretariat, Inst. of Pacific Relations, 1940, s. 2-3.

4 Mirza Hüseyin Ali (Tacir-i Şirazi) *Mikadoname*, Naşiri, Mu'yed'el İslam, Kalküta 1323, Sengi (Litograf) 112 sahife.

rını (Anadolu ve Basra Körfezini) İran'a kapatmış, bunun üzerine İngiltere ve Avrupa bu ticareti Rusya üzerinden yapmaya başlamışlardı. Bundan başka 1828 *Türkmençay* antlaşmasından sonra Rusya, İran'da "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" olarak imtiyazlar elde etti. Böylece İngiltere, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu İran ülkesinin dış ticaretini kontrol eden güçler oldular. Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra İngiltere ve Rusya, modernleşen dünya iktisadî sisteminin koşulları içinde İran ticaretini yöneten iki dev güçtüler. Bunlar yanında kendisine bir yer edinmek isteyen Almanya 1873'te İran'la bir ticaret antlaşması yaptı ise de, bu antlaşma Almanya'ya ilk elde İran ticaretinde bir etkinlik sağlayamadı. 1890'larda yürürlüğe giren yeni Alman Ortadoğu politikası ve Başbakan Bülow'un açıkladığı, *Bağdat-Basra* demiryolu projesi gözleri İran'a çevirdi. 1906'da *Hamburg-Amerika Denizcilik Şirketinin* Basra Körfezine seferleri başlayınca kısa zamanda Almanya, İran ticaretinde İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devletinden sonra dördüncü sırayı aldı.⁵

1870'lerden 1890'lara kadar İran milliyetçileri; ülkelerinde İngiltere ve Rusya'nın nüfuzundan yaka silttiklerinden, Alman yanlısı bir politika izlemek taraftarıydılar ve Alman hayranı bir atmosfer İran'ın yönetici çevrelerini de kaplamıştı. İran da diğer doğu ülkeleri gibi Almanya'ya, Avrupalı olmayan doğunun dostu bir Avrupa ülkesi (non partisan European) olarak bakıyordu.⁶ Kaçar hanedanının Büyük Petro'ya özenen ve sürekli olarak Avrupa'da inceleme gezilerinde dolaşan ve Alman hayranı hükümdarı *Nasirüddin Şah* (1848-1896 arasında hüküm sürdü) Bismarck'tan ve sonraları II. Wilhelm'den müşavirler istedi. Şah, Almanlara; "Eğer idari organları ve bakanlıkları düzenlerseniz, İran'da Alman kolonizatör gruplarının yerleşmesine bile izin veririm" diyordu.⁷ Almanya İran'a yerleşmek için dahilde hiçbir engelle karşılaşmadığı gibi, davetkâr bir ortam da bulmuştu. Hatta 1895'te *Felix Morat* adlı bir Alman, Tahran-Bağdat demiryolu imtiyazını aldı.⁸ Böylece Almanya; Bağdat'tan sonra demiryolu egemenliğini İran'a da uzatmayı amaçlıyordu. Ancak İngiltere'nin Bahtiyari aşireti üzerindeki etkinliği ve petrol çıkarları (*Anglo-Persian Oil Comp.*) ve Nasirüddin Şah'dan elde ettiği tütün tekeli ve umduğu diğer imtiyazlar İngiltere'yi Almanya'ya karşı tedbirli davranmaya itiyordu. Daha 1903'te Almanya'nın İran'daki iş-

5 Ulrich Gehrke, *Persien in der deutschen Orientpolitik waehrend des ersten Weltkrieges*, W. Kohl hammer Verlag Stuttgart, 1960, s. 4.

6 G. Martin, Bradford, *German-Persian Diplomatic Relations 1873-1912*, Mouton and Co. S-Gravenhage 1959, s. 26.

7 a.g.e., s.31.

8 a.g.e., s. 67.

tahına karşı dikkati çekmek isteyen Lord Ellenborough Lordlar Kamarasında; "Basra Körfezi kıyılarında Alman donanması görmek-tense Rusya'yı İstanbul'da görmeyi tercih ederim"⁹ diyordu. İran meşrutî hareketi Hindistan ve Mısır'da etkilerini gösterince, İngiltere bu hareketi bastırmak için Rusya'yı desteklemekten geri kalmadı. İngiltere'nin Güney İran'daki, Rusya'nın da Azerbaycan ve Horasan bölgesindeki emelleri Almanya'yı devreden çıkartacaktır.

İran'daki bu gerilemesi, Almanya'yı İngiltere ve Rusya karşısın-da yer almaya iten konulardan biridir.

Esasen İran aydınlarının bir kısmı Rusya'da eğitim görüyordu. St. Petersburg'daki İran konsolosu 1905'te iki yüz bin kadar İranlı iş-çinin Rusya'da çalıştığını belirtiyordu.¹⁰ Bu durum İran'da devrimci hareketi etkilemiştir, ancak mutlakîyetçi Rusya'nın resmi müdahale-si ve desteği ile Şah ve çevresi 1906'da kurulan meşrutî meclise ve devrimci hareketlere karşı koyabiliyordu. İngiltere de belirtildiği gibi yarı reformist ve yarı Şah taraftarı bir politika izliyordu. Neticede 1907'de Rusya ve İngiltere arasında bir antlaşma yapıldı ve buna göre Orta ve Kuzey İran Rus nüfuzuna, Güney İran (ki petrol bölge-sidir) İngiliz nüfuzuna terk edildi. Bu paylaşma üzerine 1908'de Rus subaylarının eğittiği ordu ve onların komutasındaki bir Kazak bir-liği meclisi dağıtarak mutlak hakimiyeti Şah'a tekrar geri verdi. Rusya, nüfuz bölgesinde meşrutî bir rejimin yaşamasına müsaade edemezdi ve İngiltere de onun bu müdahalesini görmezliğe geldi. Bi-rinci Dünya Savaşı çıkana kadar İran, Rusya ve İngiltere'nin kesin güdümü altındaydı ve Almanya'ya bu bölgede söz hakkı kalmamış-tı.

Alman İmparatorluğunun yayılma politikası XIX. yüzyılın ikin-ci yarısında var olan koşullar ve büyük devletlerin çoktan belirlenen nüfuz alanları gibi nedenlerden ötürü başka bir mecraaya sürüklen-mişti. Almanya, İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası gibi kolayca ko-loniyalist bir İmparatorluk kuramayacaktı. Bölüşülen dünyada ken-disine en yakın ve fazla engel görmeden sızabileceği bir tek alan kalmıştı; Osmanlı İmparatorluğu... Halen üç kıta üzerinde zengin kaynaklara sahip olan bu ülkede İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı belirgin bir düşmanlık vardı. Osmanlı yönetici çevreleri kadar, ülke-nin aydınları da Almanya'yı hayırhah bir dost olarak bekliyordu. Ancak bu İmparatorluğu Afrika ve Asya'da uygulanan koloniyalist yöntemle ele geçirmek mümkün değildi. Osmanlı ülkeleri örneğin Fas'a benzemiyordu. Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllardan beri hü-

kümran olan ve imparatorluklara özgü cihan egemenliği ideolojisi güden bir siyasal kuruluştı. Yabancılar verilen siyasal-ekonomik ödünlerden rahatsızlık çeken bir bürokrasi ve dar aydın grubu var-dı ve yabancılar karşı kuşku duyan bu geniş ülkeye yeni yöntem-lelerle sızmak gerekiyordu. Almanya bunu başardı ve bu başarıyla da yeni koloniyalizm çağını açtı. Alman neo-koloniyalizminin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında gücü arttıkça, koloniyalist devletlerin kurduğu düzen ve denge bozulmaya ve bazı çatışmalar su yüzüne çıkmaya başladı. Böylece dünya siyasetinde buhranlı bir dönem baş-ladı.

Almanya'nın Dünya Politikasındaki Yeni Rakipleri

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Almanya sömürü alanları arayan ve gün geçtikçe gelişen tek devlet değildi. Endüstri ve ticareti onun ölçüsünde olmasa da dev adımlarla ilerleyen ve dünyanın bereketli alanlarına göz diken yeni büyük devletler de ortaya çıkmıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarımsal yapılı ve Avrupa devletleri arasında hantallığı ile ünlü Rusya, şimdi dev bir sanayi ülkesi olma yolunda ilk adımlarını atıyordu. Güney bölgelerinin az gelişmişliğine rağmen, kuzeyindeki endüstriye hayat alanı arayan genç birleşik İtalya hesaba katılması gereken diğer bir Avrupa büyüğü idi. Niha-yet reformlarını başaran Japon İmparatorluğu Uzakdoğuda gerçek bir güç olduğunu yalnızca Almanya'ya değil, herkese öğretecekti.

Japonya bir bakıma Alman gelişme modelini daha kısa zaman-da ve daha sert yöntemlerle gerçekleştirmişti. 1854'te *Commodore M. Perry*'nin ABD temsilcisi olarak zorla adaya yerleşmesinden beri, Japonya'nın yönetici kliği, eğer Batı dünyasının yaşam tarzı ve tek-niği benimsenmezse, kendilerine hayat hakkı kalmayacağını anla-mıştı. Yeni Japonya'nın anayasal sistemi, vatandaş özgürlüklerinden çok devletin sağlamlığını ön planda tutan, feodal otoriteyi modern dünyanın koşullarına uyduran bir nitelikteydi. Japon kapitalizmi, feodal aileler olan *zaibatsu*'lara devlet fabrikalarını ucuza devret-mekle gelişti.¹¹ Devlet diğer sektörlerle ağır vergiler koyarak sanayii geliştirmiyordu. Bu vergiler ise özellikle orta ve fakir köylülere yük-lendi. Böylece artan vergi gelirleriyle hızlı bir mülksüzleşme süreci başladı. Bu mülklerin sınırlı ellerde toplanmasıyla da modern kapi-talist çiftçilik ve kentlerdeki sanayi birbirine paralel olarak gelişti.¹²

11 L.S. Stavrianos, *The World Since 1500*, Prentice Hall N. J. 1966, s. 364-365.

12 T.C. Smith "Agrarian Distress and Taxation" *Imperial Japan 1800-1945* ed. J. Livingston, J. Moore, F. Oldfather, Pantheon's Asian Library I, New York 1973, s. 129-131.

9 Ivar Spector, *The First Russian Revolution, A Spectrum Book*, Prentice-Hall Inc., 1962, s. 49.

10 a.g.e., s. 38-39.

Otoriter modernleşme; kişi özgürlüklerinin gelişmediği ve insan hayatının XIX. yüzyıl sanayi Avrupasındaki kadar değer kazanmadığı bir ülkede, sert bir askeri disiplin ve acımasızca kullanılan insan emeğiyle başarılar kazandı. 1895 Çin-Japon Savaşı sonucu dikkati çeken yeni Japonya, 1905'te Rusya'yı Uzakdoğuda ezerek büyük devletler arasında saygın bir yer kazandı. Uzakdoğuda İngiltere ve Fransa gibi büyükler bile ciddi bir rakiple karşı karşıyaydı. Almanya yeni uzandığı bu alanda rekabet dışı kaldı.

Almanya'nın Afrika'daki girişimleri gerilemişti. Kıtanın içlerindeki ilk emperyalist Belçika Kralı Leopold idi. 1876'da Brüksel'de topladığı konferansta Afrika'ya uygarlığı götürmeyi (!) Avrupalılara önerdi. Fransa ve İngiltere bu öneriyi derhal benimsediler. 1880'lere gelindiğinde Afrika bölüşülmüştü. 1884'te Dr. Carl Peter adlı ilk Alman koloniyalisti Doğu Afrika'ya ayak bastı. 1895'te Almanya ele geçirdiği 60.000 mil karelik toprağı "*Doğu Afrika Alman Protektorası*" olarak ilan etti. 1886 ve 1890'da Zenzibar Sultanının protestolarına rağmen İngiltere ve Almanya Doğu Afrika'daki Alman hakimiyetini tanıyan iki antlaşmayı imzaladılar. 1919'da *Tanganyika* adını alan bu "Doğu Afrika Protektorası"nın, öbür koloniyalist devletlerin Afrika topraklarıyla boy ölçüşemeyecek kadar verimsiz ve küçük olduğu açıktır.

1914 yılında Fransa Afrika'da 4 milyon mil kareyi ve İngiltere en verimli yerlerde 3 milyon 700 bin mil kareyi aşan büyüklükteki kolonileri elde tutarlarken; Almanlar Doğu Afrika, Güneybatı Afrika, Camerun ve Togo'da ancak 960.000 mil karelik bir toprağı elde tutuyorlardı.¹³ Afrika kıtasının büyüyen Alman ihtirasları için doyurucu olmadığı görülüyor.

Almanya; Avrupa, Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da da başka rakiplerle karşı karşıya geldi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşen İtalya ve Rusya'nın, Akdeniz ve Doğu Avrupa'da hesaba katılması gereken ve hızla modernleşen iki ülke olduğu belirtilmişti. Bu iki güç, Avrupa'nın İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi eski güçlerini de yeni bir strateji izlemeye zorladılar.

Kont Cavour ve Garibaldi'nin birleştirdiği İtalya; XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da en keskin çelişkilere ve toplumsal dengesizliğe sahip bir krallıktı. Kuzeyin büyüyen sanayii ve burjuvazisi, mağrur ve kof bir aristokrasinin egemenliğini alt etmek veya onunla uyum sağlamak savaşını veriyordu. Güney eyaletleri ise orta çağlardaki parlak ticaretin çökmesinden sonra, yeni çağlarda ilkel bir tarımsal düzenle yaşıyordu. Yüzyıllar boyu süren istilalar bölgede Ku-

13 L.S. Stavrianos, a.g.e., s. 379-380.

zey İtalya'ya göre farklı bir kültürel yapı da oluşturmuştu. Bu iki bölge arasındaki derin uçurum, İtalya'yı yönetenleri ilk anlarda emperyalist bir politika izlemekten çok, iç sorunların çözümüne yöneltti.

Fakat XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde İtalya'nın gelişen endüstrisi, ülke yönetimini Akdeniz havzasında emperyalist bir politika izlemeye zorladı.¹⁴ İtalyanların Afrika'daki koloniyalist girişimleri için parsellenemeden kalan tek alan Habeşistan'dı. Ancak Habeşistan macerası hezimetle sonuçlandı (1885). Bu devlet, Afrika'nın bağımsız yaşayan tek parçasıydı denebilir ve İtalyanlar burada başarı sağlamak için gerekli askeri-teknik olanaklara sahip değildiler.

1911'deki Trablusgarb (Libya) saldırısına kadar İtalyan endüstriyel yatırım ve ticaretinin daha çok Balkan devletleri ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa eyaletlerine yöneldiği görülecekti. Burarlarda İtalya önceleri Avusturya-Macaristan ve Alman çıkarları paralelinde hareket eden, hatta işbirliği yapan ikincil bir yatırımcı durumundaydı. Bu nedenle, 1908-1911'de Fransa ile Anadolu'da Ereğli (Zonguldak) kömürleri, İngiltere ile Balkanlardaki Tuna-Adriya demiryolu yatırımları konusunda çatıştı. Ancak 1906'dan sonra İtalya'nın; Romanya'da Köstence-Bulgaristan-Selânik ve Draç'a (Durazzo), oradan da Valona'ya kadar uzatmak istediği Tuna Balkan demiryolu projesi, Avusturya-Macaristan ile çekişmesinin nedeni olacaktır.¹⁵ Çünkü Avusturya, Bosna-Hersek'ten Yenipazar (Novybazar) sancağına, oradan da Selânik'e ve kuzeye doğru Balkan demiryollarını döşemek niyetinde idi. Bu dönemde Almanya artık kendisi ile ekonomik ittifaka giden Avusturya'nın tarafını tuttu. Bundan başka Sırbistan, Karadağ ve Makedonya'daki daha tali derecedeki girişim ve yatırımlar İtalya'nın Almanya grubundan kopmasına neden oldu. İtalyan tüccarları Doğu Akdeniz ve Balkanlarda uzun zamandan beri faaldiler. Bu geleneksel yapıdaki ticari yayılma şimdi *Banco Commerciale'nin* desteğindeki Venedik grubu ve Balkanlarda *Ansaldo* grubu tarafından getirilen destekle İstanbul merkez olmak üzere Ege-Akdeniz bölgesinde yeni bir atılım kazanıyordu. Bu grubun tekeli yayılması, yeni aktif bir dış politikanın desteğinde Balkanlar ve Akdeniz'de etkisini duyurmaya başladı.¹⁶ Bu vakte kadar İtalyan teknik bilgisi ve kalifiye elemanları Balkanlarda Avusturya, Alman,

14 Giorgio Mori, "The Process of Industrialization in General and the Process of Industrialization in Italy" *The Journal of European Economic History* vol 8, Nr. 1 1979. s. 79-78.

15 R.A. Webster, *Industrial Imperialism in Italy*, Univ. of California Press-Berkeley-Los Angeles, 1975, s. 217-221.

16 a.g.e., s. 192 ve 204

Fransız yatırımlarına iştirak ederken, şimdi bağımsız yatırımcılık peşine düştüler. Görülüyor ki Almanya, Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar ve Güney Adriyatik gibi Avrupa eyaletlerinde ve Ege havzasında yeni bir rakiple daha karşılaşmıştı ve rahat hareket edemiyordu. Bununla beraber İtalya'yı Almanya ile Avusturya-Macaristan'ın Balkanlardaki kültürel iktisadi yayılmasını önemli ölçüde engelleyen bir güç saymamak gerekir. Zaten bölge Almanya tarafından Avusturya-Macaristan'a bırakılmıştı. Almanya gözlerini Osmanlı İmparatorluğunun diğer bakir ve zengin alanlarına dikmişti. İtalya, Osmanlı İmparatorluğundan kopan parçalarda bazen birincil, bazen ikincil bir koloniyalist güç olarak faaliyette bulunabiliyordu. Hammaddeye yönelik yatırımlarını Sırbistan, Karadağ ve Makedonya havzasında, altyapısal yatırımcı koloniyalizmini ise 1911'den sonra Trablusgarb (Libya) ve Akdeniz adalarında sürdürebildi.

Bismarck'ın Balkanlar ve doğuda etkin olmayan bir politika izlemesinin bir nedeni de Rusya idi. Fransa'ya karşı yeni kurulan Alman birliğini güçlendirmek için Bismarck, Rusya'nın nüfuz alanına müdahale ederek bir çatışmaya girmekten kaçındı. Ancak Almanya, Avusturya-Macaristan ile olan yakınlaşması ve koloniyalist faaliyetler dönemine giren Alman endüstrisinin zorlamasıyla Osmanlı topraklarına ve ekonomisine el attığında, Rusya'yı kaçınılmaz olarak İngiltere ve Fransa saflarına itecektir. 1893'te Fransa-Rusya ittifakı ve 1902'den sonra da İngiltere-Fransa yakınlaşması sonucu Rusya, Almanya'dan kopmuştu. Olaylar, 1880'lere kadar Almanya'nın iktisadi nüfuz alanı olmak niteliğini gösteren bu dev ülkeyi, giderek Almanya'nın iktisadi, siyasi, askeri alanda bir rakibi haline getirdi.

Rusya, XIX. yüzyılın ikinci yarısında endüstrileşme, demiryolu ulaşımı ve yönetim alanında bazı reformlara girişiyor ve endüstriyel kalkınmanın ilk önemli adımlarını atıyordu. Tarımda kapitalistleşme, kentlerde büyüme gibi olaylar ülkenin nüfusundaki hızlı bir artış ile paralel gidiyordu. Finlandiya Dükaliği hariç olmak üzere 1860'da 74 milyon olan Rusya nüfusu, 1900'de 133 milyona ulaştı. 1863-1897 arasında Avrupa Rusyası'nın şehir nüfusu % 97 oranında arttı ve böylece İmparatorluğun bu bölgesinde tüm nüfusun % 12.8'i kentlerde yaşar oldu ki bu rakam dahi tarımsal-feodal düzenin önemli bir değişim sürecine girdiğini gösterir.¹⁷ Şehirlerdeki bu büyümeye karşın, aynı dönemde kırsal nüfusun sadece % 48 oranında arttığı V. İ. Lenin'in ünlü eserinde de (*Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*) zikrediliyor ve köylülüğün çözüldüğünü belirleyen bir gösterge

olarak üzerinde duruluyordu. 1897 nüfus sayımına göre, bütün Rusya'nın 125.6 milyonluk nüfusunun sınıfsal dağılımı şöyle idi.¹⁸

Büyük burjuvazi ve toprak sahipleri	3.0 milyon.
Orta köylüler ve küçük burjuvazi	23.1 milyon
Küçük köylüler	35.8 milyon
Proleter ve yarı proleterler*	63.7 milyon
Toplam	125.6 milyon

Kentlerde ve kasabalarda yoğunlaşan proletarya 1879 ve 1903 yılları arasında sayıca hayli artmıştı. Proleter nüfusun Rusya'nın 50 vilayetinde fabrika, madencilik ve demiryolları sektöründeki dağılımı şöyle idi.¹⁹

Yıllar	Fabrika Endüstrisi (1000)	Madencilik (1000)	Demiryolları (1000)	Toplam (1000)
1879	763	235	191	1.189
1890	840	340	252	1.432
1903	1.262	477	469	2.208

Rusya XX. yüzyıla 2 milyonu aşkın fabrika işçisiyle giriyordu. Bu büyük kütle, toplam nüfus içinde önemli bir oran değilse de işçi hareketlerinin büyümesi için yeterliydi. Diğer yandan bu endüstri, dahili pazarlar kadar, Çin, İran ve Osmanlı İmparatorluğunun topraklarına da göz dikmişti. Bunun dışında hafif endüstride XIX. yüzyıl sonunda sayısı 10 milyona ulaşan dağınık bir emekçi nüfusu vardı ve bunun 7.5 milyonu erkekti. Aileleri ile birlikte Rusya ahalisinin 22 milyonu sanayi sektöründen geçiniyordu; bunun tüm nüfusun % 18'ini kapsadığını belirtelim.

Toprak köleliğinin kaldırılması ile (1866) ülkede kentleşmenin hızlandığı yıllarda, Rusya sanayiinin üretimi arttı ve Rusya dünyadaki büyük endüstri güçleri arasında yer aldı. Gerçi halen ağır sanayi, demiryol ve dış ticarette; ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya ile boy ölçüşecek durumu yoktu, ancak büyüme hızı gittikçe artmaktaydı ve Rusya İmparatorluğunun yakın gelecekteki üretim kapasitesi diğer devletler için düşündürücüydü. Aşağıdaki tablo sanayileşen ülkelerin çelik üretimlerinde bu yıllarda meydana gelen değişimleri veriyor.²⁰

18 a.g.e., s. 224.

* Yarı proleter; ev sanayiinde ve tarımda ücretli işçi olarak çalışan nüfus.

19 a.g.e., s. 220, V.I. Lenin, *Soçineniye* Tom. 3, s. 436'dan nakledilerek...

20 K. Helfferich, *Alman Feyz-i Millisi (La Prosperité Nationale De L'Allemagne)* den, Çeviren; Nesim Russo, İstanbul 1330, s. 59.

17 *İstoriya SSSR 1861-1917 (Periyod Kapitalizma)* Tom II izd. Sozialno-Ekonomičeskoy Lit. Moskova 1959, Res: L.M. Ivanova, A.L. Sidorova s. 224-225.

1000 Ton Hesabı ile Çelik Üretimi

	1886 yılı	1910 yılı	Artış hızı %
ABD	2.604.4	28.512.4	910.3
Almanya	954.6	13.698.6	1335.0
İngiltere	2.403.2	6.108.8	154.1
Fransa	427.6	3.390.3	692.9
Rusya	241.8	2.350.0	871.2
Belçika	164.0	1.449.5	783.6

Görüldüğü gibi, Rusya büyüme hızında üçüncü sıradadır. Gene bin ton hesabıyla dökme demir yapımında da Rusya en fazla büyüme hızına sahiptir.²¹

1000 Ton Hesabı ile Dökme Demir Üretimi

	1887 yılı	1911 yılı	Artış hızı %
ABD	6.520	24.028	268.5
Almanya	4.024	15.574	287.6
İngiltere	7.681	10.033	10.8
Fransa	1.568	4.441	181.3
Rusya	612	3.588	486.3
Belçika	756	2.106	178.6

ABD'nin bu dönemde eski dünyada etkin bir rakip olmadığını göz-önüne alırsak; artık gerilemekte olan İngiltere ve Fransa gibi gele-neksel güçlerin dışında, Rusya İmparatorluğu Almanya için gelişen ve yakın gelecekte tehlikeli olan bir rakipti. Nitekim bu çatışma ya-kın bir zamanda Ortadoğu bölgesinde ilk belirtilerini gösterecektir. Rusya'nın sanayi ve ticareti izlenen gümrük politikası ve devlet des-teğiyle güçlenirken, büyüyen emekçi hareketleri de Çarlığın koloni-yalist bir politikaya yönelmesini hızlandırdı. Bunda otokrat, kaba ve kof bir emperyalizm dürtüsü kadar, değişen Rusya'nın içindeki kaynaş-malarını dışa yöneltmek arzusu da vardı.

XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Almanya'da İç Gelişmeler

Alman İmparatorluğu Avrupa sahnesine adeta hırslı, kavgacı bir asker olarak çıktı. Bu dönemde Avrupa'da milli devletlerin kendi aralarındaki sınır sorunu çözümlenmiş ve büyük devletler emperya-

21 a.g.e., s. 58.

list emellerini Afrika, Asya ve Ortadoğu topraklarında gerçekleştirmek dönemine girmişlerdi. Onun için daha başından komşu büyük devletlerin anavatan toprakları üzerine göz diken Almanya, (Alsas-Loren, Şilezvig gibi ilhakları düşünelim) antipatik bir devlet olarak karşılandı. Yeni İmparatorluk hızla artan bir nüfusa sahipti. 1816'da 25 milyon olan nüfus, 1871'de 41 milyona, 1888'de 48 milyona, 1895'te 52 milyon ve 1915'te 67.9 milyona ulaşmıştır.²² Bu artış oranı Rusya'dan sonra ikinci geliyordu (binde 11.3). Ülkenin kaynakları başlangıçta bu nüfusu beslemeye yetmiyordu. 1821'lerden itibaren hızlı bir denizasırlı göç başladı. 1930'lara kadar Almanya'dan 5.989.400 kişi denizasırlı ülkelere (ABD, Kanada, Güney Amerika, Güney Afrika ve Avusturalya) göç etmişti. Ancak, 1880'lerden sonra sanayinin büyümesi 18-40 yaş arasındaki nüfusun göç hızını yavaşlatacak ve bunlar ülkede iş bulabileceklerdir.²³ Sanayi ve dış ticaretin gelişmesi yoğun bir iç göçle besleniyordu. 1870'lerde nüfusun 2/3'ü küçük yerleşmelerde yaşar ve toplam nüfusun % 50'den fazlası tarımla uğraşırken; 1910'da tarım nüfusu toplam nüfusun % 30'una düştü ve tüm nüfusun % 20'den fazlası sanayi merkezlerinde yaşamaya başladı.²⁴

Daha Alman birliği kurulmadan evvel iki konu her Alman devletin gündeminde öncelikle ele alınmıştı: Gümrük birliği ve demiryolu... Gerçi Almanlar İngiltere, Fransa hatta Rusya'ya göre bu konuda etkin atılımlar yapmakta biraz gecikmişlerdi, ama zaman açığını çabuk kapattılar. Alman İmparatorluğu ülke içi ve ülke dışı ulaşımında İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve İtalya gibi denizlerden yararlanmak olanağına sahip değildi. Karada ise ulaşım için ancak nehirler ve demiryolundan yararlanmak söz konusu idi. Yani etkin ve ucuz bir ulaşım ancak rasyonel bir demiryolu politikası ve nehirlerde de kanallar inşa etmekle olanaklı idi. 1840'lardan itibaren Almanya kanallar ve demiryollar ülkesi olmaya başladı. Arkadaki tablo Alman demiryol sisteminin gelişimini veriyor.²⁵

Burada göze çarpan özellik, İmparatorluğun kuruluşundan sonra demiryollarındaki hızlı gelişmedir. Bir diğer özellik de; İngiltere, Fransa ve ABD'nin tersine, Alman demiryolculuk işletmeciliğinin tamamı yakınının devlet tarafından yürütülmesidir. 1912'de 60521 km'lik demiryolunun ancak 3631 km'si özel kişilere aitti ve bu da önemsiz yan hatlardan meydana geliyordu. Devlet, demiryollarına

22 a.g.e., s. 10.

23 Gustav Stolper, Karl Havser, Knut Borchardt, *Deutsche Wirtschaft-Seit 1870*, 2. Auflage, J.C.B. Mohr Tübingen, 1966, s. 26-27.

24 a.g.e., s. 22.

25 a.g.e., s. 46.

Alman Demiryolları

Yıl	İşletme Uzunluğu (km)	Artış (km)
1835	0	—
1845	2300	2300
1855	8290	5990
1865	14690	6400
1875	27960	13270
1885	37650	9690
1895	46560	8910
1905	56980	10420
1915	62410	5450

hızla el atıyor, ya kendi kuruyor veya özel kişiler tarafından kurulanları devletleştirerek bünyesine alıyordu.

Bu gelişmelerde Alman endüstrisinin teknolojik olanaklarının da payı vardı. 1835'lerde Alman endüstrisi ve teknolojisi demiryol inşası ve lokomotif yapımı için yetersizdi. 1853'ten sonra bu konudaki teknik beceri ve üretim tümüyle Almanların kendileri tarafından sağlandı. Bu vakte kadar pik demir ve bazı parçalar ithal edilirken, büyük endüstrinin doğuşu bu sorunu çözümlendi. Alman sanayinin çağın ölçüleri içinde önemli gelişmeler kaydetmesinde demiryol yatırımlarının payının İngiltere ve ABD'ye oranla daha fazla oluşunun rolü büyüktür.²⁶ 1850'lerde Alman endüstrisinde demir üretiminin % 21-30'u demiryolu inşaatı ve makinelerine giderken, ABD'de bu oran % 3.5 ile % 15 idi.

Alman gümrük birliği İmparatorluğun kuruluşuna doğru atılan ilk adım idi. Nitekim 1879'da Almanya, liberal ekonomi ve ticaret döneminin kapanışı diyeceğimiz bir olay yarattı. Koruyucu gümrük politikasına yönelik kanunlarla dış ticarete liberalist düzeni kaldırdı. Alman tarımının sanayii beslemesini sağlayan bu tedbirlerle sanayi üretimi dış pazarlara karşı korunuyor ve yurt içi rakipsiz bir pazar durumuna geliyordu. Devletçi bir ulaşım politikasıyla birbirini tamamlayan bu tedbirleri tarımda sübvansiyon ve sanayide monopolcü kapitalizmin teşvikini sağlayan tedbirlerle bir arada düşünmek gerekir. Alman İmparatorluğu 1879'dan itibaren kesinlikle otarşik yapıya yönelik bir ticaret ve gümrük politikası izledi ve liberal politikasının tersine devletin iktisadi hayata geniş ölçüde müdahalesinin ilk örneklerini vererek, klasik kapitalist düzenin bir anlamda yeni bir evreye girmesine de öncülük etti.

26 Rainer Fremdling, "Railroads and German Economic Growth A Leading Sector Analysis, with a Comparison to the United States and Great Britain" *The Journal of Econ. History*, Vol XXXVII, September, 1977, Nr. 3, s. 687 vd. 592.

Alman İmparatorluğu sanayi ve ticarete otoriter, yön verici ve tekelci bir politikayla gelişmeler kaydediyordu. Fakat bu gelişmenin temelinde de, gene aynı yöntemlerle XVIII. yüzyıldan beri geliştirilen tarımsal bir yapının verdiği olanakların bulunduğunu belirtmek gerekir. Prusya Ziraat Nazırı Baron von Hardenberg'in başını çektiği 1811 tarihli *Regulierungs edikt*'le ülkenin tarım yapısı yeniden düzenlenmişti. Bu fermanla köylüler cephe ve sınırdaki askerlik hizmetinden, feodal vergi ve angaryanın bir kısmından muaf tutulmuşlardı. Buna karşılık ettikleri arazinin yarısını veya 1/3'ünü feodal beylere terk ediyorlardı. Böylece daha XIX. yüzyılın ilk yarısında Alman topraklarında kapitalist çiftlik sisteminin temelleri sağlam bir şekilde atıldı. Tarım teknolojisindeki yeniliklerle güçlenen bu çiftlik sahibi soylular (Junker) orduda, bürokraside ve sanayileşmede gene devlet desteğiyle öncülüğü elde tuttular.

Alman sanayii önemli atılımlarını İmparatorluk döneminde gerçekleştirilmeye başladı. Ticaret sermayesi ve bankacılık faaliyetleri hızla endüstriye yöneldi. Bankaların endüstri ile ilişkisi, küçük ve orta sanayi tesislerinin tasfiyesini hızlandırdı ve tekelci bir kapitalizm gelişti. Devletin gümrük himayesi ve sübvansiyon politikası da bu amaca yönelikti. Sermayesi 10 milyon markı aşan şirketler 1886'da sadece 74 tane iken, 1896'da 108 ve 1909'da ise 229 tane idi.²⁷

Sanayi teknolojisi hızla geliyordu. 1900'de Alman endüstrisi temelde üretim araçları üreten bir endüstri haline geldi.²⁸ 1882'de tüm Alman endüstrisinin makine kapasitesi 1.220.000 beygirgücü iken, 1890'da bu kapasite iki misline ve 1907'de 5.190.000 beygirgücüne ulaştı.²⁹ Bu gelişme işçi nüfusunu artırdı ve işçi sınıfının niteliğini ve bilincini değiştirdi. XX. yüzyıl başında Alman sanayi proletaryasının yaklaşık % 40'ı büyük sanayide toplanmıştı.³⁰

Sanayide Çalışan İşçi Oranı
(İşletme Büyüklüğüne göre)

	1882	1907
Küçük işletme	% 59	% 37,3
Orta işletme	% 18,5	% 25,7
Büyük sanayi kuruluşu	% 22,5	% 37

27 Helfferich, *La Prosperité Nationale de L'Allemagne 1888-1913 (Alman Feyz-i Millisi)*, Mütercimi Nesim Russo, İstanbul Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 40.

28 A.J. Taylor, *The Course of German History*, Methuen, London 1976, s. 160-168.

29 Helfferich, *a.g.e.*, s. 20.

30 *a.g.e.*, s. 36.

Alman sanayiinin gelişmesi ticaretin de niteliğini değiştirdi. Demiryol uzunluğu belirtildiği gibi 1885-1911 arasında % 61, demiryollarında taşınan yolcu sayısı aynı dönemde % 377 ve mal miktarı da % 273 oranında artmıştı. Ancak Alman ticareti ve taşımacılığı kıta içinde yoğunlaşmıştı. İktisadi nüfuz alanının denizaşırı bölgelerde İngiltere kadar yaygın olmadığının en belirgin örneği ticaret filosunun kapasitesiydi. 1888'de çoğu yelkenli ve 717'si buharlı olan, 470 bin 364 tonilatoluk 3811 adet gemi 1913'de ancak 4850'ye çıktı.

Bu dönemde (1887-1912) ABD'nin dış ticareti % 275, İngiltere'ninki % 200, Fransa'ninki % 200 artarken onlar kadar kolonilere ve geniş nüfuz alanlarına sahip olmayan Almanya'ninki % 300 oranında arttı.³¹ Bu durum Alman yayılmasının siyasal boyutlarını ve diğer büyük devletlerle çatışma potansiyelini gösterir. Almanya daha 1880'lerde İngiltere, Fransa ve ABD'den sonra dünyada dördüncü büyük ihracat ülkesi idi ve bu alandaki gelişmesini İngiltere ve Fransa aleyhine devam ettiriyordu. Kolonileri olmasa da, Almanya 1910'da Avrupa'nın en büyük sanayi ülkesi idi.³² Daha XIX. yüzyıl ortalarında Alman kimya sanayii orijinal ürünler yaratmaya başladı. *Bayern-Badische Anilin* ve özellikle Ludwigshaven'deki tesisler, Alman kimya sanayiine İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam edecek bir teknolojik bilgi üstünlüğü sağladı.

Alman sanayiinin gelişmesi ve ticaretin Almanya dışına taşınması, sermaye ve şirketleşme hareketlerini de bu düzeye getirdi. ABD'de hukuken yasak olan karteller ve tekelleri tröstleşmeler Almanya'da tersine kanun himayesi görüyordu.* Buna karşılık endüstrideki monopolleşme, tüketiciler ve küçük üreticiler arasındaki kooperatifleşme hareketini hızlandırdı. Bismarck'tan beri hızlanan bu ikili gelişme dolayısıyla Alman burjuvazisi aristokrasi ile bütünleşti ve proletaryanın yanbaşı gerici bir küçük burjuva sınıfı yaratıldı. Milliyetçilik örgütlü bir Alman ideolojisi haline getirildi. 1895'te sadece 42 şubesi olan Berlin Bankaları, 1911'de bütün dünyada 450 şubeye sahipti.³³ Sermaye ihracına başlayan tekelleri Alman ekonomisi, bankacılıkta yeni bir dönemi başlattı. 1913'te dış ülkelerde 30 milyon marklık bir Alman sermaye ve dış yatırımı vardı.³⁴ Ancak bu sermaye Afrika'daki sınırlı Alman kolonilerinden çok; Orta Av-

31 a.g.e., İstatistik veriler, s. 66-70-71.

32 H. Kröger, *Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zum Ausbruch des I Weltkrieges*, Volk und Wissen, Volkseigener Verlag, Berlin 1953, s. 24.

* Örneğin 1890'da çıkarılan *Shermann Act*'in bu alanda getirdiği yasaklamayı anımsayalım.

33 Kröger, a.g.e., s. 10.

34 Stolper a.g.e., s. 37.

rupa, Balkanlar, Yakındoğu ve kısmen Uzakdoğuya yığılmıştı. 1890'larda tüm Almanya, sonra Avusturya-Macaristan, İtalya ve Romanya ticaret antlaşmaları ile Alman ticaret sistemine alındı. Avusturya endüstrisi ve Romanya petroleri Alman ekonomisi ile bütünleşen üretim alanlarıydı. Bir süre için 1894'te yapılan ticaret antlaşmalarıyla Rusya da bu sisteme sokulmak istenmişti. Nihayet görüleceği üzere Türkiye bu ilerlemenin başarıyla ulaşılan hedefi oldu. Zaten 1880'lerden beri Alman bankaları Osmanlı İmparatorluğuna sermaye ihracına başlamışlardı. Georg von Siemens'in genel müdür olduğu *Deutsche Bank* İstanbul'da Anadolu Demiryolları Konsorsiyumunun başını çekiyordu. 4D diye bilinen *Deutsche Bank*, *Dresdner Bank*, *Diskonto-Gesellschaft* ve *Darmstädter Bank* kısa zamanda dünyayı istila ettiler. 1906'dan beri Yakındoğuda (Mısır, Türkiye) etkin olan Deutsche Bank'ın yanında, 1890'dan beri Romanya ekonomisine nüfuz eden Darmstaedter Bank (bu banka, Banca Maramuresch'i kurdu) ve 1897'den beri Diskonto-Gesellschaft'ı (bu da Banca Generale Romanya'yı kurdu) belirtmek gerekir. Uzakdoğuda *Deutsche-Asiatische Bank* Çin'e nüfuz etti ve Çin İmparatorluğunun banknot matbaası oldu. (Ancak bu etkinliğini sonraları yitirecektir).

Endüstrileşen ve dışa açılmaya başlayan Almanya'nın dış ve iç politik hayatında da köklü değişimler meydana geldi. Bismarck döneminin politikası içte ve dışta büyük devletlerarası uyumu amaçlıyordu. Avrupa Uyumu (Concert Europeen) prensibi, Bismarck'ın denizaşırı bir koloniyalist politikanın temellerini atmasına nedenidir. Büyük devletlerle tatsızlık çıkarmaya niyeti olmayan Bismarck, Balkanlar ve Yakındoğunun değerini; "Bir tek Pomeranya askerini harcamaya değmez" diye tanımlamıştı.³⁵ Oysa 1885'ten sonra Almanya tam tersine Balkanlar ve Yakındoğuya yönelmek zorunda kaldı. 1887'de Rusya ile ittifak için gizlice İstanbul'u bile Rusya'ya vaat eden³⁶ Almanya, kısa zamanda bu tutumundan vazgeçmek zorunda kaldı. 1890'da Bismarck, II. Wilhelm tarafından makamından atılınca Almanya açıkça saldırgan bir siyaset izlemeye başladı. Bu, içte de kaba, otoriter bir baskı politikasıyla paralel yürütüldü. Ocak 1906'da ikinci Fas buhranı Almanya'nın aleyhine bir çözümle sonuçlanınca; Almanya eski Fransız ve İngiliz kolonilerinden elini çekip şiddetle Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakındoğuya yöneldi. Başbakan Caprivi, Reichstag'da; "Ya mal, ya da insan ihraç etmek zo-

35 Andreas Hillgruber, *Bismarcks Aussenpolitik*, Verlag Rohrbach, Freiburg. 166-167.

36 J. Streisand, *Deutsche Geschichte*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1970, s. 228-230.

rundayız. Bu kadar artan nüfusla yaşayamayız" diyordu.³⁷ Almanya mal ihracına başlamıştı. Ama insan ihraç etmek isteyen koloniyalist düşünce de etkin bir biçimde eyleme geçmişti. Bismarck'ın ılımlı diplomasi dönemi artık bitmişti. Bu bitiş sadece yönetimde değil, yönetim örgütü dışında belirli sosyal sınıfların çılgın ideolojisinin de görölüyordu. 1887'de *Alldeutsche Verband* (Pancermen Birliği) kuruldu. Doğrudan Doğu Avrupa, Ukrayna, Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakındoğuda Almanları yerleştirip³⁸ ortaçağvari bir imparatorluk kurmayı amaçlayan bu çılgın cemiyetin üyeleri her sınıftan insanın katılmasıyla arttı ve zaman zaman devlet tarafından kullanılan, zaman zaman patavatsızlığıyla Dışişlerinin bile başını derde sokan bir tempoda çalışmalarını sürdürdü. Sosyal Darwinist ve ırkçı bir ideolojiye sahip bu cemiyetin üyeleri, Nisan 1887'de kurulan Alman Sömürge Cemiyetinin *Deutsche Kolonial Gesellschaft* üyeleriyle benzer kompozisyon gösteriyordu. Alman Sömürge Cemiyeti üyeleri arasında, % 40'la tüccar ve fabrikatörler, % 22 ile memurlar ve subaylar çoğunlukta idi.³⁹

Yeni Alman İmparatorluğunun otoriter yapısı, 1890'lardan itibaren reaksiyoner bir nitelik kazandı. Demokratik hareket ve düşünceler, sosyalist akımlar gizli bir terör ve sistemli bir kontrolle önleniyordu. İmparator eleştirilerin üstünde tutuluyordu. Bu konuda İngiltere hükümdarlarının dokunulmazlığı örnek gösteriliyordu ama, Alman Kayzeri, İngiltere Kraliçesi gibi sempatik, tarafsız, devlet işlerine müdahaleden çekinen bir tip değildi. Başına buyruk, maceraperest ve baskıcı tavrıyla her konuda ortaya çıkıyor, ama eleştirilere karşı da hükümdarlık kurumunun kutsiyetine sığınarak hakaretten dolayı fikir adamları, gazeteciler, karikatüristler mahkeme önünde hesap veriyordu. Bazen İmparatorun âlicenaplık taslayarak bunları affettiği de olurdu. İmparatorluğun siyasal rejim ve ideolojisi Prusyalılık üzerine kurulmuştu. Prusyalılık; otoriter devletin idealleştirilmesidir; demokrasi bu ülkeye yabancıdır. Prusyalılık, aristokrasinin yönetimi demektir. Bu ideoloji, hayatın her safhasını ve her kurumu düzenlemişti. Gerçi parlamento vardı ama, bu parlamento üç sosyal sınıfın ayrıcalıklarını gözetken bir seçim sistemiyle kuruluyordu.⁴⁰ Parlamento eleştirir ama hükümete güvensizlik oyu veremezdi. Hükümete sadece majesteleri güvensizlik gösterebilirdi.

37 Werner Conze, "Die Zeit Wilhelm II" *Deutsche Geschichte im Überblick* Rassow, 3. 1973, Stuttgart, Meizlersche Verlag, s. 580 vd.

38 Kröger, *Deutschland in der Periode des Imperialismus*, s. 15.

39 a.g.e., s. 71.

40 a.g.e., s. 28-29

Çoğunlukla son karar aristokraside, onunla bütünleşen burjuvazide ve hükümdardaydı.

Alman basını ise istilacı projelerin açıkça tartışılıp benimsetildiği ve devletin kitleleri istediği yöne sevk etmek için kullandığı bir araçtı. Çoğun hükümet direktifiyle yazmak veya susmak, birkaç gazete dışında Alman basınının bu dönemdeki belirgin ve İngiliz-Fransız basınından farklı niteliği idi.

Bu otoriter yönetim, büyüyen sanayinin yarattığı işçi sınıfıyla ilginç bir çatışma süreci içine girdi. Devlet 1890'da çıkarılan "*Sozialisten Gesetz*"le bu hareketleri sınırlamak ve yönlendirmek yolunu tuttu. Sendikaların partilerle organik bağlar kurmasını engelleme yoluna gitti. Ama gene de 2.5 milyonluk Alman proletaryası 1913'te 3.293 sendikada toplanmıştı. İşçiler 1890'da 128 grev (21.412 işçi katıldı) 1900'de 652 grev (115.711 işçi) ve 1910'da 3.194 grev (369.011 işçi katıldı) yaptılar. Sonuncusu 9.037.575 işi gününe mal olmuştu.⁴¹ Bununla birlikte Alman işçi sınıfı Avusturya ve Fransa işçilerine göre daha iyi hayat şartlarına sahipti. *Ferdinand Lassalle*'in başlattığı sosyal-demokrat uzlaşmacı akım, Alman sendikalarına hakim oldu ve Alman İmparatorluğu Birinci Büyük Savaşa işçi sınıfından emin olarak girdi. Nitekim 1910'dan sonra grevlerde de bir azalma görüldü.

August Bebel ve *Karl Liebknecht*'in başını çektiği, sonraları *Rosa Luxemburg*'un önderliğindeki komünistler yanında, Alman işçi hareketine sosyal-demokratlar hakim oldular. Temelde Prusya soylularına dayanan *Muhafazakâr Parti* 1871'de Reichstag'da 57 sandalyeye sahipken, 1912'de sandalye sayısı 43'e düşmüştü, ama sosyal-demokratların tutumu sayesinde etkinliğini koruyabildi. Aynı durumdan Katolikler de yararlandı. *Merkez Katolik Parti* 1871'de 62, 1890'da 106 sandalyeye sahipti, fakat 1912'de gerileyerek Reichstag'daki gücü 91 sandalyeye düştü. Katolik Parti XX. yüzyıl başından itibaren aynı nedenle yönetimde etkindi. Başbakan Bethmann-Hollweg bu partiye dayanıyordu. 1875'te Marx'ın Gotha Programının neşrinden ve Marksizmle Alman sosyal-demokrasisinin ayrılığından sonra, sosyal-demokratlar 1877'de Reichstag'a 12 mebusla geldiler. 1878-1890 arası sosyalist hareketi baltalayan ünlü *Sozialisten Gesetz* önleyici olamadı. Sosyal-Demokrat Parti 1912'de Reichstag'da 110 mebusla en kuvvetli partiydi.⁴² Ama iktidar olamadılar ve belirtildiği gibi bu tarihten sonra egemen yönetici sınıfla ittifaka da gittiler. 1890'lardan itibaren sosyal-demokratlar düzene karşı olmayı bırakıp, uz-

41 a.g.e., s. 102.

42 G. Wilhelm Sante, *Geschichte der Deutschen Länder 2. Band*. A.G. Ploetz Verlag-Würzburg, s. 9-17.

laştıracı ve düzeltmeci bir yol seçtiler.⁴³ Böylece 1900'lerde Almanya Yakındoğudaki kolonyalist girişimlerine otoriter ve muhafazakâr bir iç politika ve toplum düzeniyle girebiliyordu. Olaylar bu yeni kolonyalist devletin girişimlerine yardımcı oldu. Osmanlı İmparatorluğu da adeta Almanya'yı bekleyen bir atmosfer içindeydi.

BİRİNCİ BÖLÜM

BERLİN KONGRESİNDEN SONRA OSMANLI İMPARATORLUĞU

(Almanya'nın etkinlik kazanması için elverişli koşullar)

1878 Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kıtasında önemli toprak kaybıyla sonuçlandı. Bulgaristan yarı bağımsız (temelde tam sayılabilir) bir statüye kavuşuyor, Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan idaresine bırakılıyordu. Sırbistan ve Karadağ'ın önceden İmparatorluktan koptuğunu gözönüne alırsak, Osmanlı İmparatorluğunun Slav tebasını kaybettiğini söylemek yanlış olmaz. Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi geleneksel güçler, İmparatorluğun yağmasına yönelik bir politika izlemeye başlamışlardı. Berlin Kongresi bunun açık deliliydi ve bu durum Osmanlı Devletinin iç ve dış siyasetinde önemli gelişme ve değişikliklere yol açacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu bu döneme girdiğinde artık yarı sömürge bir ülkeydi. Maliyenin iflası bir müddet sonra 1881 *Muharrem Kararnamesi* ile kurumlaştı ve *Borçlar İdaresi (Duyun-u Umumiye)* kuruldu. Memleketin belirli gelirlerine alacaklı yabancı devletler tarafından el kondu. Ülkede belirli altyapısal yatırımlar yabancı kontrolünde gerçekleşiyordu ve iktisadi hayat onların yönetimindeydi. Osmanlı İmparatorluğunun dış borçlar toplamı bu yıllarda 2 milyar frank civarındaydı. Bu borca karşılık bazı vergiler, yani birkaç eyaletin aşar geliri, gümrük resmi, tütün ve tuz tekeli, pul ve ispiro vergisi, İstanbul balıkthane rüsumu, bazı eyaletlerin ipek resmini toplama yetkisi alacaklıların temsilcisi *Duyunu-u Umumiye*'ye bırakıldı. Bu kalemler günden güne arttı. Duyun-u Umumiye yönetiminde; İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Bankası temsilcileri yer alıyordu.

⁴³ T. Schieder, "Des Reich unter der Führung Bismarks" Rastow, *Deutsche-geschichte im Überblick*, s. 538 vd.

Maliyenin iflasından sonra ülkenin doğal zenginliklerinin tekeli imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci hızlandı. 1883'te tütün tekel halinde "Regie de Tabac de L'Empire Ottoman" unvanını taşıyan bir Fransız kuruluşuna, 1896'da Ereğli kömürleri bir başka Fransız şirketine, 1887'de boraks madenleri İngilizlere, 1892'de Balya-Karaaydın linyitleri gene bir yabancı sermayeli Osmanlı şirketine, 1893'te de aynı nitelikli Kassandra (Köşendire) şirketine manganez imtiyazı verildi. Osmanlı ülkesinde maden kömürü çıkarımı diğer endüstriyel madenlere göre en büyük miktarı meydana getiriyordu. G. Ökçün'e göre, 1902-1911 yılları arasında maden üretiminin yarısından fazlası yabancı şirketlerin elinde idi, özellikle maden kömüründe yabancı payı % 65-68 oranında idi.^{1a} ve toplam maden üretiminde Osmanlı uyruklu sermayenin payı giderek azalıyordu.

Midhat Paşa'nın gerçek kurucusu olduğu fakat bir banka olarak daha sonra teşekkül eden Ziraat Bankası dışında ulusal bir banka yoktu ve Osmanlı İmparatorluğu güçlü yabancı bankaların istilasına uğradı. Devletin emisyon bankası olan *Banque Imperial Ottoman* dahi Fransız-İngiliz sermayeli bir banka idi. 1888'de Avusturya-Fransız sermayeli *Selânik Bankası*, 1906'da *Deutsche-Orient Bank* faaliyete geçti. Ayrıca İtalya, Hollanda, Avusturya bankalarının şubeleri ülkenin her yerine yayıldı. Dış ticaret açığı Tanzimattan beri kronik bir durum almıştı. Bundan dolayı en hayati yatırımlar bile yabancı sermayeyi beklemekteydi. En tipik yatırım; İmparatorluğun askeri, idari mekanizması için de hayati önemi olan demiryollarıydı. İleride göreceğimiz üzere işlerlik oranı düşük bir demiryol ağı için, Osmanlı Devleti "kilometre garantisi" olarak muazzam bir borç altına girdi ve bunun için de gene bazı vilayetlerin aşar geliri karşılık olarak gösterildi.

Tarım gelirleri son derece düşüktü. Esasen ülke tarım ülkesi olmasına rağmen İstanbul gibi büyük şehirler çoğun ithal malı buğdayla beslenirdi. 1899-1900 yılında bütün tarım ürünleri ihracatının üretime oranı ancak % 9.8 idi. 1913-14'te bu oran ancak % 11.3'e çıkmıştı.^{1b} Ülkede ilkel bir tarım üretim biçimi vardı. Örgütlenme ve teknolojiye bakıldığında Çukurova, Makedonya ve Ege'de kısmen tarımda kapitalistleşme göze çarpıyorsa da, İmparatorluğun tarımsal üretimi ortakçılık veya küçük toprak mülkiyetine dayanıyor ve ilkel aletlerle kurak topraklar işlenmeye çalışılıyordu. Belirli bazı bölgeler-

1 a Gündüz A. Ökçün "XX. yüzyıl başlarında Osmanlı maden üretiminde Türk, azınlık ve yabancı payı" *Yavuz Abadan'a Armağan*, SBF yay. 1969, s. 801 vd. s. 880.

1 b Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası yay. Ankara, 1970, s. 71.

de monokültürel tarıma geçiş (Ege, Çukurova, Batı Suriye) demiryol ağının sınırlılığı ve yetersizliğinden dolayı yaygınlık kazanamıyordu.

XIX. yüzyılda sanayileşen batı ülkelerinin kendilerine sağlanan gümrük kolaylıklarıyla Osmanlı tezgâh sanayiini kesin iflasa sürüklemelerinden sonra, modern sanayii kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde hâlâ bazı dallarda küçük zenaatın ve evlerde parça başına üretimin (putting-out veya Verlag) egemen olduğu görülüyor.² Bunların dışında büyük ölçüde el emeğine dayanan halıcılık, dericilik gibi manifaktür ve gıda maddeleri üretimiyle (değirmenler gibi, örneğin sadece İzmir'de 69 tane hidrolik güçle çalışan değirmen vardı³) Osmanlı sanayiinin temel görünümünü tamamlanmaktadır. İmparatorluk Birinci Dünya Savaşına girdiğinde inorganik enerjiyle çalışan fabrika toplamı 10 civarında, inorganik enerjiye dayanmadığı halde belirli sayıda işçi çalıştıran fabrika sayısı 20 civarında idi.⁴ Temel sanayi kurulumamıştı ve dokuma endüstrisi bile ülke ihtiyaçları için yeterli üretim kapasitesine ulaşamamıştı. Osmanlı sanayii ülkenin tarım ve maden zenginliklerini değerlendirmekten çok uzaktı ve zaten bu doğal zenginliklerden sanayi kurmaksızın yararlanılamadığı da tartışmasız herkes tarafından bilinmektedir. Sanayileşemeyen fakir bir toplum yapısında, gereksinimler de sanayi ürünlerinin bol miktarda tüketilmesine yönelik değildi. 1911-1913 yılında İmparatorluğun ihracat ve ithalat kalemlerine bakıldığında şu oranlar görülüyor.⁵

1911 - 1913 Yıllarında Osmanlı İhracatının Kompozisyonu

Birincil ürünler	Gıda : % 33-35
	Hammadde : % 56-58
	Toplam % 89-93
Yarı mamul ürünler ve manifaktür	% 2-3
Dokuma (halı-yünlü vs.)	% 6-7

Ülkenin toplam üretimi içinde sanayi ürünleri payının düşüklüğü, ihracata ve tüketime de yansımıştır. Aynı yıllarda ithalatla da sa-

2 A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii* (1913, 1915 yılları), A.Ü. S.B.F. Yay. No. 229 Ankara, 1970 s. VI-VII.

3 V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* Tom I s. 411-412.

4 Ökçün, *a.g.e.*, s. VIII.

5 Şevket Pamuk, *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire 1830-1913* Ph. D. Submitted to Berkeley-Univ. -of California, 1978, s. 56-58'deki tablolardan...

nayi için gerekli kalemlerden çok, manifaktür ürünleri % 56-60, gıda maddeleri % 32-38 payla başta geliyordu. Zenaat dallarının gereksinimini karşılayacak hammadde ve sanayi gereçleri ise toplam ithalatın % 6-10'u civarında kalıyordu. Ülkedeki ticaret sermayesi yeni yatırımlara girecek kadar güçlü değildi ve sadece aracı nitelikte idi. Esasen XIX. yüzyıldan beri ticaret sermayesi ve çiftlik sermayesi giderek güçlenseler de, tarım ve ticarete köklü atılımlar yapacak düzeyde değillerdi ve birkaç kuşak boyu zenginliğini devam ettirip sermayesini büyüten tüccar ailesi, gerek gayrimüslimler, gerekse müslümanlar arasında bir elin parmaklarıyla sayılacak kadar azdı.

Ülkenin uğradığı iktisadi çöküntü, bürokrasiyi ve orduyu modernleştirmek zorunluluğu karşısında içinden çıkılmaz bir duruma girdi.

Ulusalçılık akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahaleler yüzünden hızla toprak kaybeden İmparatorluk; dış politik güçler arasında denge oyunlarına başvurarak yaşama dönemine girdi. Politik bir bağımsızlık ve sınırsız özgür seçim söz konusu değildi. Ülke yönetiminin bu dönemde Avrupa devletleri arasındaki uyuma veya uyumsuzluğa göre biçimlendiği açıktır. Ancak Osmanlı devlet yönetiminin bu dönemde İran, Çin gibi bazı yarı sömürge imparatorluklara göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Gerçi bağımsız bir mali ve iktisadi birim olabilme konusunda tercih şansı yoktu ama, emperyalist devletler arasında istediği gibi bir seçim yapma şansı vardı. Daha başka bir deyişle dünya siyasal konjonktüründeki oynamalar, Osmanlı yönetimine her an hangi emperyalist devlete dayanacağı konusunda bir şans veriyordu ve Osmanlı yönetimi bu fırsatı kullandı. Memleket İran ve Çin gibi belirli nüfuz bölgelerine ayrılmamıştı. Bu nedenle ülke yönetimi her zaman "ehven-i şer" bir güçlü devlet aramak ve ona yaslanmak şansına sahip oldu. Almanya bu durum sonucu ülkemizin tarih sahnesine çıkabildi.

Berlin Kongresinden sonra ağır bir darbe yiyen ve tarihi dönüm noktasına gelen Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymalarının nedeni, Avrupa büyüklerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve yöneldikleri etki alanlarının, Osmanlı İmparatorluğunun yaşama şansına son verecek biçimde değişmesidir.

Berlin Kongresi sonuçlandığında; Prens Gorçakof, "yüz bin askeri ve yüz milyon rubleyi bir hiç için harcadık" diyordu. Osmanlı İmparatorluğu erimişti ama, Rusya da kazançlı çıkmış sayılmazdı. Muhafazakâr Disraeli hükümeti ve o paraleldeki Bismarck, "Avrupa Türkiyesi'ni kurtardık" diyorlardı. Kurtarılan bir şey yoktu, sadece Türkiye'ye yaşama şansı tanınmıştı. İki devlet muhafazakâr po-

litikalarının gereğine uymuş ve Rusya'yı frenlemişlerdi. Ancak gelişmeler bu iki devletin uyumunu ortadan kaldırdı. Gladstone başkanlığında liberaller iş başına gelince, muhafazakâr Disraeli hükümetinin "Türk taraftarı" olmakla suçladıkları dış politikasını terk ettiler. Gladstone, Karadağ'ın kesin bağımsızlığı için Eylül 1880'de İngiliz donanmasına Arnavutluk kıyılarında gövde gösterisi yaptırırken, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeye kalktı. Ancak İngiliz kamuoyunun baskısı ile ada Britanya himayesinde kaldı. Bu andan itibaren Bismarck İngiliz politikasına sırt çevirdi. Bismarck, "Profesör Gladstone parlak zırhı içinde, ama gövde gösterileri komediye dönüştü",⁶ diyordu. Liberal hükümet bir müddet sonra kendini frenlediyse de, Osmanlı İmparatorluğu artık harcanma dönemine girmişti. İngiliz politikası Rusya'ya karşı takındığı Osmanlı taraftarı tutumdan, daha doğrusu bu konudaki hayırhah tarafsızlığından vazgeçti. Şimdi Bismarck bir zamanlar muhafazakâr Disraeli'nin izlediği tutumu sürdürüyordu. Osmanlı Sultanı ve yöneticileri de bunun için Alman desteğini arıyorlardı. Berlin'de Sultan adına, Prens Bismarck'la görüşen Ali Nizami Bey, Bismarck'tan, ordu ve sivil idareyi ıslah edecek uzmanlar isterken; "Osmanlı Sultanının Alman ittifak ve desteğini son derece arzu ettiğini de" bildirir. Bismarck; "ülke olarak Osmanlı Devletinin bekasına şiddetle taraftar olduklarını, ancak iki devlet arasında Avusturya'nın bulunduğunu ve bu nedenle önce Avusturya ile Osmanlı Devletinin iyi anlaşması gerektiğini söyleyip, İtalya'nın öyle yaptığını, Türklerin de Avusturya ile uyum sağlaması gerektiğini" belirtir.⁷ Nitekim, Avrupa dengesindeki gelişmeler, Almanya ile Avusturya-Macaristan'ı bir araya getirince Osmanlı Devleti de Avusturya ile zoraki bir dostluğa gitti.

Almanya, Bismarck'tan sonra Rusya'ya açıkça cephe aldı. Ortadoğuda ise İngiltere'nin tersine Osmanlı yanlısı görünen, daha doğrusu Osmanlı topraklarını, onu konferans masalarında bölüştürerek değil de, barışçı yollarla ele geçirmeyi amaçlayan bir politika izlemeye başladı. İngiltere'ye karşı Osmanlı yöneticilerinde, aydınlarda, en önemlisi yeni despot hükümdar II. Abdülhamid'de hızla olumsuz bir tutum gelişti. "Büyük Devletler içinde en çok çekinilmesi gereken İngiltere'dir" diyordu, Sultan... II. Abdülhamid pek de yanlısı olmayan

6 Philip Magnus, *Gladstone*, Dutton Paperback. N. York, 1964, s. 283.

7 B.A.Yld. Evr. Kıs. 14, No. 74-126, "Ali Nizami Bey-Bismarck mülakatı üzerine erz tezkiresi" 2 Receb 1299 (30 Mayıs 1882) tarihli-Bismarck (s. 3-4), Fransa ile Tunus sorunu için çatışmaya girilmeyip dost görünülmesini tavsiye eder. Hatta Bismarck; "Anadolu ıslahatı için Türk müfettiş tayininin yeterli olduğunu" söyleyince, A. Nizami Bey bu iş için Almanya'nın diğer devletler nezdinde şefaatinin rica eder.

bir tahminle; "İngilizlerin Arabistan'ı yutmak istediklerini ve işgal ettikleri Mısır'daki gafil Hidiv'i de Halife yapıp bütün İslam alemini kendi çıkarları yönünde gütmek istediklerini⁸ ve "İngiltere'nin Rusya'ya karşı oynamak için büyük Bulgaristan'ı gerçekleştirmek istediğini, bunun da tabii Devlet-i Âliyye'nin aleyhine bir plan olduğunu" düşünüyordu. II. Abdülhamid'in İngilizler aleyhindeki kuşku ve düşmanlığının mantıki ve mantık dışı birçok öğelere dayandığı anlaşıyor. Örneğin: a) "Abdülaziz'i halledenler gerçekte İngilizlerdir." b) "Ali Suavi'yi ayaklandıranlar da onlardır" diyordu.⁹ Sultan Abdülhamid bundan başka; İngiltere'nin bütün Avrupa'yı Osmanlılara düşman edip kışkırttığı fikrindeydi ki, Gladstone'un romantik ve mantıksız Türk düşmanlığı bu kanıyı gittikçe kuvvetlendirdi. Abdülhamid, Girit işinde İngiltere'yi suçluyordu.¹⁰ Kanaatlerindeki kısmi doğruluğa rağmen, Sultan bu politikayı abartıyor ve İngiltere'nin bugünden yarına Osmanlı topraklarını paylaşma ve ortadan kaldırma eğiliminde olduğunu sanıyordu. Gerçekte İngiltere 1890'lardan itibaren Türkleri gözden çıkarmaya başladı. İngiliz Bahriye İstihbarat Şefi (Naval Intelligence) Ekim 1896'da; "İngilizler Mısır ve Kahire'yi elde tutsun yeter, İskenderiye'deki deniz üssü Hindistan'ı elde tutmamızı sağlar" diyordu. 1869'da Süveyş Kanalının açılması bu gibi düşünceleri kabul edilir hale getiriyordu. Lord Salisbury Boğazların bile Rusya'ya bırakılmasında sakınca görmüyordu ve İngiltere'nin kırım Savaşından beri yanlış ata oynadığı kanısındaydı.¹¹

İngiltere dışında diğer Avrupa devletleri de, Osmanlı İmparatorluğunda kuşkuyla izlenen güçlerdi. Örneğin Avusturya Bab-ı Âli'yi giderek endişelendiren bir devletti. Avusturya; 1866 *Königsgrätz* Savaşından sonra Şilezvig'i Almanya'ya ve Venedik'i İtalya'ya terketmiş, daha önce Haziran 1859'da *Solferino* ve *Magenta* Savaşlarında bütün Kuzey İtalya'yı elden çıkarmıştı. Avusturya, İtalyan eyaletlerini de kaybettikten sonra, Avrupa'da kendisine hayat kalmadığını anladı. İmparatorluk aslında XIX. yüzyıl ortasından beri yavaş yavaş bir gerileme dönemine girmişti. Sanayii gün geçtikçe Batı Avrupa ülkeleriyle rekabet gücünü kaybediyor, aydınlanma dönemindeki İmparatorluk ulusları, ulusalcı akımların etkisiyle devletin birlik ve

8. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıralarım*. Hazırlayan; Ali Vehbi Bey, Fransızcadan Çev. H. Salih Can, Hareket Yayınları, İstanbul, s. 113-130-131.

9. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *İ.Ü. Edeb. Fak. Tarih Derg.* C. VII, Sayı 10, Eylül 1954, s. 43-60.

10. Mehmet Hocaoglu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları (Belgeler)* Oymak Yayını, İstanbul s. 35-36. (BA Yıldız Evrakı ks. I, No. 156/15'den) gene a.g.e., s. 85-86 (BA Yıldız Evr. ks. No. 2625'den).

11. Richard Shannon, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Paladin, London, 1976, s. 316.

varlığını tehdit ediyorlardı. Fazladan, 1866'dan beri sadece Habsburg tacının kişisel varlığı içinde İmparatorlukta kalan, gerçekte bağımsızlığını alan Macaristan Krallığı güçleniyordu. İmparatorluğun diğer ülkeleri yılda % 1-3 arası bir yıllık ekonomik gelişme gösterirken, Macaristan, yılda ortalama % 6 oranında bir iktisadi büyüme hızına sahipti. Büyüyen iki parçası için denizasıırı koloniler elde etme şansı ve girişimi bile olmayan Viyana, gözünü Balkanlara dikti. 1878 Berlin Kongresinde Bosna-Hersek'i ilk pay olarak aldı ve gerek Sırbistan ve Romanya gibi küçük Balkan krallıkları, gerekse Osmanlı Rumelisi üzerinde bir Demokles kılıcı haline geldi. Avusturya'nın Balkanları yutmak ve Viyana-Selânik arasını ele geçirmek emeli gizli değildi ve Osmanlı yöneticilerini de, Sultanı da tedirgin ediyordu. Gene İtalya'nın Balkanlar ve Osmanlı Afrikası üzerindeki emelleri, Rusya'nın tarihi politikası, Fransa'nın Tunus'u ilhakı ve Suriye-Lübnan'daki faaliyet ve girişimleri; Bab-ı Âli'yi eski Avrupa güçlerine karşı kuşkulu ve düşmanca bir tavra sürükledi. İran ve Hindistan'da görülen eğilim, Osmanlı ülkesinde de vardı. Dost olarak görünen ve ya öyle olması beklenen Japonya ve Almanya idi. Osmanlı yönetimi Almanya'nın topraklarında günden güne artan bir nüfuz edinmesine direnmiyecekti. Böyle bir direniş için gerekli yapısal değişimler meydana gelmemişti. İmparatorluğu fizik olarak parçalamak isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya karşısında tarihinin son sayfaları yazılan Osmanlı İmparatorluğunun paniğe kapılması ve Almanya'ya kapılarını açması kaçınılmaz görünüyordu.

Almanya Osmanlı İmparatorluğunda

1890'lardan itibaren Almanya kendini dünyanın gelecekteki efendisi olarak hissetmeye başladı. Zaten her olayda *arbiter mundi* (dünya hakemi) olarak uluslararası platformda yerini alıyordu. Kayzer II. Wilhelm'in "dünya hakimiyeti" sloganına, akıllı diplomat Prens Bismarck "böyle şey yoktur" diye cevap vermişti.¹² Ancak Bismarck görevini terk edince, Alman politikası doludizgin bu olmayacak şeyin peşine düştü.

Osmanlı ülkelerine karşı Almanlar daha henüz Prusya Krallığı zamanında yakın bir ilgi duymuştur. Büyük Friedrich'in XVIII. yüzyıl sonlarında ülkemizle yakından ilgilenip askeri bir ittifak girişiminde bulunduğu biliniyor. 1830'larda Türkiye'de bir genç subay olarak hizmet gören, sonraki Genelkurmay Başkanı H. von Moltke, daha o zamandan bu ülkeyi sadece bir asker olarak değil, bir siyaset

12. Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans*, The Century Co. N.Y. 1929, s. 179.

adamı ve Alman çıkarlarını gözetken bir iktisatçı olarak incelemişti.¹³ Hatta Moltke özellikle Tuna eyaletlerine Alman göçmenlerinin yerleştirilmesini öneriyordu. Aynı dönemde Alman iktisatçı F. Liszt, Ortadoğunun zenginliklerinin Alman tekniği sayesinde yakın gelecekte büyük kuvvet sağlayacak bir kaynak olduğu üzerinde duruyor ve Almanya'nın gözlerini bu bölgeye çevirmesini istiyordu.¹⁴

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emelleri o dereceye ulaştı ki, 1890'lardan itibaren yarı resmi bazı gruplar [Alldeutsche Verband (Pancermen Birliği)] Yakındoğuda Alman göçmen yerleştirme planlarını gerçekleştirme çabasına bile giriştiler.¹⁵ Mamafih Almanların Osmanlı topraklarına kolonizatör yerleştirme çabaları bir hayaldi. Her şeyden önce boş araziye kendi köyüne katmak için her çareye başvuran köylüler¹⁶ ve Rumeli muhacirlerinin yerleştirilme sorunu, bu projenin Alman yöneticiler tarafından da ciddiye alınmamasına neden oldu. Bu gibi aşırı istekler bir yana, Almanya'nın elverişli koşullar bularak yayılan ticareti; kültürel, diplomatik ve ideolojik ortamını da birlikte getiriyordu.

Alman Ticari Etkinliğinin Artması

1880'lere kadar Almanlar Osmanlı dış ticaretinde ağırlığını duyuran, etkin bir iktisadi kurumlaşma gösterememiştir. Gerçi Avusturya-Macaristan'ın Tunaboyu ülkelerindeki dış ticari ilişkileri ve Almancanın ticari dil olarak tutunması, müstakbel Alman ticari etkinliği için bir temel oluşturmuştu, ama Alman dış ticaretinin Osmanlı pazarlarına yönelik şirketleşmesi ancak 1880'lerden sonra görülmektedir. 1880'lerde Yakındoğuda faaliyete geçen *Deutscher Handelsverein* (Alman Ticaret Birliği)'nin bir müddet sonra ortadan çekildiği görüldü.^{16a} Anlaşılan Alman ticaret sermayesi ve yatırımları örgütlü olarak Osmanlı ülkelerinde faaliyete geçebilmek için büyük demiryol yatırımlarını, gemicilik faaliyetinin gelişmesini ve Alman bankacılığının ciddi desteğini bekliyorlardı.

13 Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969. Bkz. R. Önsoy Osm. Alm. Ticaret İlişkileri s. 18.

14 Jeck, *Balkan Harbinden Sonra Şarkta Almanya*, İstanbul, İfham Mat. 1331, s. 5 vd.

15 Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. R. Zaraklı, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 61.

16 *United States Reports on Trade Finance, and Foreign Office* 1896 Nr. 1687, Consul Shipley, s. 9'da bu gibi durumlar zikrediliyor. Alman göçmenler gelmişse bile sayıca pek az olmalıdır.

16 a J. Krauss, *Deutsche-Türkische Handelsbeziehungen seit dem Berliner Vertrag*, s. 52-54.

Alman ticari denizcilik ve demiryol taşımacılığındaki yenilikler ve teknik ehliyet dolayısıyla Alman sanayi ürünleri bir müddet sonra Osmanlı pazarlarını istila etmekte gecikmeyeceklerdir. 20 Mart 1862'de *Zollverein*'e bağlı Alman devletleriyle yapılan ticaret antlaşmasının hükümleri 1880 sonlarında etkisini göstermeye başladı. Bu dönemde 26 Ağustos 1890'da Alman İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan ticaret antlaşması, eski antlaşmada Almanya lehine öngörülen imtiyazları artırıyordu. Antlaşmaya göre, gerçi Osmanlı tüccarı da Almanya'da "en ziyade müsaadeye mazhar devletin tüccarı" statüsünde idi, ama antlaşmadan yararlanan Alman tüccarı olmuştur. En göze çarpan tutarsızlık; Alman hükümetinin Osmanlı hükümetinin tersine, Osmanlı malları için herhangi bir gümrük indirimi taahhüdünde bulunmamasıydı. 1862 antlaşmasına eklenen gümrük indirimli mal adedi 605 iken, bu sayı 1890'da 720'ye çıkarılmıştı.^{16b} Şimdi Alman sanayii, nüfuzlu diplomatlar, etkin bankacılık örgütü ve işlemleri ve ticari taşımacılığın desteğinde böyle bir ticari antlaşmadan azami yararı sağlayacaktı.

Almanya'nın Türkiye'ye nüfuz edişi; orduda ve mülki teşkilatta ki islahata yardım edecek heyetler ve Bağdat demiryolu sayesinde oldu denebilir. Bu gibi teşebbüsler silah ticaretini, teknik malzemenin girişini geliştirmiştir. Ancak Almanya'nın bütün dünyadaki ticari yayılmasının nedenlerinden biri de ucuz, bol (düşük kaliteli) mal üretimi ve İngiltere ve Fransa'ya göre geç kalarak gerçekleştirebildiği sanayiini modern ve elverişli yöntemlerle kurmasıdır. Bu anlamda 1830'lerden sonraki Alman sanayii ve ticareti, 1948'lerden sonra yeniden kurulan Alman sanayii ve ticaretinin gelişme şansına benzer bir şansa sahip olmuştur. Avusturya-Macaristan ekonomisiyle giderek bütünleştikten sonra Almanya'nın Osmanlı pazarlarına girişi kolaylaştı. Zaten bu vakte kadar da Alman sanayi ürünleri (*Zollverein*, Saksonya ve Bavyera) Osmanlı ülkesine hep Avusturya etiketi olarak giriyordu. Bu, Balkanları aşan demiryolu sayesinde oluyordu ve denizcilikte geri kalan bu iki ülkenin demiryol sistemine önem veremelerinin nedeni buydu. Bağdat'a kadar uzanacak bir demiryolu, bakir Osmanlı topraklarını zengin bir pazar ve hammadde kaynağı haline getirecekti. Nitekim Almanya'nın 1909 yılı ticaret bilançosuna bakıldığında; Avusturya, Romanya, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu ile karadan yaptığı ticaretin hacmi 8 milyar 238 milyon mark iken, deniz aşırı bölgelerle ticaretin hacmi 6 milyar 862 milyon mark tuta-

16b Rifat Önsoy, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri*, s. 45-48. Antlaşmanın metni *Osmanlı Muahedat Mecmuası*, I. Cilt "Prusya ve diğer Alm. Dev... sene 1278" s. 100 vd.

rında idi. Hele eski yağlı müşterisi Rusya ile aynı yılın ticaret hacminin 1 milyar 993 milyon mark ve Fransa ile ancak 976 milyon mark tutarında olduğunu¹⁷ hesaba katarsak, Orta Avrupa ve Yakındoğu ile yapılan ticaretin Alman ekonomisinin bütünü için ne büyük bir anlam taşıdığı anlaşılır. 1880'lerde Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Osmanlı dış ticaretindeki payı % 18 iken, 1909'da bu pay % 42'ye yükseldi. 25 yıl içerisinde merkezi Avrupa bloku, Osmanlı pazarlarına hızla hakim oldu. Aşağıdaki liste bu dönem içinde büyük sanayi ülkelerinin Osmanlı ticaret hacmi içindeki paylarının değişimini veriyor.¹⁸

Devletler	1887 %	1910 %
İngiltere	61	35
Fransa	18	11
Avusturya	12	21
Almanya	6	21
İtalya	3	12

Görüldüğü üzere İngiltere ve Fransa aleyhine Avusturya ve Almanya önemli bir gelişme kaydetmişlerdir. Demiryollarının gelişmesinin kara ulaşımını ucuzlatması bunda en önemli etkeni. XIX. yüzyıl boyu; ulaşımın pahalılığı yüzünden Alman malları Osmanlı pazarlarında makbul değilken, 1880'lerden sonra durum değişti ve taşıma ücretlerindeki önemli azalma mal akımını hızlandırdı.¹⁹ Temelde önemli bir gelişme göstermemekle beraber, Alman deniz ticareti de hacim olarak artıyordu. Esasen demiryolu ile mal taşımak denizyoluna göre pahalı idi. Almanya ve Osmanlı ülkesi arasındaki demiryol taşımacılığının daha ziyade posta ve lüks maddelere dayandığı, denizyolunun ucuz taşımacılık gerektiren ürünlerde temel işlevi gördüğü anlaşıyordu.^{19a}

Bu nedenledir ki 1880'lerden beri Alman politikacıları ve kamuoyu, ticaret filosunun düzeyi ve Almanya'nın Doğu Akdeniz'deki deniz ticaret etkinliğinin yetersizliği üzerinde önemle duruyorlardı. 1898'de Alman basını hâlâ Doğu Akdeniz'in önemli limanlarına Al-

man gemilerinin uğramamasından yakınıyordu.²⁰ İstanbul, Selânik, İzmir gibi limanlarda ise sefer sayısında ve taşınan mal hacminde bir artış gözleniyordu. Örneğin, İzmir limanına giren gemilerin içinde, Alman gemileri 1896'da toplam tonilatonun % 3.5'ünü teşkil ederken, 1908'de bu pay % 11.7'ye yükselmişti.²¹ Deniz ticaretinde Britanya, Fransa ve Yunanistan'dan sonra dördüncü sırayı alan Almanya'nın İngiliz-Fransız tekelindeki Ege bölgesine nüfuz edişinin bundan daha belirgin bir göstergesi olamazdı. Gene İstanbul'daki Britanya elçiliğinin 31 Aralık 1906 tarihli bir raporuna göre; İstanbul limanına uğrayan gemilerin içinde Avusturya 1 milyon 217 bin 366 tonilato (714 gemi) ve Almanya 606 bin 847 tonilato ile (359 gemi) küçümsemeyecek bir miktara sahiptiler.²² Monopolcü Alman sanayiinin beslediği ticari yayılma kendini Türkiye'de hissettirdi. Orhan Kurmuş 1878'de İzmir ve bölgesinde İngiliz ticari üstünlüğünün ilk darbeyi yeyişini şöyle anlatıyor; "Yıpranmanın ilk belirtisi 1878 yılında görüldü. O zamana dek İzmir'in toplam ithalatının % 10'u dolaylarında bulunan Alman malları ithalatı, birden % 14'e çıktı. İngilizler o yıl kendi ithalatları % 11 oranında arttığından bu artışa pek tepki göstermediler. Ama ertesi yıl İngiltere'nin toplam ithalattaki payı % 45'e düşerken, Alman ve Avusturya'nın payı % 15.6'ya yükseldi. 1905-1908 döneminde İngiltere'nin payı % 31'e düştü ve Almanya ile Avusturya'nın % 27.4'e çıktı. İzmir'deki Alman ticareti ve bankalarının sayısı da arttı. Bu yıllarda Bosna-Hersek'in ilhakı dolayısıyla sözde Avusturya ve Alman malları Türkler tarafından boykot ediliyordu. Gerçekte zevksiz Alman porseleni köylere kadar giriyor, Alman pamuklu mamulünün satışı artıyordu. Bu olay Selânik, hatta Girit ve Şam'da benzer şekilde gelişti."²³ 1889'da A.B.D'nin İstanbul'daki maslahatgüzarı Pendleton King, merkeze yazdığı bir raporda; "Şimdiden Beyrut ve İzmir'de önemli bir Alman ticaret kolonisi var. İstanbul'daki Almanların sayısı 3000'i geçti. Krupp silahları, Mauser tüfekleri Osmanlı ordusunu doldurdu. Devamlı Alman demiryol malzemesi ithal ediliyor" demektedir.²⁴ *Germania* gazetesinin *Sabah* ga-

20 *Germania*, 12 November 1898 sayı 260'dan. "İskenderiye-Beyrut-Hayfa-Yafa-Larnaka-Limasol, Mersin, Sayda bu limanların başında geliyordu. İskenderiye'ye 1892'de sadece 10 gemi uğramıştı, 1877'de sefer sayısı ancak 14'e çıkmıştı".

21 *Salmame-i Vilayet-i Aydın*, sene 1314 s. 125 ve sene 1324 s. 91 (1319 yani 1901 yılı rakamları) karşılaştırılarak elde edilen liste... ve M.B. Kıray Örgütlemeyen Kent (İzmir) Sosyal Bil. Dern. Yay. A-1 Ankara 1972. s. 120-121.

22 PRO-FO 195-Ref. 12247, "31 Aralık 1906, tarihli İstanbul limanı tonaj raporu".

23 Orhan Kurmuş, *İngiliz Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul 1974 s. 205-206.

24 *NAUS Despatches from U.S. Ministers to Turkey* (Dec. 24. 1889), "Pendleton King to Secretary of State,-German Commerce and Influence in Turkey", M. 46, Roll 50, Nr. 67.

17 Jeck, *a.g.e.*, s. 8

18 *a.g.e.*, s. 14.

19. J. Kraus, *Deutsche-Türkischer Handelsbeziehungen seit dem Berliner Vertrag Unter Besonderer Berücksichtigung Handelswege* Verlag Gustav Fischer, Jena 1901, s. 47. vd.

19a Bu konuda Rifat Önsoy Almanya, Osmanlı İmp. arasındaki demiryol ve denizyolu taşımacılığı arasındaki ücretleri karşılaştırmaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 89'daki tablo.

zetesine dayanarak verdiği bir habere göre; 1898 yılı sonunda İstanbul'daki Alman işyerlerinin sayısı 120'ye ulaşmıştı.²⁵ Almanya İngiltere için Yakındoğuda ciddi bir rakipti. Britanya'nın Beyrut başkonsolosunun 9 Mayıs 1898'de Hariciye Nazırı Lord Salisbury'ye yazdığı bir rapor durumu açıklıyor.²⁶ "Suriye pazarını 1897 yılında İngilizlerin elinden Alman ve İtalyan ucuz pamuklusu aldı". Yeni kimyasal boyalar sayesinde ucuzlayan kumaş sanayii mamulleri geniş kitle tarafından benimseniyordu. Zamanla Alman pamuklu ürünleri o derecede yayıldı ki, İmparatorluğun pamuk ekim alanları ön planda Alman sanayiine hammadde yetiştirmek durumuna geldiler. 1900'lerde Davis Trietsch; "Pamuk ekimi Almanya sayesinde gelişti. Sanayileşme dahi Almanya ve Avusturya sayesinde başarılabilir" diyordu.²⁷ Bu neokoloniyalist düzen az zamanda iktisadi hayatın her alanında kendini hissettirdi. İstanbul'daki Alman büyükelçiliği adeta tüccarların ve imtiyaz avcılarının en iyi temsilciliği idi. Alman diplomatları mütemadiyen Bab-ı Âli'den ve Saraydan kendi yurttaşlarına imtiyaz kopartıyorlar ve başka milletten tüccarların elde ettiği imtiyazlara da el atıyorlardı. Bir İngiliz işadamı olan A. Bartlett'in 1898'de İzmir'in elektrik işini alması üzerine, Alman Büyükelçisi Baron Marschall von Bieberstein derhal faaliyete geçti. Büyükelçi, 4 Aralık 1898'de Dışişlerine çektiği telgrafta; "A. Bartlett İzmir'in elektrik işini almış, derhal önleyeceğim, çünkü Siemens ve Halske ne zamandır bu işin peşindeler. Bugün Selamlıkta Haydar Paşa ile bu işi görüştüm" diyordu.²⁸ Elde ettiği imtiyazı böyle bir faaliyet sonucu Almanlara kaptıran ve mağdur duruma düşen İngiliz işadamı Sir Ashmead Bartlett ise basına verdiği demeçte; "Selânik ve İzmir elektrik tesislerini kurma imtiyazı bana verilmişti. Almanlar işi bozdu ve tazminatın verilmemesi için mazbata (final report) yok edildi. Alman sefirinin bizzat bu işe karışması benim için sürpriz oldu. Benim imtiyazımın iptali için sefir Sarayı üç kere ziyaret etti. Dragomanını her gün Saraya ve Bab-ı Âli'ye gönderdi. İngiltere ve Fransa sefirleri de benim için şefaatt etti ama yararı olmadı. Son altı yıldır izlediğimiz aptalca anti-Türk politikamız yüzünden Almanlar kazanıyor ve biz kaybediyoruz. Almanlar burada her şeyi yiyor. Bu ülke ki güvenlik ve zen-

25 *Germania*, 19 Okt. 1898, sayı 240'dan.

26 PRO-FO 78-Ref. 4937 Nr. 181 *Commercial*-Beyruth May 9-1898: "I have forwarded to your Lordship by past for the information of the chambers of commerce samples of German and Italian imitations of British Cotton Textiles in the Syrian Market."

27 Davis Trietsch, *Deutschland und der Islam*. Orient Verlag Berlin, 1912 s. 58.

28 AAA-Türkei 175, bd. 1-2, "Telegram Pera 4 Dez. 1898."

ginlik yönünden uzak Çin'e göre çok daha iyidir", diyordu.²⁹ Almanların aldığı imtiyazların sayısı ise günden güne artıyordu. İngiltere'nin Almanya karşısında Osmanlı topraklarındaki iktisadi gerilemesinin nedeni herhalde salt Gladstone'un Türk düşmanı politikası değildi. İngiliz sanayii eskiyen yöntemlerle çalışıyordu. Ticari sistem ve örgütlenme kolonilere göre biçimlenmişti ve XIX. yüzyıl sonunda ortaya çıkan yeni rekabet şartlarına uyum sağlayamıyordu. İtalya ucuz el emeğine, Almanya ise büyük ölçüde modern tekniğin verdiği olanaklara dayanarak doğu pazarına giriyorlardı.* Haziran 1898'de Berlin gazetelerinden birinde; "Cam, porselen, düğme gibi maddelerde Almanya doğu pazarlarında İtalya ile rekabet edemiyor. Buna karşılık demir-döküm ürünlerinde rakipsizdir. Doğuda Avusturya, İngiltere, Fransa, hatta Yunanistan'ın ticaret odaları varken, bizim yok, kurmalıyız" diye yazılıyordu.³⁰ Kısa zamanda Alman sanayii ve ticareti doğuda örgütlenmesini tamamladı ve İngiltere ve Fransa aleyhine bu pazarlardaki faaliyetini büyüttü. 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'den yaptığı ithalat 10.284.000 sterlin tutarında iken 1911'de bu rakam 9.729.690 sterline düştü. Aynı dönemde Almanya'dan yapılan ithalat 426.000 sterlinden 5.365.000'e çıkmıştı ve daha da artacaktı.³¹ Almanya ve Avusturya 1890'lardan sonra bir

Almanya'ya ve Avusturya'ya Yapılan Osmanlı İhracatı ^{32a}
(Bin sterlin olarak)

	1890	1900	1910
Almanya'ya	766	1.455	3.203
Avusturya'ya	1.179	1.589	3.420
Toplam	1.945	3.044	6.623

iktisadi birlik halinde hareket ettiklerinden her ikisinin Osmanlı İmparatorluğuyla olan ithalat ve ihracatındaki hızlı artışa göz atmak Cermen yayılması hakkında bir fikir verecektir.

Bu ihracat onar yıllık devrelerde % 1000'e yakın bir artış göstermiş olup, daha çok; mısır, pirinç, meyva, tütün, yün, fındık, afyon

29 Sir Ashmead Barlett, *The Standard Tuesday*. 13 Haziran 1899 nüshasındaki makalesi...

* Alman ticaret şirketleri önemli Osmanlı şehirlerinde temsilcilikler kurduklar, ithalat ve ihracatı doğrudan kontrol ettiler. Ancak ikinci adam olarak bazı levantenleri kullandılar, Rifat Önsoy, *a.g.e.*, s. 103-104.

30 *Berliner Tageblatt* 2 Haziran 1878 tarihli sayısından.

31 Percy Evans Lewin, *The German Road to the East*, London, William Heermann, 1916, s. 157.

32 a,b,c, tablolar Şevket Pamuk, *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire, 1830-1913*, s. 237, 239-243 ve 245-246'dan yararlanılarak hazırlanmıştır.

ve halı gibi maddelerdir. Alman- Avusturya iktisadi blokundan yapılan ithalat ise, 1910'larda Almanya ile ekonomik bütünleşme hızlanınca, dört misli artmıştır.

Almanya-Avusturya'dan Yapılan İthalat^{32b}
(Bin sterlin olarak)

	1890	1900	1910
Almanya'dan	1.970	1.932	5.778
Avusturya'dan	1.873	2.954	5.654
Toplam	3.843	4.936	11.432

Almanya ve Avusturya-Macaristan iktisadi blokuna, Romanya ve Bulgaristan'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu da katılıyordu. 1910'daki 6.623.000 sterlinlik bir ihracat ve 11.432.000 sterlinlik bir ithalat diğer devletlerle karşılaştırılmayacak kadar büyüktü. 1910'da İngiltere'den yapılan ithalat 9.214.000 sterlin, Rusya'dan 3.401.000 sterlin, İtalya'dan ise 4.186.000 sterlin tutarında idi.^{32c} Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve zengin doğal kaynaklarıyla, Almanya ve Avusturya bloku için parlak bir geçim alanı olacağı benziyordu. 1880 ile 1904 yılları arasında Almanya'dan ithalat % 1.100 oranında artarken, Almanya'ya ihracat da % 2.200 oranında artmıştı.³³ Ama bu gelişmenin daha ilginç bir yanı da vardı. Osmanlı Devletinin aynı yıllarda İran ticaretindeki önemi arttı. İran dış ticaretinde Rusya, İngiltere ve Fransa'dan sonra Osmanlılar % 9 oranla dördüncü sıradaydılar.³⁴ Açıkça, Osmanlı Devleti İran'da, Alman sanayii ve ticaretinin temsilcisi durumundaydı.

Almanlar yeni kolonyalist emellerini gerçekleştirmek için Yakındoğunun kendilerine tarih tarafından bahsedilen bir alan olduğunu savunuyorlardı. Birinci Dünya Savaşı başında pencezmanizmin kurucularından Becker; "coğrafi konumumuz ve endüstrimizin pazar gereksinimi dolayısıyla Türkiye'ye yöneliyoruz. Her Avrupa ülkesinin geri kalmış şarkta kendine ait bir hayat alanı vardır. İngiltere Mısır'da, Fransa Tunus'ta, İtalya Trablus'da, Avusturya Bosna'da ve Rusya Karadağ ve dolaylı olarak Balkanlarda hak sahibidir. Bi-

zim hiçbir şeyimiz yoktu. Şimdi bu hayat alanımız Türkiye'dir."³⁵ di-yordu. Almanya, Osmanlı İmparatorluğunun Asya topraklarına yerleşmeyi amaçlarken, onun Avrupa'da yaşamasını da pek umursamadı. Güya Türk ordusunu ıslah eden, Türkleri çok seven ve sevilen von der Goltz Paşa 1897'de; "Türklerin İstanbul'u bile terk edip, Anadolu ve Mezopotamya'ya çekilmeleri ve Almanya'nın önderliğinde bu bölgenin ıslahını üstlenmeleri gerektiğini" söylüyordu.³⁶ Bütün bu gerçeklere rağmen Avrupa devletleri arasındaki uyum, Türkiye aleyhineydi ve Almanya görünüşte Türklere karşı hayırhah bir davranış sahibiydi. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşında, Yunanistan'daki Osmanlı tebasının haklarını savunan ve işlerini yüklenen tek elçilik, Almanya elçiliği idi.³⁷ İleride göreceğimiz gibi Almanya'yı tek dost olarak gören ve ümidini Berlin'e bağlayan II. Abdülhamid, Balkanlarda Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın emellerine karşı bir Balkan ittifakından bile söz ediyor³⁸ hatta girişimlerde bulunuyordu. Almanya ise Bab-ı Âli'nin bu kuşkularına karşı müttefik Avusturya'yı frenlemek ihtiyacını hissetmiştir. Ancak 1908'de Bosna-Hersek'in kesin olarak ilhakı Alman dış politikasını da zor bir duruma soktu. Ne var ki İmparatorluğun kısa zamanda Balkanlardaki egemenliğini kaybetmesi, Avusturya'yı Balkanlardaki hülyalarını gerçekleştirme konusunda küçük genç devletlerle karşı karşıya bırakacak ve Tuna monarşisi bunlarla beyhude bir çekişmeye girecekti. Artık Asya'ya çekilmekte olan Osmanlı İmparatorluğunu büyük devletler içinde sadece Almanya destekleyecekti. Çünkü Alman sanayiinin hayati kaynakları Anadolu ve Mezopotamya'daydı ve ancak Alman kontrolünde bütünlüğüne sahip olabilen bir Osmanlı İmparatorluğu bu kaynakların güvenliğini sağlayabilirdi. Her şeyden önce Almanya'nın günden güne artan petrol ihtiyacı için Romanya yeterli değildi. Mezopotamya'nın zengin petrol kaynakları ise, denizciliği zayıf olan Almanya ve Avusturya-Macaristan blokuna Osmanlı Asya topraklarından geçen demiryoluyla aktarılabilirdi ki, bu da Osmanlı Asya'sının bütünlüğünü sağlamakla mümkündü. 1870-1906 seneleri arasında Almanya'nın petrol tüketimi on kat arttı. Alman dış politikasının etkinliği de bu tür gereksinimlerle birlikte artıyordu. Almanya

33 Paul Fesch, *Constantinople aux dernières jours d'Abdul-Hamid* Paris 1907, s. 511-512'den D.G. Indjikyan, *Burjuaziya Osmanskoi Imperii* s. 192-193.

34 V.I. Lenin'in 1910'larda İran ticaretinde sözünü ettiği bu gerçek Osmanlı ticaretinin Almanya blokuna katıldığını gösterir. Öyle ki, 1900-1911 arasında Fransa'nın İran ticareti 4.299.672 rubleden ancak 4.665.200 rubleye çıkmışken, Osmanlı ticareti aynı dönemde, 2.174.428 rubleden 9.948.800 rubleye çıkmıştı. *Sobr. Soçinenie*, tom 28, s. 703'den, O.G. Indjikyan a.g.e., s. 193.

35 C.H. Becker, *Deutsch-Türkische Interessen Gemeinschaft* Bonner Vaterländische Reden v. Vorträge während des Krieges, Bonn, Verlag, F. Cohen, 1914, s. 17.

36 Adolf Rapp, *Die Entwicklung unserer Orientpolitik*, Tübingen, 1916, s. 17.

37 AAA, *Türkei* No. 94 No. 1 Band 1-2, 18 April 1892 tarihli rapor.

38 Bekir Sıtkı Baykal, "Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamid II" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, A.Ü.S.B.F., Sayı XIII, Yıl 1973, Ankara 1975, s. 56-62.

Osmanlı Asyası'nın zenginliklerini sömürmek için o vakte kadar görülmedik, yoğun bir biçimde İmparatorlukta yatırım faaliyetine girişti.

Alman Petrol Tüketimi³⁹

Nüfus Başına Kg.	Milyar Kg.	Seneler
1,87	70.4	1866-1870
5,40	235.3	1876-1880
16,97	926.1	1896-1900
14,26	924.7	1906-1910

Alman Yatırımlarının Artışı

Kolonyalist sistemler genellikle bir ülkeye, yeni çağlar başından beri şu aşamalarda yerleşmişlerdir; Birinci aşamada plantasyon kolonyalizmi denen ve XVI. yüzyıl İspanyol İmparatorluğunda görülen, çiftlikler kurarak tarımsal ürün elde etmeye yönelik faaliyetler. Bu faaliyetler ikinci aşamada yani XIX. yüzyılda yerini kolonyalist anavatanın sanayi gereksinimini karşılamak üzere bazı altyapısal tesisler (yol ve liman gibi) kuran yeni tür bir sömürgeciliğe bırakmıştır. Bu yüzyılda geniş kolonileri olan İngiltere ve Fransa sömürgelerde yarı mamul mallar elde edecek küçük sanayi yatırımlarına da giriştiler. 1840'lardan sonra Batı Avrupa'nın pazar ilişkilerine giren Osmanlı İmparatorluğunda madenler ve monokültürel tarımdan elde edilen ürünleri ele geçirmek, hatta tütün, yün gibi tarım ve hayvancılık ürünlerini kısmen yerinde işleyip batıya aktarmak sorunu vardı. Bu nedenle yeni kolonyalist devletler demiryol, liman gibi altyapısal yatırımlar yanında bazı dallarda küçük bir sanayi de kurdular. Ancak yarı sömürgeleşme hayat tarzı içerisinde İmparatorluğun temel sanayiini kurma girişimleri balta-landığı gibi, ulaşım ağı da, rasyonel ve kendi içinde tamamlayıcı bir sistem halinde kurulamadı. Osmanlı İmparatorluğunun önceden de belirtildiği gibi; Çin ve İran'ın tersine büyük devletler arasında kesin etkinlik alanlarına ayrılmamış olması, ona altyapısal yatırımları ve küçük sanayi yatırım imtiyazını bir ölçüde istediği sanayi ülkesine sunmak olanağını vermişti. Bu nedenle Almanya-Avusturya iktisadi bloku, zamanla diğer devletler aleyhine yatırımlarını genişletebildi. Ancak özellikle göreceğimiz üzere bu seçme yetkisi ön planda madencilik ve ulaştırma alanında tutarsız bir gelişmenin nedeni oldu.

39 Parvüs, (A. Helphand Israel) *Türkiye'nin Can Damarı (Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı)* Türk Yurdu Kitaphanesi, İstanbul 1330, s. 241.

Özellikle ulaştırma alanındaki (liman-demiryolu) yatırımların her devletin kendi çıkarlarına göre yapılması; ülkenin belirli yerlerinde dışa yönelik monokültürel tarımı teşvik edip, geliştirirken, ülkenin çoğu alanlarında tarım, ilkel ve verimsiz bir tarzda yapılmaya devam etti.

1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğu, büyük sanayi devletleri arasında şiddetli bir rekabet alanı oldu. İngiltere, Mısır ve Hindistan gibi sömürgelerine çekilirken, Fransa ve Almanya demiryol ve bankacılık alanında çekişmeye girdiler. Kendi devletinin desteğini arkasına alamayan yabancı sermayedarlar bu kavgada yenilecektir. Almanya ise tebasının Yakındoğudaki girişimlerini sadece bürokrasisi ile değil, örgütlenirilmiş yığınlarla da destekliyordu. 1890'larda *Ren-Westfalya Kömür Birliği*, *Ren-Westfalya Demir Döküm Birliği*, kimya, elektronik sanayii gibi karteller ve bankalar Yakındoğu pazarlarını ele geçirmek için bu gibi örgütlenirilmiş yığın hareketlerini finanse etmekten geri kalmadılar. Örneğin; önceden sözünü ettiğimiz "*Pancermen Birliği- Alldeutsche Verband*", "*Alman Filo Birliği- Deutsche Flotten Verein*" ve bu ikisinin 25.000'i aşkın üyesinin kurduğu; "*Alman Koloni Cemiyeti- Deutsche Kolonial Gesellschaft*"'ın faaliyetleri büyük ölçüde "Diskontogesellschaft" denen banka tarafından finanse ediliyordu.⁴⁰

1881-1914 arasında gerek Osmanlı borçlarındaki hisseleri ve gerekse doğrudan yatırımları itibariyle; Osmanlı İmparatorluğunda Fransız, Alman, Belçika sermayesi artış göstermektedir. Nitekim başlıca yatırımın ve alacaklı devletlerin Osmanlı borçlarındaki oranı bu dönemde şöyle bir gelişme göstermektedir;⁴¹

	1881 %	1890 %	1898 %	1914 %
Fransa	34.3	37.6	52.2	53.0
Britanya	33.2	23.1	17.9	14.0
Almanya	7.5	11.7	15.0	21.0

Özellikle Deutsche Bank 1880'lerden itibaren, İngiltere veya diğer herhangi bir devletin Osmanlı borçlarında satışa çıkardığı hisseleri derhal kapatmak peşindeydi ve başarılı da oldu. Osmanlı dış borçlarında 1860'lara kadar İngiltere en büyük hisse sahibi idi. İngiltere bu yıllarda Manchester'deki endüstrisi için yün elde edebileceği hayvancılık yapılan alanlarla pamuk ekimi yapılan bölgelerde demiryol yatırımına başlamıştı (Varna-Rusçuk, İzmir-Aydın demiryolları

40 G.L. Bondarevskii, *Bagdadskaya Doroga i Proniknovenie Germanskogo Imperializma na Bližni-Vostok* (1888-1903) G. Izd. Uzbekskoi SSR, Taşkent 1955, s. 29.

41 Şevket Pamuk, a.g.e., s. 110-111.

gibi). Ancak İngiltere'nin Süveyş açıldıktan sonra Mısır, Hind ve Basra Körfezine yönelip, Osmanlı topraklarını bırakmasından doğan boşluğu 1866'dan itibaren Fransa doldurmaya başladı. Madencilik, tütün ve demiryolculuk alanına el attı.⁴² Gerek Almanya ve gerekse Fransa'nın yatırımları 1880'lerden sonra artacaktır. Osmanlı borçlarında 1880-1903 döneminde önemli bir artış olmamış, bu iki devlet sadece alacak hisselerini İngiltere'den devralarak paylarını büyümüşlerdir. II. Abdülhamid döneminde dış borçlanma yapılmamasına özen gösterilmiş ve borçlanmada artış çok düşük miktarda kalmıştır. Memurunun maaşını bile veremeyen Osmanlı yönetiminin bu dönemdeki felsefesi, Sultan II. Abdülhamid'in Bab-ı Âli'ye verdiği bir muhtıradan açıkça görülüyor: "Devlet masraflarının istikraz akdiyle kapatılması kötü olan durumu daha da şiddetlendirir ve hükümet içinde hükümet olan Duyun-u Umümiye'nin tüm gelirlere el atmasına sebep olur."⁴³ Bu korku dolayısıyla cari devlet masrafları karşılanamaz, ülkenin ihtiyacı olan ve kaynak yaratacak hiçbir yatırım yapılamazken borçlanmaya başvurulmamış, ama gelişmeyi sağlayacak ve geliri artıracak tedbirler de alınmadığından aç bir memur ve zabıt kalabalığı ve viran bir ülke XX. yüzyıla girilmişti. Yeni borçlanmadan kaçınılması, yabancı sermayeyi borçlanma dışı alana, yani altyapısal yatırımlara itmişti. Bu alanda sözü edilen iki devletin altyapısal yatırımlar alanında şiddetli bir rekabete girdikleri görülüyor. Ancak bu yatırımların dahi sömürüyü artırıp, başka bazı devlet gelirlerine daha el atılmasıyla sonuçlandığını göreceğiz.

1890'larda Osmanlı İmparatorluğundaki toplam yabancı sermaye en başta Osmanlı borçlarında (alacak senedi olarak) sonra demiryollarında ve bankacılıkta toplanmıştı.

Sanayideki yabancı yatırım miktarı çok düşüktü. Toplam doğrudan yabancı yatırımların % 41'i demiryolları, % 23,5'u bankacılık ve ancak % 10'u sanayi alanında yapılmıştı. Bu dönemde sermaye ihraç eden kolonyalist ülkeler bütün dünyada en çok demiryollarına para yatırıyor. İngiltere'nin bütün deniz aşırı kolonilerindeki yatırım sermayesinin % 40'dan fazlası demiryollarında idi. Bu konuda detaylı bilgi veren Ş. Pamuk'un çalışmasına göre; 1890 ve 1914 yıllarında Osmanlı ülkelerinde üç büyük devletin (Almanya, Britanya, Fransa) her üç sektördeki yatırım miktar ve hissesi gözönüne alındığında şu gerçekler ortaya çıkıyor: İngiltere 1890'lardaki demiryolculuk üstünlüğünü 1914'te artık Fransa'ya terk etmiştir. Almanya

1890'larda demiryol yatırımlarının % 22,4'üne sahipken, bu oran 1914'te % 36,8'e çıkmıştır. Gene bu tarihte bile Almanya; İzmir - Karsaba, Adana-Mersin ve Suriye'de demiryollarına sahip olan Fransa'ya göre (% 49,6) ikinci durumdadır. Bankacılık ve sanayi alanında Almanya, üç devletin içinde daima en düşük paya sahipti. Toplam doğrudan yatırımların 1880-89 ve 1900-13 dönemlerinde devletlere göre hisse değişimi şöyledir.⁴⁴

Devletlerin Yatırım Sermayesi Payları

Dönem	Almanya	Britanya	Fransa
1880-1889	0,3	48,1	38,2
1900-1913	20,6	22,2	48,3

Alman yatırımları en büyük yayılma hızını göstermesine rağmen, Fransa halen en büyük yatırımcı idi. Daha 1888'de Deutsche Bank'ın önderliğindeki bir grup, İzmit-Ankara demiryolu imtiyazını aldığında; Fransa hemen Ege'de ve Suriye'de demiryolu imtiyazı avcılığına girişti. Fransa'nın girişkenliğine ve görünüşteki üstünlüğüne rağmen, Alman sermayesinin etkinliğinin ve hızla büyümesinin nedeni; Osmanlı bütçesine daha lehte katkılarda bulunmasıdır. Alman sermayesi madencilik alanında Fransa kadar etkin değildi. Sadece Sarıca ocaklarında maden kömürü ve Krupp-Rochlig tarafından işletilen krom dışında madencilik alanında bir varlığı yoktu ve tüm sermayesi 1914 yılında 21 milyon Osmanlı kuruşu idi. Fransa ise aynı yılda 290,2 milyon kuruş sermaye ile ülkenin her yerinde maden işletiyordu (aynı yıl İngiltere sermayesi 49,5 milyon Osmanlı kuruşuydu).⁴⁵ Almanya sanayi, bankacılık ve hatta iddialı olduğu demiryollarında da ikinci kalmasına rağmen, özellikle 1888-1896 döneminde yatırımlarıyla Osmanlı bütçesine Fransızlara göre daha çok katkıda bulunmuştu. 1896-1913 döneminde Almanya dahi kâr transferine başlamasına rağmen, bu transfer Fransızlarınkinin 1/3'ü kadardı. Alman tekniği ve yatırımların yapıldığı alanda verimli çalışma görülmesi Osmanlı bürokrasisini büyülüyordu. Bundan başka Fransız dış yatırımlarının % 25'i Rusya'da idi, ve miktarı Osmanlı ülkelerindeki yatırımların dört katına eşitti.⁴⁶ Fransa bu nedenle siyasal yönden de Rusya'yı tercih edecektir ki, bu da Osmanlı yöneticilerinin Almanya'ya yönelmelerinin bir nedenidir. Alman endüstri ve ticari yatırımları her zaman için Alman bankalarının kuvvetli desteğine sahipti.

44 a.g.e., s. 115-117.

45 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 96.

46 Şevket Pamuk, a.g.e., s. 128 ve 314-316.

42 a.g.e., s. 107 vd.

43 Muhtıra-i seniyye sureti; B.A. Yıldız Evr. Kısım 9; Nr. 2627 zarf 72-4, "27 Muharrem 1307 (24 Eylül 1889) tarihli..."

Alman mali-sermaye kuruluşlarının İngiliz ve Fransızlarınkinden farkı, ticari ve sınai yatırımlara aktif olarak katılmalarıydı. Çok defa zor duruma düşen bir sanayi kuruluşuna hisse senedi alarak yardımcı oluyor ve böylece hissedar ve alacaklı olarak yönetime giriyorlardı. Alman bankaları, bankacılıkta yeni iş alanları yarattılar. Örneğin *Deutsche-Bank* Osmanlı İmparatorluğunda şube açtığında, devletten alacağı olanların alacağını takip işini de yüklenmiş ve senelerce alınamayan bu paraları almıştı.⁴⁷ *Deutsche Bank*; demiryol, petrol, deniz taşımacılığı dalında ve daha birçok daldaki şirketlerde hissedardı. Bunun gibi *Darmstaedter Bank*, *Dresdener Bank* ve diğerleri sanayi ile iç içeydi. Devletin destek alımları ve ulaştırma politikası da sanayi ve bankaların birliğini tamamlayan üçüncü bir öğeydi. Bu nedenle Almanya ekonomik örgütlenmesindeki mükemmellik ile de, Yakındoğuda büyük başarılar elde edecektir. Çoğun bankaların da birbirleriyle kenetlenip, konsorsiyum halinde yatırımlara girişmeleri ve 1880'lerden sonra Avusturya bankalarının da bu sisteme dahil olması yatırımcılar için büyük bir destektir. İstenen amaca ulaşırsa Almanya ve Avusturya bloku doğuyu birlikte elde etmiş olacaktı. Çünkü Almanya'nın ön planda yöneldiği ülke, Anadolu ve her ne kadar ulaşamadı ise de Mezopotamya idi. Almanya kolonizasyon aç bir ülkediydi. İhtiyacı olan tahıl, sebze, petrolü Anadolu'nun kıraç ovalarından ve uzak Mezopotamya'dan sağlamak zorunda idi. Bağdat demiryolu Konya Ereğlisi'ne kadar uzanırken bir yandan Çumra'nın sulama tesisleri yapılıyor, Ereğli'nin bataklıkları kurutulup gölden sulama için yararlanılmak isteniliyordu. Bu faaliyet bir yandan propaganda ile birlikte yürütülüyor ve sadece Osmanlı yöneticilerini değil, aydınları ve halk tabakalarını da etkiliyordu.

Alman Nüfuzunun Yerleşmesi İçin Uygun İdeolojik Ortam

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı İmparatorluğu yeniden dirilmenin ideolojisini aramaktadır. Arnavutluk, Kuzey Yunanistan ve Makedonya dışında Rumeli vilayetleri kaybedilmiş, doğuda Kars, Ardahan, Rusya'ya bırakılmıştı. İmparatorluk artık değişik etnik gruplardan oluşan, Müslümanların çoğunlukta olduğu bir devlettir. Dönem içinde batı emperyalizmine karşı (ki bundan ön planda İngiltere, Fransa ve Rusya anlaşılıyordu) İngiliz, Fransız kolonilerinde ve Rusya'da yaşayan milyonlarca Müslümanın himayesi, öncülüğü

47 Edward Mead Earle, *Bagdad Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet, İstanbul 1972, s. 111-112. ayrıca bkz. Burhan Ulutan, *Bankacılığın Tekâmülü* Ankara 1957, s. 102-104.

gibi bir rol benimsendi. "Tek İslam devleti yüce Osmanlı devletidir. Padişah halifedir" sloganı ile panislamizmin, yeni bir diriliş dönemini başlatacak ideoloji haline getirilmesi için çalışıldı. Panislamizm bir zaman sonra Müslüman ülkelerde kolonileri olmayan ve Müslümanlara dost görünmeyi beceren Almanya'yı hayırhah bir müttefik olarak kabul etti. 1877-1878 döneminde toplanan Mebuslar Meclisinin, Osmanlı - Rus Savaşı sırasında dağıtılması ile, meşruti rejim rafa kaldırılmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Hristiyan azınlıkları kışkırtan ve hele İngiltere'nin meşrutiyeti teşvik eden davranışları, II. Abdülhamid'i ürküten konulardı. Oysa Balkanlardaki etnik gruplarla bu açıdan fazla ilgisi olmayan ve üstelik kendi demokratik geleneği de zayıf olduğu için, Osmanlı İmparatorluğunun despotça yönetimini hoşgörüyle karşılayan Almanya'nın otoriter Kayzeri Wilhelm'in II. Abdülhamid yönetimine sevimli görüneceği açıktır. Nitekim İmparatorluk Almanyası'nın yöneticileri Sultan Abdülhamid'in kişiliğini ve despot yönetimini eleştiren basın organları üzerinde baskı uygulamaktan geri kalmamıştır. Örneğin, parti organı olan ve *Sozialist* gazetesi ile birlikte çıkarılan "Der Arme Konrad" adlı bir dergi; Abdülhamid'in hususi masraflarının 199.800.000 frank olduğunu, *Bir Devlet Sömürücüsü Nasıl Yaşıyor?* başlığıyla verdiğinde, İçişleri Bakanlığı dergiyi toplattırdı ve böyle yazıların önlenmesi gereğini Başbakan Prens Hohenlohe'ye tavsiye etti.⁴⁸

Felaketli bir savaştan çıkan ve başkenti bile perişan Rumeli göçmenleriyle dolan İmparatorlukta, ideolojik dirilme ve reform; meşrutiyet rejimi ve kanuni idare ile değil de, panislamizmle sağlanmak isteniliyordu. Yıkımın eşliğinde olan ve tebasının hayat güvenliği ve refahını sağlamaktan aciz İmparatorluk; bütün dünyada ezilen Müslümanları kurtarmak ve onlara önderlik etmek gibi göstermelik bir ideolojiye sığındı.

Almanya Osmanlı İmparatorluğuna nüfuz ederken, İslamcı ideolojiye de sempatik görünme gayretindeydi. Gerçekte İslamcılık da Almanya'yı Avrupalılar arasındaki yandaşı olarak görmüştür. İslamcılık kuşkusuz ki sadece II. Abdülhamid yönetiminin sözcülüğünü yaptığı politika ve ideolojiden ibaret değildi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde İslam ülkelerindeki öncü düşünürler, toplumsal ve siyasal modernleşmeyi, İslam dininin çerçevesi içinde fakat geniş bir yorumlama ile gerçekleştirme gayretindeydiler ve İslamdaki *icthad* kurumunun yeniden işletilmesi ile bunun mümkün olacağı kanısınday-

48 *Der Arme Konrad* dergisi Nr. 8, 17 October 1896 sayısı. Bu dergideki yazı üzerine Hohenlohe'ye yazılan rapor. AAA, *Türkei* 159, No. 1 Bd. 4-5 (*Der Sultan und Seine Familie*).

dılar. Namık Kemal, Muhammed Abdul, Seyyid Ahmed Han; demokratik parlamentarizm, özgürlük, kadının uygar bir hayata kavuşturulması, ekonomik eşitlik, yönetimde, toplumsal hayatta, eğitimde, teknolojiye modernleşmenin pekâlâ İslam dininin ilkeleriyle mümkün olduğunu hatta İslamın buna yardımcı olacağını ileri sürmüşlerdir.* İsmi saydığımız bu düşünürler ve yandaşları, Osmanlı birliğinin ve hilafetin yaşamasını, bütün Müslümanların varlığı, kalkınması ve kolonilerdeki halkın kurtuluşu için bir güvence olarak görmüşlerdir. Modernleşmeci İslam olarak nitelendireceğimiz bu görüşün yandaşlarının düşünsel tutarlılığını tartışmadan kesinlikle belirtmemiz gereken temel nitelikleri, mutlakiyetçi hükümet sistemine uzlaşmaz biçimde karşı oluşlarıdır. Ne Osmanlı ülkesindeki yönetim biçimini ne de diğer İslam ülkelerindeki toplumsal ve siyasal düzeni onaylamaktadırlar. Bu nedenle II. Abdülhamid ve çevresindeki yönetici grup bu düşünürlere fazla iltifat etmemiş ve hatta karşı durmuşlardır. II. Abdülhamid'in himaye eder görüldüğü Cemaleddin Afgani'yi ciddi bir biçimde danışman olarak kullandığına dair hiçbir belirti yoktur. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi H. Layard'ın islahat raporlarını çevirtip okuyan, ona sık sık bazı konularda danışan Sultan'ın, Cemaleddin Afgani'ye aynı iltifatı göstermediği açıktır. Bu nedenle II. Abdülhamid yönetiminin resmi ideolojisi olarak bilinen İslamcılığı bu birinci grubun İslamcılığından ayrı düşünmek gerekir. Hamidiye İslamcılığı uygulamada tutucu ve Fransız Devriminin etkilerine karşı direnmeyi amaçlayan bir ideolojidir. Bu görünümüyle İslamcılık panslavizmden, Kayzer Almanyası'nın pancermanizminden daha farklı değildir. Halife-i müslimin, zı'llullah fi'larz (Allahın yeryüzündeki gölgesi), zat-ı kudsiyet-i tacidari gibi adeta cesaro-papist unvanlar taşıyan Sultan sarsıntılar içindeki bir ülkenin, sözde beynelmilel alanda itibarını sağlama çabasıındaydı. Cava'da Osmanlı konsolosu, İslamcı kıskırtma faaliyetinden dolayı Hollandalılar tarafından adadan uzaklaştırılırken, Mısır müftüsü İstanbul'la ilişki içinde idi. Ama bu gibi münferid ve sonuçsuz girişimler ne Osmanlı ülkesinin itibarını yükseltebildi ne de sömürge ülkelerdeki Müslümanların siyasal ve toplumsal kurtuluşunu sağlayabildi. Hilafet adına toplanan paralarla Hicaz demiryolu inşa edilmişti ama İzmit'ten öteye demiryolunu Alman sermayesi gerçekleştirebildi. Üstelik Ankara'dan Kayseri'ye demiryolu uzatılmadığından, manifaktürün gelişmekte olduğu bu kentin ürünleri develerle taşınabiliyordu. Ha-

* Günümüzde bu savın geçerliğini ileri süren Pakistanlı bilgin Fazlurrahman'ın bu konudaki yapıtına başvurulmalıdır. *İslam*, Çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.

midide İslamcılığının kültürel alanda da Müslümanlar arasında birleştirici hiçbir etkisi görülmemiştir. Balkan Slavları hatta Bulgarlar ve Rumlar arasında bile kültürel ve ideolojik bir etkileşim varken; Araplar ve Türklerin aydın grupları arasında hiçbir iletişim sözkonusu değildi. Resmi İslamcılık Osmanlı ülkesinde ne tarih ne felsefe alanında, İslamcı çerçeve içinde bile olsa hiçbir yeni görüşe izin vermemiştir. Okul kitabından, edebiyat dergisine kadar teknik buluşlar, bazı coğrafi bilgiler, dil eğitimi dışında hiçbir toplumsal sorun tartışılmaz, bu konuda bilgi aktarımı yapılamazdı. İmparatorlukta tarih, felsefe okuyamadan kalanlar Türkler oldular. Balkanlı ve Arap aydınlar dış dünyayı yabancı dil yayınlardan izlerken, Türkler bu bilgi birikiminden yoksun kaldılar. Resmi İslamcılık bir slogancılık ve gösterişçilikten öteye geçemedi. Almanya bu ideolojiyi desteklemekten geri kalmadı. Çünkü kendi çıkarları ile bağdaştığına inanıyordu. Osmanlı İmparatorluğunda bu gibi düşünceler İmparatorluğun aydınları ve yöneticileri kadar dış kaynaklar tarafından da destekleniyordu. Bu çevreler, "İslamiyet dostu bir Almanya, şarkta İngiltere'nin yapamadığını yapacaktır. Mezopotamya ve Anadolu sula- ma kanalları ve yollarla yeniden imar edilip, eski çağlardaki hasmetine kavuşacaktır. Bu Almanya için de gereklidir. Bu nedenle Almanya herkesin izlemediği bir politika izliyor" diyorlardı.⁴⁹ Özellikle Almanya'nın doğu ile uğraşan bilgin ve tacirleri, yoğun olarak propaganda broşürleri yazma faaliyetindeydiler. Bu gruplar; Osmanlı İmparatorluğunun İslam birliğini sağlayıp başı çekeceğinden ve Almanya ile birleşerek İngiltere ve Fransa'yı saf dışı edip, bu zenginlik dolu ülkelerden Alman iktisadının yararlanacağını yayıyorlardı.⁵⁰ Bu tür yayınlar özellikle İkinci Meşrutiyetten sonra artan Alman nüfuzunun ideolojik platformunu oluşturmak amacıyla, Türkçeye de çevrilmiş ve hatta bazı Alman hayranı Türkler tarafından benzerleri yazılmıştır.⁵¹

Almanya'nın zorunlu bir seçenek olduğu saplantısı, herkesten önce Sultan II. Abdülhamid'de vardı. Sultan Abdülhamid Türklerle "Şark'ın Almanları" dendiğini, Almanlarla arada benzerliklerimiz olduğunu; Almanların Fransızlara tercih edilmesinin sebepleri arasında, Fransızların Tunus'u almalarını ve cumhuriyet rejimiyle idare

49 Örneğin Bunyar Veylet, *Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti*, Mütercimi; Bedii Fikri, Dersaadet-Sancakçıyan Matbaası, 1332, s. 32-33.

50 Örneğin, a) Davis Trietsch, *Deutschland und der Islam eine welt politische Studie Orient Verlag-Berlin*. (Tarihsiz). b) Dr. Jeck, *Şarkta Almanya, İstanbul, İfham Matbaası, 1331*, c) Hugo Grothe, *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen*, Halle, a.d.s. 1913.

51 Örn. Mehmed Enis, *Alman Ruhu. İstanbul, Nefaset Matb. 1330*.

edilmelerini ileri sürüyor ve Alman İmparatoruna Fransa'yı kızdırmak pahasına, Filistin'de Katoliklerin himaye hakkını veriyordu. Bu tür hareketlerin bağımsız ve kişilikli bir diplomasi sayılamayacağını olaylar gösterdi. Almanya'nın Anadolu'da koloniler kurma teşebbüsünü haber alınca⁵² küplere binen Sultan'ı, Alman diplomatları yatıştırmış olmalıydılar. Sultan Abdülhamid, Bismarck'ın Osmanlı Devletine yüz vermemesinden, ve Osmanlıları *Üç İmparatorlar İttifakı*'na almamasından pek şikâyetçidir. Sultan; "Almanya, kuvvetini boşuna harcayarak her yerde kendisine faydasız koloniler arayacağına, nüfuzunu İran Körfezine kadar uzatsa hem bizim için, hem de kendisi için çok daha iyi olur"⁵³ demektedir. Sultan'ın Alman ittifakı ve Almanya'nın iktisadi etkisine karşı hudutsuz ve davetkâr bir eğilimi vardı. Ancak II. Abdülhamid, Avrupa uyumu ve barışçı politika içinde bu birliğe taraftardı. Ona göre Bismarck en akıllı diplomattı.⁵⁴ Osmanlılar Avrupa dengesinde uyumu bozmayan bir Almanya'nın yanında yer almalıydılar. Bismarck'la hususi olarak mektuplaşan Sultan sürekli olarak İngiltere'nin gücünden ve siyasetinden çekindiğinden ihtiyatlı bir Alman dostluğuna taraftardı. Ancak olaylar böyle ihtiyatlı bir dostluğa müsaade etmeksizin gelişecektir.

Umutlarını Almanya'ya ve Kayzer Wilhelm'e bağlayan sadece Sultan Abdülhamid değildi. Hatta o tedbirli bir tutum içinde idi, denebilir. Ülkenin birçok çevrelerinde Almanya yeni bir kurtarıcı olarak düşünülüyordu. Bu birbirlerinden farklı çevrelerin hepsi Alman dosluğunda işi aşırıya götürmüşlerdir. Sultan Abdülhamid'in despot rejiminden zarar görenlerin birçoğu umudunu Almanya'ya ve onun büyüklük iddiasındaki imparatoruna bağlamışlardı. Cenevre'deki Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti heyeti, 29 Nisan 1898'de İmparator II. Wilhelm'e müracaat ederek Sultan V. Murat'ı despot hükümdarın elinden kurtarmasını ve tahta dönmesi için destek olmasını istiyorlardı.⁵⁵ Jön Türkler'in Almanya'dan medet umması bu kadarla bitmiyor. Almanya ile ilişkiler kurmak, yayın organlarını Almanca olarak da çıkarmak, faaliyetleri arasındadır. İlk anda bu girişimler Alman Dışişleri tarafından hasıraltı edilse de bir zaman sonra Almanya'nın Jön Türk hareketine el atarak, onlar arasında da taraftar sağlayacağını göreceğiz. Daha dramatik olaylar da vardı. Kocası güya Fransızlarla ve Jön Türkler'le ilişki kurduğu için hükümetin gazabına uğrayıp tevkif edilen ve Fizan'a sürülen bir bahtsız

52 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Hazırlayan; Ali Vehbi Bey. Çev. S. Can, Hareket Yayınları, İstanbul 1974, s. 122-128.

53 a.g.e., s. 133.

54 Ayşe Osmanoglu, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul, s. 49.

55 AAA *Türkei* 159, No. 1, Bd. 4-5. "29 Avril 1898" tarihli mektup Nr. 18304.

kadın, Trablus Temyiz Divanı azasından Hacı Raşit Beyin eşi Zeyneb Hanım, İmparator'dan şefaath ve aracılık istiyordu.⁵⁶ Batı dünyasına çocuksu duygular içinde yaklaşan her gruptan Osmanlı aydınları, Almanya'yı olduğundan başka değerlendiriyorlar ve onu davet etmekte birleşiyorlardı. Ülkenin içine düştüğü bunalımı bir Haçlı-İslam çatışması olarak değerlendiren Mehmet Akif de İslam ülkelerini sömürgeleştiren İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'yı yazılarında yerden yere çarparken, Almanya'ya başka gözle bakıyordu. Akif, Trablusgarb savaşı sırasında, *Sırat-ı Müstakim*'de; "Osmanlı ve İslam Muhibbi Almanlara Açık Mektup", yazısında; "Biz mahvolursak doğunun anahtarı Almanların değil, rakiplerinin eline geçecektir. Doğuyu korumak ve uygarlaştırmak, doğruya doğru Osmanlılar ile birlikte gitmek, doğuyu Alman ticaret ve sanayii için kazanmak... İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri için büyük bir program..." diyerek Almanların İtalyanları değil, Osmanlıları tutmasını istiyordu. 1915'te Berlin gezisinde Akif'in bu çocuksu heyecanı (ki birçok Osmanlı aydınında vardı) Almanya için kaleme alınan şu beyitte ifadesini bulur.⁵⁷

*Bilir misin ki senin şarka meyleden nazarın,
Birinci def'a doğan fecridir zavallıların...*

Alman kolonyalist ideolojisi yeni Osmanlı ideolojisiyle aynı noktalar üzerinde birleşiyordu. 1890 yılında Helgoland Adasının Almanya'ya katılması ile ilgili protokolü imzalayan Hariciye Müsteşarı Baron *Marschall von Bieberstein*, Türkiye'ye sefir olarak tayin edildi. Baron uzun boyu, gürültücü konuşması, talebe düellolarından kalan kılıç yaraları dolu yüzüyle, Beyoğlu muhiti kadar Saray ve Bab-ı Âli çevresinin de renkli bir kişisi oldu.⁵⁸ 1910'da Bağdat hattının son mukavelesini de imzalayan bu nüfuzlu büyükelçi; adeta Helgoland-Bağdat hattının, yani Yakındoğuya yönelen Alman yeni-kolonyalizminin somut örneği idi. Dönemin şarkiyat uzmanı Dr. Jack; "Helgoland-Bağdat, Alman-Osmanlı işbirliğinin, Almanya'nın Yakındoğudaki hegemonyasının gerçekleşmesi demektir" diyordu.⁵⁹ Alman tuc-

56 AAA *Türkei*, 159 No. 2, Bd. 7-8, Zeyneb Hanım'ın İngilizce dilekçesi: "Sacred Majesty, I, the most unworthy and suffering of women in all humility and veneration beg to appeal to your Sacred Majesty as the First, Gentleman and the most Powerful Ruler in Christendom for any redress, which in your sacred Majesty's goodness of heart Exalted Position and good will, towards our Imperial Master, your Majesty may..."

57 Cevdet Kudret, *Bir Bakıma (Makale-İncelemeler)* İnkılap ve ve Aka Kitabevi, İstanbul 1977, s. 234-236.

58 Mary Mills, *Patricks, Under Five Sultans*, s. 181.

59 Doktor Jack, a.g.e., s. 6.

carları, yatırımcıları, Alman eğitim ve sosyal yardım tesislerini yöneten personel ve nihayet takım takım gelmeye başlayan uzman ve subaylarla İstanbul'da kalabalık bir Alman kolonisi teşekkül etti ve Beyoğlu bir Alman müstemlekesi havasına büründü. Alman birahaneleri, lokantaları ve müziği kentin bu kesimini kapladı.⁶⁰ Osmanlı ülkesi Almanya'nın güdümüne giriyordu. Güya mazlum halkların öncüsü olan panislamizm ideolojisi ve hilafet kurumu, Haziran 1900'de Çin'de Boxer ayaklanması patlak verdiğinde Çinli Müslümanların ayaklanmaya katılmasını önlemek için kullanıldı. 5 Nisan 1901 günü Cuma selamlığında Alman Elçisi von Bieberstein Sultan'dan Çin'e acele bir nasihat heyeti göndermesini istedi. Enver Paşa* başkanlığında; Ömer Nazım Bey, Mustafa Şükrü Efendi (din adamı) ve tercümandan kurulu bir "nasihat heyeti", Rus bandıralı Nikola gemisiyle Çin'e gitti.⁶¹ Emperyalist devletlerin orduları ayaklanan Çin Halkını katlederken, Osmanlı heyeti Müslüman Çinlilere ayaklanmaya katılmamalarını Halife adına tenbih ediyordu.

Alman Uzmanların Getirilmesi

Almanya bu uygun ideolojik ortamın yardımıyla Osmanlı İmparatorluğuna nüfuz edebileceği iki alan buldu. Orduda ve sivil yönetimdeki ıslahat ve demiryol yapımı... Bu alanda giriştiği taahhütler; silah ticaretini, bankacılığı, maden imtiyazları elde etmeyi ve en nihayet kolonizasyon faaliyetini birlikte getirecektir.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ordusunun reform sorunları ön planda ele alınmakla birlikte, yönetim örgütünün bütün dallarında bir reforma girişilmesi kaçınılmaz bir gerekliliktir. XIX. yüzyıl sonunda Osmanlı bürokrasisinde belirgin bir modernleşme ve uzmanlaşma başlamıştır. II. Abdülhamid'in gümrüklerde, maliyede ve en önemlisi poliste yapacağı düzenlemeler için, gerekli uzmanları Almanya'dan sağlamasının nedenleri vardı. Duyun-u Umumiye'nin kurulduğu, ülkenin birçok eyaletlerindeki yönetimin (Girit, Doğu Rumeli, Makedonya, Cebel-i Lübnan, Doğu Anadolu) asayişin sağlanması adli, mali reformlar yüzünden uluslararası sorun haline getirildiği bir döneme girilmişti. Bu nedenle; merkezi idarede, maliyede, orduda, poliste, adliyede ve taşra yönetiminde köklü düzenleme-

60 B. Arş. Yld. Evr. II (161) Kısım 16, Nv. 2317 zarf 161-II "İstanbul'da Almanya ve İngiltere Başlıklı Risalenin Tercümesi"nden.

* Muhtemelen Ferik Enver Paşa

61 "Abdülhamid'in Çin'e Gönderdiği Nasihat Heyeti" Yıllar Boyu- Yakın Tarih Dergisi, Haziran 1928, sayı 3. s. 11-13, imzasız. Ayrıca I. Süreyya Sırma, "II. Abdülhamid'in Çin Siyasetine Dair Bir Vesika" 9. T.T Kongresi Tebliği, 1981.

lere girişmek gereği, Osmanlı yönetimi istese de istemese de uluslararası diplomasinin kararları yüzünden gerekliydi. Her şeyden önce Sultan II. Abdülhamid meclisi dağıtmış ve anayasayı rafa kaldırmış bir hükümdar olarak, despotik bir yönetimi dedeleri kadar rahatça sürdüremeyecekti. Tanzimattan beri modern devlet ve toplum hayatına karşı özlem; yöneticiler, aydınlar ve halkın bazı grupları arasında dalga dalga yayılıyordu. Toplum yapısındaki sarsıntıları geleneksel kolluk sistemiyle önlemek ve denetlemek güç olacağından, II. Abdülhamid siyasi polis örgütünü de ıslah etmeyi gündeme aldı. Sultan bu reformların gerçekleştirilmesi için İngiliz ve Fransız yardımını denemiş ve faydasız gördüğünden; savaş gücüne, kalkınmasına ve otoriter yapısına hayran olduğu Almanya'dan danışman ve uzman istemek fikrine, saltanatın ilk günlerinden beri dört elle sarılmış ve gerçekleştirmeye girişmiştir.

Özellikle Fransız-Alman savaşındaki Alman galibiyeti Abdülhamid'den önce de askeri-sivil bürokraside Almanya'ya karşı bir hayranlık ve eğilim yaratmıştı. Bu hayranlık, bütün çağdaş gözlemciler tarafından ısrarla belirtiliyor.⁶² Bu konularda Bismarck yönetimi, Osmanlı hükümdarlarının isteklerini bazen kuşkuyla bazen de kendisine özgü kaba ve hoyrat bir davranışla reddetmiştir. Ancak Osmanlı İmparatorluğuna ilk askeri ve mülki uzman kadroları da bu dönemde gönderilmeye başlanmıştır. Bismarck, Rusya ile olan dostluğu bozmaktan çekindiğinden; gerek subayların, gerekse sivil yönetim uzmanlarının Alman devlet memurluğundan istifa edip, Osmanlı memuru olmaları koşuluyla bu isteği yerine getirmek niyetindeydi. Ancak 1882'de Albay von Kaehler yönetiminde ilk Prusya askeri heyeti İstanbul'a geldiğinde, bu şarta uyulmamıştı.

Alman askeri uzmanlarının Osmanlı ordusundaki faaliyetlerine bundan sonraki bölümde değinilecektir. Burada söz konusu olan sivil yönetimdeki uzmanların durumu ve Osmanlı hazinesinin bu uzmanlara yaptığı yüklü ödemelerdir. 1880'lerden itibaren Bab-ı Âli ve Berlin arasında asker ve sivil uzman çağırma işlemi yoğun bir yazışma ve görüşme akımı yarattı. 14 Temmuz 1880'de iki taraf arasında yapılan bir sözleşme ile Osmanlı hükümeti, Osmanlı üniforması ve rütbesi taşıyacak bazı asker ve sivil uzmanları kadrosuna alıyor, ancak bunlara farklı ve yüksek ücretler veriyordu. Üstelik maaşlar Osmanlı Bankası tarafından muntazaman ödenecekti.⁶³

62 NAUS *Despotches of US. Ministers to Turkey* "29 Ekim 1894 tarihli rapor Political Situation of Turkey s. 5" M. 46 Roll 56, Confidential.

63 AAA *Türkei* 139, Bd 4-5, "Projet des conditions d'engagement du Personnel L'imposant la mission militaire et civile allemande en Turquie".

Sözleşmenin 1. Maddesine göre; bu uzmanlar üç yıl süre ile istihdam edilecek, iki tarafın anlaşmasıyla üç yıllık bir uzatma yapılabilecekti (2 ve 3. maddeler). Uzman subaylara ve memurlara 20.000 frank yıllık maaş ödemesi yapılacak, gümrük müdürüne 40.000 frank ödenecekti. Harbiye Mektebine öğretmen olacak subaylar da bu statüde idi. 10. Maddeye göre; gelen memur ve uzman subayların Osmanlı hizmetine girmelerine rağmen, kapitülasyon hakları saklı tutuluyordu. 11. Madde ise; bu memur ve subayların, Osmanlı memuru olarak hizmet görmelerine rağmen Almanya'daki memuriyet görev ve unvanlarının da değişmeden devam edeceği, sadece bu müddet zarfında ödemelerin Osmanlı hükümeti tarafından yapılacağını öngörüyordu. Hirschfeld'in Alman Dışişlerine 14 Mart 1882'de yazdığı bir raporda; Bab-ı Âli'nin istediği uzmanlar ve bunlara verilecek ücretler şöyle belirtiliyor.⁶⁴

- a) Askeri ıslahatı yürütecek yetenekte bir subay (20.000 frank)
- b) Askeri nizamname, talimname ve disiplin yönetmeliğini hazırlayacak iki daha küçük rütbeli subay (her birine 20.000 frank)
- c) Kurmay sınıfından bir subay (20.000 frank)
- d) Bir topçu, bir süvari, bir piyade subayı (her birine 20.000 frank)
- e) Maden, nafia, ticaret ve orman daireleri için iki sivil uzman (her birine 25.000 frank)
- f) Jandarmanın ıslahı için üç subay (20.000'er frank)
- g) Askeri okullar yönetimine danışman olarak bir subay (25.000 frank)

Bu olay bir başlangıçtı. Bu vakte kadar Avrupa'nın her devletinde ve Osmanlılarda yabancı kökenli subay ve memur vardı. Ancak bunlar ülkeleriyle ilişkilerini koparan ve ekmeğini buldukları yerde yaşamaya devam eden maceraperestler veya hırslı insanlardı. İlk defadır ki gelenler ülkeleriyle ilişkilerini kesmeden, yabancı bir orduya ve devlet memuriyetine hizmet sunuyorlardı. *Times* Gazetesi, "İstanbul'da Alman Subayları" başlığı altında gelenlerin doğrudan rütbe ve görevleri ile geldiğini panik içinde haber veriyordu.⁶⁵ Gelenler vatanlarındaki memuriyet ve görevlerinin ve özlük haklarının aynen muhafazasına büyük önem veriyorlardı. Gelenler bir yerde ülkelerinde tatmin olmayan ve "Roma'da ikinci olmaktan" bıkip, bu ülkede birinci olmak isteyen kimselerdi. Kimisini maaşların dolgun oluşu bu işe itiyordu. Özellikle bir iş kazası geçirene ve sözleşmesi bitmeden görevden çıkarılana tazminat ödenmesi hükmü, o dönem

64 AAA *Türkei* 139, Bd. 4-5, "14 Maerz 1882 tarihli" yazı.

65 *Times*, 21 July 1880, tarihli nüshasından.

için fazla cömertlik sayılır. Hatta bir keresinde "Rüsumat Emaneti"nde bir memuriyete alınıp da, vaktinden önce işine son verilen bir Alman'a sözleşme gereği hem tazminat hem de tekaüdiye verilmesi, Meclis-i Vükelâda bazı nazırların hiddetlenmesine neden olmuş; Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı; "Bu nasıl mukavele? Bunu imza eden hamiyetsiz, devlete ihanet etmiş" diye eleştirmişti.⁶⁶ Uzman subaylar, Osmanlı hizmetinde bol keseden aldıkları unvanlar sayesinde Almanya'ya döndüklerinde rütbe yönünden tırmanma olanağı buldular. Ancak sivil memurlar bazen geri döndüklerinde aynı imkânı bulamadılar. Zaten ikinci derecede uzmanlar olduklarından, bunlar dönüşte adamakıllı bir kenara itildiler. Örneğin gümrüklerde çalışan ve on dokuz yıl sonra Almanya'ya dönen *Düffel* adlı bir uzman, Prusya Gümrük Dairesinde Bakan; "Almanya'da az çalıştığı ve 19 yıl boyu değişen mevzuattan haberi olmadığı" gerekçesiyle küçük bir memuriyete atamıştı.⁶⁷

Orduda ve sivil idarede girişilen ıslahatı yürütmek için getirilen bu uzmanlardan başka, tıp eğitimini yeniden düzenlemek de gündeme alındı ve bu işin gerçekleştirilmesi için, 1890'lardan itibaren Almanya'dan tıp profesörleri getirildi. 1898 Temmuzunda *Rieder* ve *Deyke* adlı iki profesörün İstanbul'a gelişini bazı Alman gazeteleri⁶⁸ "Fransız tababetinin yerini Alman tababeti alacak" gibi başlıklarla haber verdiler. Bu tarihten sonra *Mekteb-i Tıbbiye*'nin modernleştirilmesi için Alman öğretmenlerden yararlanılması düşünüldü ise de, Türkiye'de Fransız tıp öğretmenleri ve ders kitapları kullanımı 1930'lardaki Üniversite ıslahatına kadar devam etmiştir. Alman tıbbının Türkiye'deki etkisi Haydarpaşa Hastanesinin kurulmasıyla başladı. Fakat bu alanda ordunun ihtiyacını ön planda tutan Osmanlı yönetimi, Viyana Üniversitesiyle ilişki kurup, gerçek modern tababeti tercih edeceğine, birkaç Alman tıp profesörü ve uzmanını getirmekle yetinmiş görünüyor.

II. Abdülhamid otokratik yönetimini kurarken, polisin modern bir örgüt ve düzenle çalışmasına önem vermiştir. Almanya'dan polisin ıslahı ve özellikle siyasi polisin yeniden kurulması için uzman yardımı istemiştir. Alman Dışişleri Bakanlığının, İçişlerine yazdığı bir yazıda; Osmanlı Sultanının polisin ıslahı için bazı memurlar istediği bildiriliyordu. İçişleri; *Weiss*, *Schirmen*, *Tréscow* adlı polis memurlarını gönderdi. Bunlar 12.000 mark yıllık alacaktı. Sultan'ın

66 Ali Fuad Türk geldi. *Görüp İştittiklerim*, TTK yay. II. Seri No. 13 Ankara TTK Basımevi, 1951, s. 15-26.

67 AAA *Türkei* 198, Bd. 1-2, "Maliye Bakanı Köhler'e Mektup", 21 Haziran 1909.

68 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, "13 Juli 1898" nüshasından.

bu isteği 3 Eylül 1905'te Alman elçiliği tarafından telgrafla bildirilmişti.⁶⁹ Sultan casusluk ve siyasi polis faaliyetlerini düzenlemek için bu konuda uzman olan, *Intendanturrat Fleischer*'i çağırtmıştı. Bu polis şefi, 18 Ekim 1901'de bir gazeteye,⁷⁰ "Çalışmalarım başarılı oldu. Türkler bütün geri kalmış toplumlar gibi üstün bir taklit ve izleme kabiliyetine sahiptir" yollu bir demeç de vermiştir. Gelen uzmanlar kendilerini ıssız ve karanlık bir ülkeye aydınlık getiren ilahlar olarak görüyorlardı.

Alman Kültürel Yayılması

Gerçekte taklit kabiliyeti yüksek olan (!) bu topluma, bu uzman gruplarıyla gerçek bir Alman kültürünün gelmediği görülüyor. Türkiye, Almanya'nın iktisadi, siyasi, askeri nüfuz alanına girdi, ama gerçek Alman kültürünü değil, yüzeydeki Alman kültürünü, daha doğrusu Alman propagandasını tanıdı. Almancanın İngilizce ve Fransızcaya karşı yaygın bir dil olarak tutunması pancermanist propagandacıların kaleminde mütemadiyen tekrarlanıyordu.⁷¹ "Önasya'nın her sınıf ve dinden halkının ülkedeki yabancı okullar arasında Alman okullarını da görmek istediklerini, böyle uygun bir ortama rağmen Alman ticaret ve siyasetinin başarısına yardım edecek kültürel kurumların pek az olduğu ve artırılması gerektiği" söyleniyordu.⁷² Gerçekte Alman nüfuzunun artmasıyla Türkiye'ye; Kant, Schelling, Hegel, Feuerbach ve Marx'la gelişen klasik Alman felsefesi, Alman edebiyatı, tekniği ve doğa bilimleri gelmedi. Belki de Osmanlı İmparatorluğunun kültürel reform tarihinin, Rusya tarihindeki kültürel reformlardan önemli bir farkı budur. Alman kültürü Türkiye'ye sadece; arkeolojik zenginlikleri yağmalayacak kazılar, Beyoğlu'ndaki Viyana operetleri, Almanca eserlerin Fransızca üzerinden yapılan eksik ve yanlış çevirileri ve büyük ölçüde de Alman otoritaryanizmi ve militarizmine hayranlık duyguları olarak geldi. Esasen Osmanlı İmparatorluğunda çok önceden yoğun olarak yayılan Fransız, Amerikan, İngiliz okullarına göre Alman okullarının sayısı da azdı. 1898 yılında İmparatorluktaki tüm Alman okulları; başta İstanbul olmak üzere, İzmir'de bir lise (65 öğrencisi vardı,

69 AAA *Türkei* 139 Bd. 23-24 "17 Eylül 1905 tarihli İçişleri Raporu ve 3 Eylül 1905 tarihli İstanbul'daki Alman Elçiliğinin telgrafı.

70 *Berliner, Lokal Anzeiger*, 18 Okt. 1901, nüshasından.

71 Davis Trietsch, *Deutschland und der Islam*, s. 61.

72 Hugo Grothe, *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen*, Halle ads, Gebauer Schwetschke Verlag MbH. 1913, s. 53-54.

1872'de açıldı)*. Beyrut'ta merkezde bir lise (45 öğrencili), Hayfa'da bir lise ve ortaokul (toplam 85 erkek ve 145 kız öğrenci), Selânik'te bir ortaokul (kız ve erkek 188 öğrencili, 1885'te kuruldu)'dan ibaretti.⁷³ Kültür propagandası uzmanları özellikle Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakir, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da okullar kurulmasını ısrarla öneriyorlardı.⁷⁴ Bu yerlerin Bağdat hattı civarında bulunduğunu ve Almanya'nın hedeflediği sömürü alanını meydana getiren merkezler olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu okullar Yakındoğudaki Alman çıkarlarının ve iktisadi kuruluşlarının gereksineceği faaliyetlere yardımcı olacak Osmanlı gençlerini yetiştirmek için gerekli görülüyordu. Çağın, Alman propagandistleri bu okulları dini propaganda aracı olarak düşünmemiş, hatta bundan şiddetle kaçınılarak ön planda; iktisadi, siyasi nüfuzun yayılmasına hizmet eden kurumlar olarak çalışmalarını, önermişlerdir.⁷⁵

Zamanla yetimhane ve okul gibi kurumlar, Bağdat demiryolu çevresinde (örneğin Maraş'ta) ve özellikle Alman kolonizasyon metodlarının uygulandığı Filistin'de mantar gibi bitmeye başladılar. 1910 yılında *Daily Graphic*,⁷⁶ "Bağdat demiryolu civarı, hastane, okul ve Alman misyonları ile dolduruldu. İngiltere'de Palmerstone (muhafazakâr diplomasi) geleneğinin yıkılması, Fransa'da ise din-devlet ayırımı güdülmesi Almanların işini kolaylaştırdı" diye yazıyordu. Alman büyükelçisi bu tür söylentileri Bethmann-Hollweg'e günü gününe bildirirken, muhafazakâr Fransız gazetesi *Gaulois*'nın misyoner faaliyetlerdeki Alman başarısı için; "Hristiyan olarak sevin, Fransız olarak üzülm" deyişini diplomatik başarısının göstergesi olarak vurguluyordu.⁷⁷ Ancak, belirtmek gerekir ki; Alman koloniyalist politikası, bu alanda İngiltere, Fransa ve A.B.D'ye göre yaya kalmıştır.

Alman yayılmasının hedeflerini saptamak ve bu coğrafi yayılma alanını araştırmak için, Alman doğu bilimcileri XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızla örgütlendi ve yoğun bir araştırma faaliyetine başlayarak, kültürel zenginliklerin yağmasına giriştiler. Türklerin ceha-

* Burada ayrıca iki Avusturya okulu vardı. (Mechitarist ve Françesken liseleri, 105 öğrencili idiler).

73 *Maarif Salmamesi*, 1316 senesi, İstanbul, sahife 934-1073 arasındaki bilgiler.

74 Hugo Grothe, a.g.e., s. 54.

75 a.g.e., s. 55.

76 *Daily Graphic*, "18 April 1910" nüshasından.

77 AAA *Türkei* 175 d, Bd. 2-3, Büyükelçi Bieberstein'dan Bethman-Hollweg'e, 14 Nisan 1910.

letinden dolayı verildiği söylenen, gerçekte şantaj ve baskı yoluyla zorla alınan *Bergama Sunağı* ile sembolleşen bu yağmacılık hareketi; doğu bilimcilerin toplandığı cemiyetler ve 1908'den sonra yoğun olarak faaliyette bulunan siyasi nitelikli "*Deutsche Vorderasien Komite*" - Alman Önsya Komitesi" tarafından yönetiliyordu.

Alman doğu bilimi cemiyetlerinin en önde gelenleri; 1895'te kurulan "*Vorderasiatische Gesellschaft*-Önsya Cemiyeti", 1901'de kurulan "*Münchener Orientalische Gesellschaft*-Münih Doğu Cemiyeti", 1877'de Filistin'de kolonizasyon ve nüfuz politikasını hazırlamak için kurulan "*Deutscher Verein für Erforschung Palaestinas*-Alman, Filistin Araştırma Birliği" ve 1904'te kurulan "*Deutsche Gesellschaft für e Erforschung Anatoliens*- Anadolu İlmî Araştırma Cemiyeti"dir.⁷⁸ Bütün bu derneklerin seçkin uzmanları 1908'den itibaren politik uzmanlarla birlikte Önsya Komitesi'nde çalışıyorlardı. Bu uzmanlar doğu bilimlerine öncülük edecek araştırmalar yanında, özellikle yüzyılımızın başında bilimsel endişeden çok yağmacılık endişesine dayanan tahripkâr arkeolojik kazılar da yaptılar. Alman doğu bilimcileri İslam kültürü ve eski Yakındoğu uygarlıkları üzerinde dikkate değer araştırmalar yaparken, bu dünyaya sempatik görünmek isteyen politikacıları destekler bir eğilimde idiler. Nihayet Alman İmparatorunun doğuya yaptığı ikinci gezi, Almanya'nın Yakındoğu politikasına etkin ve yoğun bir biçimde karışmasının başlangıcıdır, denebilir.

İmparator II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğunda

1898 yılı Ekiminde Alman İmparatoru ailesi ile birlikte İstanbul-Kudüs yolculuğuna çıktı. İkinci defadır ki Osmanlı ülkesini ziyaret ediyordu ve bu gezi gerek bir gövde gösterisi olarak, gerekse sağladığı sonuçlar bakımından Osmanlı İmparatorluğunda Almanya'nın nüfuzunu artıran tarihi bir dönüm noktası sayılır. II. Wilhelm Bismarck'tan sonra Alman İmparatorluğunun yayılmacı politikasını temsil eden ve yönlendiren bir hükümdar gibi değerlendirilmemelidir. Fizik bakımından doğuştan özürlü olmasına rağmen, sert bir askerlik eğitimiyle yetiştirilmiş, şefkatten yoksun büyümüştü. Veliahtlığında Wilhelm adeta bir hayat mücadelesi vermek zorunda kalmıştı. Bu özelliğinden dolayı, II. Wilhelm'in kişiliğine olayların gelişmesinde bazı tarihçiler tarafından abartılan bir rol yüklenmektedir. Gerçekte Kayzerin dünya egemenliği projeleri, buna yönelik girişimleri, yeni Almanya'ya yüklediği tarihi misyon Alman dış politikasına yön vermiş değildir. Tam tersine yeni Almanya'nın militarist, oto-

riter ve yayılmacı sistem ve ideolojisi II. Wilhelm'in davranışlarının-
daki aşırılığa nedendir ve olayların akışını kavrayamayacak kişiliği
dolayısıyla da Kayzer, son çağın megaloman ve mizah konusu hatalar yapan hükümdarı olarak tarihe geçmiştir. Kayzerin ziyaret ettiği Sultan II. Abdülhamid Osmanlı otokratik modernleşmesinin tipik temsilcisiydi ve başında bulunduğu XIX. yüzyıla ayak uyduramayan toplum ve devletin hayatını günü gününe sürdürme amacındaydı. Tartışılamayacak bir konu, yeteneklerine rağmen II. Abdülhamid'in gerekli radikal reformlara başlayacak ne tarihi bir misyonu yükümlendiği ne de böyle bir kişiliğe sahip olduğudur. Şarkın kendine özgü yöntemlerle ayakta durmaya çalışan müflis senyörü; yaşadığı dünyayı kavrayamayan, parlak zırhlar kuşanmış acemi bir Charles-magne'ı misafir ediyordu. Sultan Abdülhamid'in, ülkeyi Birinci Büyük Savaşa sürükleyen bazı İttihadçı önderler derecesinde Kayzere ve Almanya'ya hayran olduğunu sanmak yanlıştır. Ama Sultan, Kayzeri de Alman diplomasisini de onlardan daha iyi tanıyabildiği halde, Alman yandaşı bir politika izlemekten ve Alman yandaşı görünmekten kaçınmamıştır. Bu eğilim ve tavırdakiler zaten, Osmanlı yöneticilerinin içinde her kesimde vardı.

İngiltere'nin Süveyş Kanalını açmasına karşılık, Almanya da doğuya Bağdat-Basra üzerinden demiryoluyla açılmayı düşünüyordu. Bağdat demiryolu doğuya İslam ülkelerine uzanan bir Alman kanalı olacaktı. İmparator 1889'da İstanbul'a ilk geldiğinde, artık bu ülkenin kendisi ile yakın ittifak ilişkilerine girdiği görülüyordu. Daha ilk gezide Bağdat demiryolunun Konya'ya kadar uzatılma imtiyazı alınmıştı. II. Wilhelm diplomatik dostluk gösterileri ile değil, kontrolünden çıkmış dostluk gösterileri ile karşılandı. Gazeteler aylardan beri İmparatorun ziyareti ile meşgul oluyordu. *İkdam* Gazetesi; "Osmanlıların cesaret ve mertlik ve yüksek nitelikleri Almanlarda da vardır. Bu iki millet birbirinin adeta aynası olarak yaratılmıştır. Osmanlılar Alman ismini saygı ve muhabbetle anarlar",⁷⁹ derken, ısmarlama değil safça bir inançla bu ifadeyi kullanıyordu. Propagandayı Almanlardan çok Osmanlı basını ve yöneticileri yapmıştı. İşte İmparator on yıl sonra, yeniden kendisine kapılarını böyle sonuna kadar açan bir ülkeye geliyordu. Bu sefer doğuya bir büyük senyör, bir koruyucu pozunda geldi. Yeni Alman politikası; İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı kesin bir tavır almış, Ortadoğunun hakimi olmak iddiasını adeta açıklamıştı. Tam bu sırada İngiltere ve Fransa Afrika'daki *Fachoda* sorunundan dolayı çatışıyorlardı. Wilhelm Yakındoğuda arz-ı endam etme vaktinin geldiğini anladı.

78 H. Grothe, a.g.e., s. 43-44.

79 *İkdam*, 2 Cemaziyelahir 1316, (18 Ekim 1898) nüshasından 1. sahife.

18 Ekim 1898'de İmparator ve İmparatoriçe "Hohenzollern" yatıyla İstanbul'a gelip, top atışları ve "yaşa, varol" sesleri arasında Dolmabahçe'de karaya çıktılar. İkinci gün İstanbul müzeleri gezildi, Alman elçiliğinde bir kabul resmi düzenlendi. İmparatoriçe aynı gün, çok merak ettiği Sarayın haremünde Sultan'ın eşleri ve kızlarını ziyaret etti. Üçüncü gün atla İstanbul surları gezilip, elçiler kabul edildi. Nihayet Sultan'la uzun bir görüşme ve akşam bir tiyatro temsili... Dördüncü gün Hereke Halı Fabrikası ziyaret edildi. İmparator ve maiyetine cömertçe halılar hediye edildi. Beşinci gün Sultan'ın resmi kabulü ve gala yemeği programı doldurdu. Son gün İmparatoriçenin doğum günü kutlandı. 22 Ekim 1898'de İmparator ve ailesi Hayfa'ya hareket ettiler. İmparator bu arada, İstanbul'da Alman kolonisini kabul etmiş ve Deutsche Bank müdürü Dr. Siemens'le uzun uzun görüşmüştü. Görüşme sonunda Siemens, Anadolu demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılma izninin alındığını öğrendi. İmparator Alman Lisesini ziyaretten pek memnun oldu.⁸⁰ Buraya kadar İmparatorun gezisinin görünüşte olağanüstü bir niteliği yoktu. Nihayet dost bir ülkenin hükümdarı, Osmanlı başkentinde tören ve tezahüratla karşılanmıştı. İmparatorun asıl haçlı seferi "Hohenzollern" yatı 25 Ekimde Hayfa'da demirledikten sonra başladı. Yöneticileri, eşrafı ve ruhani reisleriyle bütün Suriye, İmparatoru görülmedik bir tantana ile karşıladı. Yol boyu resmi görevliler dışında, Katolik ve Protestan Alman kolonisi kendisine eşlik ettiler. İmparatora yüksek rütbeli 127 Osmanlı memur ve askeri refakat ediyordu. Kendisini karşılamak için Hassa Ertuğrul Alayı önceden Hayfa'ya hareket etmiş, hepsine yeni üniformalar giydirilmişti.⁸¹ 27 Ekimde Yafa'dan hareket etti ve 29 Ekimde atla Kudüs'e ulaştı. İmparatoru bu beldede bütün ruhani reisler karşıladı. O şimdi bir hacı rolündeydi. Ruhani reislerin hepsine bol bol ihsanlarda bulundu. Sadece Protestanların değil, Katolik Almanların da İmparatoru olduğunu göstermek için, Katoliklerin ruhani reisi Kardinal Piavi'ye en yüksek nişanlardan biri olan *Rother Adlerorden*'i tevcih etti.⁸² Katolik misyon reisleri ise; "İmparatorun tarihi toprakları şereflendirmesinden kıvanç duyduklarını ve umutlarının arttığını" belirttiler.⁸³ İmparator hac seferi sırasında, Filistin-Alman kolonisinin (Alman Yahudileri dahil) misyon reisleriyle ayrı ayrı görüştü, her birine vaat ve ihsanlarda bulundu. Ağlama duvarını, Rum kilisesini ve hatta Mescid'ül Aksa'yı bile ziyaret etti. 31 Ekimde Zeytin Dağındaki Alman kilisesini ayinle açtı (*Erlöserkirc-*

he). Bu Kudüs'ün en büyük kilisesi idi ve bir prestij anıydı. Sonra Hayfa'ya hareket etti. 12 Kasımda Beyrut'ta karaya çıktı. Buradan trenle 13 Kasımda Şam'a geçti. Emeviye camiiinde Selâhaddin'i Eyyubi'nin mezarını ziyaret edip onun hatırasına bir ziyaret plaketi çaktırdı.⁸⁴ Şam'da yöneticilerin, "hoşgeldiniz" söylevlerine cevap olarak meşhur nutkunu verdi: "Burada bütün zamanların en kahraman askeri Sultan Selâhaddin'in mezarı önündeyim. Majesteleri Sultan Abdülhamid'e misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum. Gerek Majeste Sultan, gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman bilsinler ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur".⁸⁵ İmparator, Müslümanların koruyucusu (!) olduğunu böyle parlak bir şekilde açıklayarak gezinin asıl amacını sergiliyordu. 16 Kasımda Beyrut'tan hareket etti. Bu gezi ve İmparatorun tutumu, Sultan Abdülhamid'de; Makedonya, Girit ve Ermeni meselesinde Avrupa büyüklerine karşı kendisini kayıracak bir koruyucu bulduğu kanaatini pekiştirdi.

Alman basını çok önceden bu geziyi tarihi bir olay ve siyasi bir atılım diye tanıtmıştı. Daha 1897'de; "İmparatorun gelecek yılki Kudüs gezisi, sadece oradaki Protestanları değil, bütün Küçük Asya'daki Protestanları çok sevindirecek ve onlara umut verecektir. Bu vakte kadar zayıf olan Protestan cemaati artık güçlenecektir"⁸⁶ deniyordu. İmparator açıkça ve kendiliğinden, Osmanlı Protestanlarının koruyuculuğu rolünü üstleniyordu. Filistin'deki Alman misyon şefleri, daha geziden çok önce Berlin'e müracaat etmişlerdi. Örneğin, Tempel tarikatının lideri Hoffmann; "İmparator hepimizin kolonilerini ziyaret edip bize cesaret versin" diyordu.⁸⁷ Alman Protestanları İmparatorun Fransız Protestanlarına da iltifat etmesine hiç taraftar değillerdi. "Katolik veya Protestan, sadece Almanlar İmparatorun yardımına nail olmalıdır" deniyordu. İmparator Kudüs'te Alman Yahudilerinin de kendisini karşılamalarını istemişti.⁸⁸ Önemli olan Filistin topraklarındaki Almanya kökenli kolonizatörlerdi. Özellikle bu geziden sonra Alman Dışişleri mütemadiyen kilise, okul, yetimhane gibi kurumlar için Kudüs ve Filistin'de arazi alımı işlemlerine girişti. Hangi tarikat ve dinden olursa olsun, Almanya Filistin'e Almanca konuşan kalabalıkların yerleşmesini istiyordu.

⁸⁴ Al Tibawi, *A Modern History of Syria*, Mac Millan St. Martinis Press, Edinburgh 1969, s. 193.

⁸⁵ *a.g.e.*, s. 193-194.

⁸⁶ *Berliner Neuste Nachrichten*, 3 Sept. 1897, tarihli sayısından

⁸⁷ *AAA Türkei*, 175 d-Bd 1-2 Berlin, 2 Eylül 1897 tarihli yazı.

⁸⁸ *Germania*, Berlin, 16 Okt. 1898, Nr. 238'den.

⁸⁰ *Neuwider Zeitung* "19 Okt. 1898 Nr. 245" tarihli sayısından.

⁸¹ *İkdam*, 27 Cemaziyevvel 1316 (13 Ekim 1898) nüshası 1. sahife.

⁸² *Germania*, 1. Nov. 1898 tarihli sayısından.

⁸³ *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 13 Nov. 1898 tarihli sayısından.

Buna rağmen II. Wilhelm'in Kudüs gezisi, basında bazı tartışmalara da neden olmamış değildir. Milliyetçi-liberal bir Alman gazetesi olan *Badische Landeszeitung* Sultan Abdülhamid'i kastederek; "Eleri Ermeni kanına bulanmış bir adamın elini İmparator nasıl sıkacak? Bu gezide yatın kömür masraflarını haşmetmeab kendi tahsisatından mı, yoksa devlet kasasından mı ödüyor?" diye serî bir eleştiride bulundu. Resmi ideolojiyi savunan *Germania* bu yazıya; "budala şaşkın liberallerin zırvası" diye cevap verirken,⁸⁹ bir başka liberal gazete aynı yazıya; "Ermeniler kendileri suçlu, Abdülhamid olmasa Türkiye ayakta duramaz. Akıllı bir diplomattır. Gerçekte başbakan da kendisidir. Sınırları dışında bile Halife olarak hürmet görür. İmparatorun böyle bir Sultan'a misafir olması önemli olaydır"⁹⁰ diye cevap verdi.

Dış dünyada İmparatorun doğu gezisi herkesi endişeye ve hiddete sevk etti. Papalık, Wilhelm'in Katolik koruyuculuğundan hoşlanmamış ve Fransa'nın bu rolünü tanımaya devam edeceğini belli belirsiz hissettirmişti.⁹¹ Kudüs'teki Britanya Konsolosu ise, yazdığı raporda; "İmparatorun ziyaretinin ve bu ziyaret sırasında Osmanlı hükümetinin kendisine gösterdiği itibarın ve tanıdığı olağanüstü serbestinin, Alman İmparatorluğunun saygınlığını artırdığını ve Filistin'deki Alman nüfuzunun genişlemesine neden olacağını" bildiriyordu.⁹²

İmparator Filistin'de faaliyette bulunan Alman misyonlarını teşvik etmiş, onların başarısı için uygun bir ortam hazırlamıştı. Filistin'de "*Jerusalem Verein-Kudüs Birliği*", "*Evangelische Bund-Protestan Birliği*", "*Deutsche Orient Mission-Alman Doğu Misyonerleri Birliği*" gibi cemiyetler 1890'lardan beri faaliyete geçmişlerdi. Bu cemiyetler Alman Dışişlerinin desteği sayesinde Protestanlığı Filistin kadar, Osmanlı Asyası'nın diğer yerlerinde ve hatta Rusya'da bile yaymaya girişmişlerdi. 2 Temmuz 1900 tarihinde Rusya'nın ünlü klerikalist gazetesi *Zerkovniye Vedemosti*; "Almanların Filistin'de okulsuz şehir bırakmadıklarını ve Protestanlığın, Almanlar tarafından Rusya'da da fakir fukara arasında yayıldığını" belirtiyor... *Zerkov-*

⁸⁹ *Germania*, 29 Okt. 1898, tarihli sayısından.

⁹⁰ *Constanzer Zeitung*, 1 Nov. 1898, tarihli sayısından.

⁹¹ PRO-FO 195, Nr. 199-2005 "10 Oct. 1898 tarihli, Roma'dan Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'ye".

⁹² PRO-FO 195, Nr. 63-2023, "8 Nov. 1898 tarihli Kudüs Konsolosunun Dışişlerine Raporu" ve FO-78 Nr. 4936 "4 Nov. 1898 tarihli raporda; İmparatorun 127 tane yüksek rütbeli Osmanlı memurunun ve 200 adet silahlı Alman denizci ve subayının refakatinde Kudüs'e gelmesi normal protokolün ötesinde bir düzenlemeydi" deniyor.

niya Vedemosti devamla; "3000 cemiyet ve 40 milyon mark yıllık bütçe ve Filistin'deki 400 Protestan misyoner ve 20 Katolik rahiple Almanya başarılı çalışıyor. Bizim Rusların da Filistin'de 23 erkek ve 1 kız okulu, 1 hastane ve 4 sağlık ocağı var. Ancak Roma (Katolikleri kastediyor) ve Töton cemiyetleri üzerinde etkin olmak için çok güçsüzüz. II. Wilhelm Asya'yı sulh yoluyla fethetmek ve pancermanist yoldaşlarına enerji aşlamak için Kudüs'e gitti"⁹³ demektedir.

İmparator Berlin'e döndüğünde kendisini karşılayan bakanlarına ve işadamlarına, Sultan'dan kopardığı hediyeleri; Köstence-İstanbul telgraf hattının inşa imtiyazını, ticari ilişkilerin yoğunlaşmasını, Anadolu demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması için Deutsche Bank'a verilen imtiyazı⁹⁴ müjdeliyordu.

Almanya uzmanlarıyla ve silah ticaretiyle Osmanlı ordusuna, demiryollarıyla Önyasyaya ve dolayısıyla siyasal ve sosyal hayatın her alanına nüfuz edecek döneme girmişti.

⁹³ *Sankt Petersburger Zeitung*, No. 171: 2 Juli 1900 tarihli "Zerkovniye Vedemosti-Kilise Haberleri" gazetesinden.

⁹⁴ Lothar Rathmann, a.g.e., s. 76-77.

OSMANLI ORDUSUNDA ALMAN KOMUTANLAR

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti için felaketle bitti. Böylece yüz senedir Osmanlı devlet adamlarının düşünce ve hareketine yön veren tüm reformların başlıca amacı olan "ordu"nun durumu yeniden güncellik kazandı. Savaşan ordunun mevcudunun yarıya yakını hemen hiç eğitim görmemişti. Silahların yetersizliği ve ilköğrenim yanında, yeterli sayıda meslekten subay olmayışı, özellikle küçük komuta kademelerinin bilgisizliği dikkati çekiyordu. Gerek Balkanlarda, gerekse Doğu Anadolu'da Rus ordularına gösterilen direnişin temelinde inatçı bir savunma ve fedakârlık duygusu yatıyordu. Osmanlı ülkesinin içlerine kadar bir yabancı ordunun girememesinin bir nedeni de, yolların kötülüğü idi ki, aynı neden Osmanlı ordusunun da hareket kabiliyetini ve asayişin sağlanmasındaki etkinliğini azaltıyordu.

Osmanlı-Alman Askeri İşbirliğinin Nedeni

1860'lardan sonra Büyük Friedrich geleneğini izleyen Prusya ordusu, memleketin kaydettiği teknolojik ve ekonomik gelişme nedeniyle önemli atılımlar yaptı. Bu dönemde Prusya ordusu artık aktif bir ordu niteliğini kazandı. Diğer Avrupa devletlerindeki ücretli ordu (İngiltere gibi) veya kura usulüne dayanan ordu (Rusya ve Osmanlı Devletindeki gibi) geleneği terk edildi ve mecburi askerlik sisteminin yerleştirilmesiyle, daimi ordunun yanında ihtiyat ordusu da her an yararlanılabilen ve zaman zaman eğitimden geçen bir bölüm olarak önemli bir güç kaynağı oluşturdu.* 1866'da Prusya ordusunun

* 1914 Savaşına girildiğinde Osmanlı İmparatorluğunda da bu sistem uygulandı ama, toplanan askerin tümünü cepheye sevk etmek olanağı bile bulunamadı.

mevcudu 300.000 kişi idi. Fransa ile savaşın arifesinde bu sayı 1.200.000'e ulaştı.¹ 1870'lerde Alman İmparatorluk ordusu sayıca Avrupa'nın en kalabalık ordusu değildi, ama etkinlik ve hareketlilik yönünden en çok çekinilen gücü olmuştu. Demiryollarının gelişmesi bu ordunun sevkياتını kolaylaştırıyordu ve demiryol yapımı görüşünde Alman iş çevrelerinden çok, askeri çevrelerin can-ı gönülden destekledikleri bir politikaydı. Bu durum ileride, Bağdat demiryolunun güncellik kazanmasıyla da göze çarpacaktır.

Osmanlı ordusunda ıslahat denince aklı Almanya'nın gelmesi ilk defa olmuyordu. Daha III. Selim devrinde, Padişahın isteğiyle Prusyalı albay *von Goetze* Türk topçu birliklerini denetlemişti. Kapıkulu askerini ortadan kaldırarak modern düzenli bir ordu kurmayı amaçlayan II. Mahmud da ister istemez Prusya ordusuna başvurdu. Tarihin akışı, Navarin baskını ve Yunan ayaklanması gibi olaylar nedeniyle Osmanlıları Prusya'ya muhtaç bırakmıştı. Prusya'dan istenen askeri heyet de 1836'da *Moltke*'nin başkanlığında gönderildi. İlk defadır ki bu heyetin üyeleri Prusya ordusundaki statülerini tamamen koruyarak Türkiye'ye askeri uzman göreviyle geliyorlardı. Bu heyette *Moltke*'den başka üç yüzbaşı daha vardı.² Darmadağınık durumdaki Osmanlı ordusuna bu heyetin pek yardımcı olamadığını biliyoruz.

H. von Moltke (1836) ve *Kdehler* (1882) arasındaki dönemde, etkin ve düzenli bir Prusya askeri yardımı söz konusu değildir. Gelenler ya tek gelmişler veya ordularını tamamen terk ederek Osmanlı hizmetine girmişlerdir. Ama Alman silah sanayiinin daha o zamanlar Türkiye pazarına sızdığı anlaşıyor.³ Türkiye'de Alman askeri uzman ve komutanları asıl 1880'lerden itibaren arz-ı endam edecektir ve 1918'e kadar da artan Alman nüfuzuna paralel olarak sayıları artacaktır. Bu dönemde Almanya'da askerlik, *Moltke* ve *Goltz* gibi askerlerin propagandasını yaptığı, tüm milleti silah altında tutmayı amaçlayan militarist bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yılları ordunun ıslahı sorununun

1 M.E. Yapp, "The Modernization of Middle Eastern Armies in the 19 th Century A Comparative View", *War and Technology in the Middle East*. Edit V.J. Parry M.E. Yapp, London-Oxf. Univ. Press, 1975, s. 339

2 Türkiye'ye Alman askeri yardımı konusunda, sadece Alman kaynaklarını inceleyerek en değerli toplu çalışmayı hazırlayan Jehuda Wallach'dır. Bkz. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Harp Tarihi Başk. Ankara Gn. Kur. Basımevi, 1977 s. 9-14. Alman askeri heyetlerinin Osmanlı ordusundaki faaliyetlerini en iyi inceleyen bu eserdir. Ancak sadece Alman kaynaklarına dayanıyor. Bu nedenle bu bölümde Osmanlı arşivinin getirdiği yeni bilgiler sergilenip, tekrardan kaçınılacaktır.

3 a.g.e., s. 23.

varlığıyla başladı. Padişah ordunun ıslahını ele aldığı anda, Alman otoritaryanizminin orduda politikayı da önleyeceği fikrindeydi.

1880'den evvel Osmanlı ordusu çağdaş tekniği ve askerlik bilgisini; bağımsız ve muhtelif milletler ordularından kopmuş, hatta kimisi İslam dinine girmiş subaylarla elde etmeye çalışıyordu. Bunların arasında 1849'da Osmanlılara sığınan Polonez ve Macar mültecilerini belirtelim. Bu grubun Osmanlı modernleşmesine orduda ve bürokraside büyük katkısı olmuştur. Berlin Kongresinden sonra ortaya çıkan panik havasına kadar, Osmanlı ordusunda modern İngiliz, Fransız, Prusya sistemleri geleneksel Osmanlı sistemiyle bir arada yaşamıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı ordusu artık Alman Genelkurmayının stratejisine, onun tayin ettiği subaylara ve Alman endüstrisinin silahlarına bağlanıp, gittikçe Alman askeri sistemiyle bütünleşen bir ordu olmaya başladı. 1877-1878 Savaşı Türkiye'de bir anlamda yeni bir dönem başlattı. 1891'de 19 milyon Osmanlı lirası tutan bütçenin yarısından fazlası orduya ve bahriyeye ayrılmıştı.⁴ (6.100.000 orduya, 1.250.000 zabıtyeye, 6000.000 tophane ve 600.000 bahriyeye) Bu durum gerçekten bir panik sonucu doğmuştu, Osmanlı Devleti yaşama şansını yapacağı reforma bağlamıştı.

XIX. yüzyılda Almanlaşma sadece Osmanlı ordusuna musallat olan bir süreç değildi. Aynı olayı Avusturya yaşamaktaydı. Rusya XVIII. yüzyıldan beri yaşıyordu. Hatta küçük Balkan devletlerinin bir kısmı da bu sürecin içine girmişlerdi. Ancak bu orduların bazıları bu sistemi benimserken, esaslarını anlayabilmiş ve kendi gereksinimlerine göre geliştirebilmişlerdi.

Osmanlı ordusu ise bu sistemi yüzeyde taklit etti ve Prusya askeri tekniğini tam anlamıyla benimseyip uygulamadı. Esasen Alman Genelkurmayı bu orduyu; fedakâr, dayanıklı, kolayca harcanıp, ateşe sürülebilecek askerler olarak düşünüyordu. Almanların bu niyetini 1914-1918 Büyük Savaşı kanıtlayacaktır.

Askeri Uzmanların Gelişi

1880 Mayısında Padişahın Alman Büyükelçisi von Hatzfeld'e bu konuyu açmasından sonra, Bismarck bu konuyu Viyana'daki müttefiklerine danıştı. Avusturya komutanları; "Osmanlı ordusunun Almanlar tarafından eğitilmesinde bir sakınca görmediklerini, zaten Osmanlı ordusunun bu yardımla çok kuvvetlenemeyeceğini" açıkça belirttikten sonra, subay heyetinin gönderilme hazırlıklarına başlan-

4 M.A. Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdulhamid II (1880-1897)* PhD. Univ. of California, Los Angeles, 1966. s. 85.

di.⁵ Berlin'deki Osmanlı büyükelçisinin 24 Aralık 1882'de bildirdiğine göre, Bismarck; "Osmanlı Devletinin sivil ve askeri uzmanlar konusundaki isteğinin, derhal en iyi uzmanların gönderilmesiyle yerine getirileceğini" bildirmişti.⁶

Önceden de belirttiğimiz gibi Padişahın 1880 Temmuzunda Berlin'e gönderdiği bir listede istenen askerler ve sivil memurlar, özel bir sözleşme ile Osmanlı hizmetine girdiler. Burada belirtilmesi gereken husus, Osmanlı çıkarları aleyhine hareket eden subay ve memurların sadece hizmetten çıkarılabileceği idi. Osmanlı üniforma ve rütbelerini taşımalarına rağmen, askerler Alman askeri ceza kanunu, sivil memurlar da ilgili Alman kanunlarına tabi idiler ve kendilerine Osmanlı makamlarının uygulayabileceği bir yaptırım yoktu. Alman subayların; ordularından istifa ederek mi, yoksa Almanya'daki durumlarını muhafaza ederek mi Osmanlı hizmetine girecekleri sadece Alman başbakanı ve harbiye nazırı arasında bir sorun olmakla kalmadı, İngiliz Avam Kamarasında da tartışma konusu oldu. Genelkurmay Başkanı H.von Moltke, Türkiye'de geçmişteki kendi tecrübelerine dayanarak; "subayların Alman ordusu ile ilişkilerini kesmemelerini, bu sayede en iyi uzmanların gönderilebileceğini ve bunun da Osmanlı ordusundan çok Alman ordusunun işine yarayacağını belirtmiş, Osmanlı üniforması giyseler de, Alman subayı olarak İstanbul'a gönderileceklerin, Almanya büyükelçiliğine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmelerini" istemişti. Bu görüş sonunda kabul edildi ve 11 Nisan 1882'de dört subayın (Albay *Kaehler*, Piyade Yüzbaşı *Kamphövener*, Topçu Yüzbaşı *von Hobe*, Dragön alayından Yüzbaşı *Ristow*) gönderilmesi için izin çıktı. Bu subaylar gelişlerinden sonra üç ay içinde hizmete devam edip etmeyeceklerini bildireceklerdi. Şartları beğenmeyenler, Alman ordusuna dönebilmeleri için, üç ay maaşlı izin almış sayılıyorlardı.⁷ Albay *Kaehler* üstün eğitilmiş bir subay olarak tanıtılıyor ve heyet başkanı olarak danışmanlık hizmetlerinde kullanılabileceği belirtiliyordu. Albay *von Kaehler* gelir gelmez Osmanlı ordusunda mirliya rütbesi ile göreve başladı ve *von Kaehler Paşa* oldu. Alman İmparatoru da bunun üzerine onu Alman ordusunda tümgeneralliğe yükseltti. Bu açık artırma sonucu *von Kaehler Paşa* Osmanlı Feriki yapıldı ve Padişah yaverliğine atandı. Albay olarak gelişinden üç yıl sonra 1885'te öldüğünde Osmanlı müşiri (mareşal) idi. Kendisiyle gelen diğer üç subay ise ilk elde miralay (albay) yapılmışlardı. Türkiye'de hızla rütbe tırmanmak,

⁵ Wallach, *a.g.e.*, s. 26.

⁶ BA. Yİd Evr. Kıs; 14, zarf 74-126 "2 Safer 1299-24 Kanunevvel 1882 tarihli rapor"

⁷ Wallach, *a.g.e.*, s. 30-33.

Alman ordusunda da çok geçmeden bunun eşdeğeri rütbelere yükseltmek cazip bir yoldu. Gelenler için Osmanlı ordusu yeni hayat ve istikbal demektir. Bir müddet sonra çok çabuk bunun cazibesine kapıldılar. *Kaehler* gelişinden üç yıl sonra İstanbul'da öldü. Ama ölümüne kadar, kısa süren danışmanlığı boyunca Alman silah fabrikalarına Osmanlı ordusu tarafından ilk yüklü siparişleri verdirmek için didindi durdu. Zamanla Osmanlı ordusu, Alman silah fabrikatörlerinin en iyi müşterisi olacaktır. Almanya'dan silah ithalatı özellikle *von der Goltz*'un gelişinden sonra daha da artacaktır.

Osmanlı ordusuna giren bu subaylar kendilerini burada sadece akıl öğretip, emir vermekle yükümlü sayıyorlardı. Üniformasını taşıdıkları ordunun gelenek ve kurallarına uymamaları nedeniyle danışmanlıkta pek yararlı olamamışlar ve Türk komutanlarla anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Özellikle Alman subaylarının tutumundan, eğitim yöntemlerinden ve davranışlarından pek hazzetmediği anlaşılan Gazi Osman Paşa'dan *Kaehler* şikayet etmekte, onu kıskançlık, tembellik ve çıkarıcılıkla suçlamaktan çekinmemektedir.⁸ Esasen bu adamlar Osmanlı subayı unvanını ne kendileri kullanıyor, ne de öyle nitelendirilmeye tahammül edebiliyorlardı.⁹ *Von Kaehler Paşa* 1813-1860 dönemindeki Prusya ordusunun örgütlenmesini örnek alarak, uzun ve ayrıntılı bir reform projesi hazırladı. "Tembellik ve lakaydılıklarını" her fırsatta tekrarladığı Türklerin bu projeyi uygulamaya koymamasından çok şikâyet ediyordu. *Halefi von der Goltz Paşa* ise "raporun şarklılar için ayrıntılı ve uzun" olduğunu söylüyordu.¹⁰ Ama eğitim görmüş subay ve asubayı çok az olan, asker toplamak için yeterli bürokratik örgüt ve sisteme sahip olmayan, ulaşım koşulları ilkel düzeyde bulunan geniş bir ülkede böyle projelerin uygulanabileceği herhalde çok şüpheliydi. Bundan başka Alman reformcuların önerileri de birbirleriyle çelişik şeylerdi ve bu da ev sahiplerini kuşkuya iten nedenlerden biriydi. Gelenlere sağlanan parasal olanaklar, her şeyden önce düzgün maaş alamayan Osmanlı subaylarını haklı olarak öfkeliyordu. Gelenler daha ilk anda sözleşmede belirtilenden fazla maaşla, madalyalar ve rütbelerle taltif ediliyorlardı. Üç günde yüzbaşılıktan albaylığa yükseltilen *von Hobe* için, Padişah bir de ev tutulmasını emretmişti.¹¹

⁸ *a.g.e.*, s. 36-37.

⁹ AAA *Türkei* 139, Bd. 12-13 veya 25, A. 9405. "18. 5. 1908 tarihli elçilik raporu" na göre: 1908 Haziranında Coburg-Gotha Dükü ve Düşesinin İstanbul'u ziyaretlerinde, Sarayda onurlarına verilen ziyafete çağrılmayan Alman subayları başta *Ditfurth Paşa* olmak üzere Büyükelçiye niçin çağrılmadıklarını sormuşlar, karşılığında "Osmanlı subayısınız" denince, "hayır Prusya subayınız" diye kıyameti koparmışlardı.

¹⁰ Wallach, *a.g.e.*, s. 42-44.

¹¹ *a.g.e.*, s. 35-36.

Alman subayların ilk andaki sıcak karşılamasının hemen ardından gelen, yabancılara karşı kuşku duygusunu anlamadıkları anlaşılıyor. Çoğun işlere karıştırılmayan, tavsiyeleri hasıraltı edilen (zaten yapılan önerilerin gerçekleşme imkânı da sınırlıydı) bu subaylar az zamanda iş görmekten ümidi kestiler ve işi; "geleneksel Türk tembelliğiyle başedilemeyeceği" biçiminde açıkladılar. Çoğu Türkçe öğrenememişti, ev sahipleri arasında Almanca bilen de olmadı. Geleneginden haberdar olmadıkları bir ordunun komutanlarıyla anlaşmaları mümkün olmadı. Ev sahipleri gülyüz ve güya ilgiyle önerilerini dinliyor, Prusya ordusuna has amirane ve katı tavırlarına tahammül ediyorlardı. Ama önerilerin uygulanması geciktiriliyordu. Askerlikten yeterince anlamayan Padişah, bu konularda sözü seçkin Türk komutanlarına bıraktığından, Prusya subaylarının Padişaha doğrudan sundukları raporlar da etkili olmamıştır. Genellikle araştırmacılar; Padişahın sözde ve gösterişte askeri ıslahat yanlısı olduğunu, gerçekte ise modernleşen bir ordudan politik nedenlerle çekindiğini ve bu yüzden reform tedbirlerini hasıraltı ettiğini yazarlar.¹² Bu kanıtlamak için kullandıkları belgeler, ön planda Alman subaylarının mektupları ve hatıratıdır. Soruna Osmanlı ordusunun yapısı ve devletin mali gücü açısından bakıldığında, Alman subayların önerilerinin uygulanamayıp nedenleri açığa çıkacaktır. Hazırladıkları her askeri raporda, önerdikleri tedbirler korkunç bir mali yük yaratacak nitelikteydi. Tüm yabancı uzmanlar gibi bulundukları ortamı inceleyip, öğrenmeden hazır reçeteler öneren Alman subaylarının başarısızlığında bu gerçeği görememelerinin büyük payı vardır. Türk meslektaşlarıyla geçinemeyen Alman subayları, rütbesiz askerle de iyi komuta ilişkilerine giremediler. 1911 Martında *von Schlichting* adlı bir üstegmen teftiş esnasında tüfekte bir neferin kafasına vurduğu için nefer ona ateş edip ağır yaralamıştı.¹³ Bu tür sorumsuzluklarına rağmen, Alman subayları hiçbir ceza ve kınama görmüyorlardı. Bir müddet sonra dişe dokunur bir çalışma yapamayacaklarını anlayan Almanlar, maaş ve rütbe derdine düştüler veya von der Goltz'un yaptığı gibi, Osmanlı askeri sırlarından elde ettiklerini, ordunun durumunu ve politik hayatı günü gününe Alman Harbiye ve Hariciye nazırlarına rapor etmekle yetindiler.¹⁴ Reformcu subaylar maaşlarını artırma derdine düştüler, sık sık hizmeti bırakma tehdidiyle buna muvaffak da oldular. Padişah Alman İmparatorluğuyla

12 a.g.e., s. 38-45.

13 a.g.e., s. 92.

14 Lothar Rathmann, a.g.e., s. 34.

dostluğunu devam ettirmek için, pek de bir şey beceremeyen bu subayları ne pahasına olursa olsun, elinde tutmak istiyordu.

Osmanlı ordusundaki hizmetten kolayca yükselmeleri için yararlanılan bu uzmanlar; bir müddet sonra bu nedenle kendi aralarında da çatışmaya düştüler. 1894'te çoktan paşalığa yükseltilmiş olan *von Hobe*'nin Büyükelçilik Dragomanı *Baron von Testa* ile arası açılmıştı. Ekim 1894'te Baron Testa bu kavgadan galip çıktı ve Hobe ailesi ile birlikte Türkiye'den ayrıldı. Hobe'yi İstanbul'daki büyükelçiliklerden ve Osmanlı ordusundan uğurlamaya gelenler vardı, ama Alman büyükelçiliğinden kimse yoktu.¹⁵ Kendisine düşmanlığı olan *Baron Testa*'nın ve yandaşlarının von Hobe'nin tard edilmesi için ciddi bir sebep ileri sürmekten ziyade, Berlin'e birtakım dedikoduları rapor ettikleri görülüyor. Bu dedikodular; Hobe Paşa'nın "*Oberstallmeister Seiner Majestet des Sultans* (Emir-i ahur)" unvanını kullanıp kart bastırması, evinde hep Fransızca konuşması, Türk üniformasını devamlı giymesi gibi sudan şeylerden ibaretti.¹⁶ Ancak kendisini Büyükelçi *von Radolin* de tutmadığından, rütbesi yükseltilerek Alman ordusuna dönmek mecburiyetinde bırakıldı.

Alman subayları çalışmalarında ne kadar başarısız ve gayrimemnun iseler, Sultan Abdülhamid'in cömertçe sunduğu unvan ve paradan da o derecede memnundular. Gerek kendi aralarında ve gerekse büyükelçilik yetkilileriyle olan çatışmalarının başlıca nedeni buydu. Osmanlı başkentinde unvan ve nişanlarla büyüdükçe, Alman elçiliği yetkilileri karşısında da kendilerini ağırdan almaya başlamaları doğaldı. Bu durum Osmanlı subayları arasında da homurdanmaya sebep olmuştur. Örneğin ilk gelenlerden yüzbaşı *Kamphövener* 1897'de artık müşirdi. Üstelik kendisine Padişah bir de "yaver-i ekremlik" unvanını vermişti. Türk müşirlerine bile kolay verilmeyen bu unvanı taşıyan *Kamphövener*, aynı rütbeyi taşıyan Serasker Gazi Osman Paşa ile aynı hizada yürüyor, törenlerde at üstünde ve ön safta yer alıyordu.¹⁷ Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ile aynı safta yer almak için, *Kamphövener*'in Osmanlı ordusuna ne gibi büyük hizmetler yaptığı bilinmiyor. Muhtemelen Padişah, dış dünyaya karşı Alman İmparatorluğu ile olan sıkı dostluğunu ve askeri yardımını göstermek istiyordu. Ancak Alman askeri yardımının sadece Osmanlılara tahsis edilen bir nimet (!) olmadığı çabuk anlaşıldı. Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi Tefik Paşa; Ekim 1900'de Yunanistan

15 *Berliner Tageblatt*, 2 Okt. 1894 tarihli sayısından.

16 AAA, *Türkei* 139; Bd. 15-16 IV-117. 3 Sept, 1894, "Reichskanzler Caprivi'ye Elçi Prens Radolin'in raporu".

17 *Frankfurter Zeitung*, "14 Dez. 1897" tarihli sayısından.

ordusuna eğitim için Alman subaylar gönderildiğini haber veriyordu.¹⁸ Bulgaristan'da da Alman etkisinin varlığı gözönüne alındığında, Osmanlı Hükümetinin Alman yardımına boşuna güvendiği anlaşıyordu.

Colmar von der Goltz

Kaehler'in ölümünden sonra Padişah, *Colmar von der Goltz*'u olağanüstü yetkilerle Alman reform grubunun başına getirdi. Bilgili bir asker olmasına rağmen, Alman Genelkurmayında pek sevilmeyen Goltz bu görevi kabul etti.

Goltz'un çalışması Türkiye'de önemli engellerle karşılaştı. Yabancı bir uzmana ne kadar yüksek rütbe ve unvanlar verilse de, güven tam değildi. Bununla beraber Goltz özellikle genç subayların eğitiminde etkin rol oynadı. 12 yıllık ilk çalışma döneminde, Harbiye Mektebinde ders kitabı olarak okunmak üzere, 4000 sayfadan fazla Türkçe broşür ve ders kitabı yayınladı.¹⁹ Özellikle eğitim gören genç subaylar ve subay adaylarını etkilemeyi bildiğinden, bu gruplarda Alman hayranlığı yarattı. Kasım 1895'te Almanya'ya dönene kadar kontratı üç kere uzatıldı. Goltz Paşa 1908 Devriminden sonra tekrar çağrılacaktır. Alman yetkililerin de dediği gibi, "Osmanlı ordusunun durumu hakkında Alman askeri makamlarına günü gününe bilgi vermekten çekinmeyen bir reformcu idi."²⁰ Von der Goltz Paşa ordudaki görevini politik oyunlar için de kullanan bir müşavir idi. Goltz'un, büyük devletler arasındaki denge politikasına oynayan Padişahı, kesinlikle Alman tarafına çekmek için bazı ilginç girişimlerde bulunduğu görülüyor. 16 Ekim 1899'da *Waldersee*'ye yazdığı ve ele geçirilerek Türkçeye çevrildiği anlaşılan mektubundaki ifade Sultan Abdülhamid'i çileden çıkarmak için yeterliydi. Sultan bu adamı dış dünyaya gösteriş yapmak için tutuyor ve tabii ki yakından izletip girişimlerini engelliyordu. Goltz mektubunda²¹, "Rusya ve Fransa Alman İmparatorluğu aleyhine Padişahı kışkırtıyorlar. Padişah ise kararsızlık içindedir" diye durumu özetliyordu. Mektubun bir başka yerinde bir ayaklanma tertip ederek Sultan'a bu konuda baskı yapmak için şu önerilerde bulunuyordu: "Ben işin mümkün olduğuna inanıyorum ve Alteslerine temin edebilirim ki, İstanbul'da

bulunan askeri kıtalar arasında hoşnutsuzluğu tahrik edebilecek durumdayız. Sadece bununla kalmayıp, evvelce mavzer tüfekleri içinde bize çok faydalı olan R. Paşa'dan ve sonra M. Paşa ve H. Paşa'dan müessir şekilde yardım görebiliriz. Altesleri bu adamları tanıyorlar ve kamulaştırılan mülklerinin meblağını, emirleri gereğince kendilerine iki kere ödemiş olduğumu da biliyorlar. İrsalâtın (gönderilecek para) yenilenmesi kâfi gelecektir ve bu usul sayesinde Alteslerine adlarını biraz önce hatırlattığım zevatın kesin ve çok önemli yardımlarının sağlanacağından eminim. Topçu ve piyade kuvvet komutanları da kendi sahalarında hareketsiz kalmayacaklardır. Bir resmi geçit günü askeri kıtalar arasında herhangi bir isyan hareketini kışkırtığımız anda, yatıştırmak için derhal müdahale edeceğim ve dostlarımız tarafından tesir ve telkin altında bırakılacak olan Padişaha böyle ciddi bir isyan karşısında ancak Alman hükümetinin faydalı ve kendilerini korumaya muktedir tek devlet olduğunu göstererek durumdan faydalanır ve *Padişah'tan bir ittifaka muvafakatlerini elde etmeyi başarırırsam*; böyle bir halden şüphelenecek Rusya'nın alacaklarının derhal ödenmesini talep etme ihtimalini de derpiş eylemek lüzumunu, Alteslerine açıklamaya mecbur olduğumu bildiririm. Bu hareketi birkaç haftada uygulayabilirim. Buna müteallik kati teferruatı size derhal göndereceğim. Birçok general bizim dostumuzdur ve kararlaştırılan parayı muntazam almaktadırlar. Bize yardıma hazırdırlar." Goltz'un bu gibi girişimleri görünüşte başarısızlıkla sonuçlanmış veya Berlin'den iltifat görmemişse de, Osmanlı ordusunun eğitimi, stratejisi ve donatımı itibarıyla Alman Genelkurmayıyla gittikçe bütünleşmesinde onun rolü büyük olmuştur.

Faal, çalışkan ve zeki bir askeri uzman ve siyasi istihbaratçı idi. O kadar ki, yerine getirdiği işlevin devamı için, o ayrılır ayrılmaz Alman büyükelçiliğinde harbiye ve bahriye ataşelikleri kurulması gerekti.

Reformcuların içinde Osmanlı ordusunu en iyi tanımayı başaran ve Osmanlı komutanlarını etkileyebilen tek kimse olduğu anlaşıyor. Goltz Paşa'nın kaleme aldığı sayısız ıslahat lâyihası uygulamaya konduğunda, daima önemli silah siparişleri ile sonuçlanıyordu. Geldiğinin dördüncü yılında kaleme aldığı bu tip raporlardan birinde, gene Boğaziçi ve Çanakkale'deki istihkâm ve bataryaların onarılıp yeni toplanla donatılmasını öneriyordu.²² Pek tabii bu toplar Krupp'a ısmarlanacaktı. 1882'de Krupp'a 1.206.987 lira değerinde top ısmarlanmasının nedeni Goltz'un ısrarı idi.

18 BA. Yld. Evr. Kısım 36. Nr. 2586, Zarf 148-XVI, "Berlin Büyükelçisi ile Muhaberat" 14 Teşrinevvel 1318.

19 Wallach, a.g.e., s. 37.

20 a.g.e., s. 75.

21 BA. Yld. Evr. Kıs. 15-Zarf 74-81, "16 Teşrinevvel 1889 tarihli Goltz'un Waldersee'ye Fransızca mektubu ve çevirisi."

22 BA. Yld. Evr. Kısım 15, 74/81. "16 Teşrinevvel, 1889 tarihli Fransızca mektup ve çevirisi" Bkz. Ek. I. Von der Goltz, *Denkwürdigkeiten*, s. 124-125.

Von der Goltz Paşa *Moltke* gibi bir efsane haline geldi. II. Meşrutiyet Devriminden sonra, başa gelen yönetim de onu tekrar çağırmak için ısrarlı bir faaliyete girişti. Mahmud Şevket Paşa Alman büyükelçisinden defalarca Goltz'un gelip gelmeyeceğini sordu. *Von Stempel* (İstanbul'daki askeri ataşe) ve Alman Genelkurmayı, Goltz'un Türkiye'ye dönmesi taraftarıydı. Goltz, Birinci Büyük Savaş içinde de geldi. 1916'da Mezopotamya'da (Irak) öldü. Türk dostu olarak tanıtılan bu komutanın, dostlukla ilgisiz davranışlara ve fikirlere sahip olduğu açıktır. Sadakat yemini ettiği Alman İmparatoruna ve ordusuna bağlıydı. Türk dostluğu da Osmanlı ordusundan edindiği maddi, manevi çıkarları ve Almanya ile bu orduyu bütünleştirebildiği ölçüdedir. Goltz'un Türk savunma sistemine vermek istediği biçim, Almanya'nın Balkan politikası ile de uyum halindedir. Balkanlardaki savunma sisteminin Avusturya-Macaristan'a karşı değil de, diğer Balkan devletlerine karşı düzenlenmesi fikrini kabul ettirmeye çalışmıştır.²³ Bu, Bismarck'ın *Avusturya ile Birlikte Almanya politikasına* uygundur ve Balkan uluslarının arasındaki düşmanlığı kurumlaştırarak hepsi üzerinde toptan nüfuz kurmayı amaçlamaktadır. Von der Goltz sınırsız ihtirasını Berlin'de tatmin edemeyip, Osmanlı ordusuna yönelen Alman subaylarının tipik ve başarılı bir örneğidir. Prusya Genelkurmayında, sivri sayılan fikirleri ve bağımsız kişiliği dolayısıyla sevilmeyen bu asker, pek sevildiği Türkiye'den memnun olarak ayrılmadı. Birinci Büyük Savaşta ise, *Liman von Sanders* tarafından devamlı bir komuta mevkiine getirilmesi engellendi. Osmanlı subaylarına karşı beslediği olumsuz duygulara rağmen, von der Goltz diğer Alman subaylarından farklı bir reformcu idi. Avusturya Askeri Ataşesi von Gieslingen'in dediği gibi; "Alman heyeti içinde Türkiye'yi ve Türkleri en iyi anlayan yahut yegâne anlayan o idi."²⁴ Bu nedenle etkili bir uzman ve öğretmen oldu.

Türk Subayları Almanya'da

Sultan Abdülhamid reform için Alman subaylarını çağırırken, bir yandan da Osmanlı ordusundan bazı subayları eğitim için Alman ordusuna göndermek niyetindeydi. Daha 1883'te Kaehler gelince ona bu konuyu açmış ve girişimde bulunmuştu. Berlin'de Bismarck; Türk subaylarının gelmesine karşı çıkmamakla beraber, bunların Alman

23 BA. Yld. Evr. Kıs. 15-Zarf 74/81 "16 Teşrinevvel 1889 tarihli Waldersee'ye yazdığı mektup tercümesi".

24 Wladimir Giesl, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927, s. 46-59.

üniforması ile eğitim görmelerine taraftar olduğunu bildirdi.²⁵ Böylece bir grup genç subay Berlin'e gönderildi ve bu gelenek devam etti. 6 Aralık 1895'te Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi A. Tevfik Paşa, Alman Dışişlerine, gelenlerin 19 kişilik bir listesini sunmuştu. Bu 19 kişiden başka beş tane de askeri doktor vardı. Gelen subayların muhtelif alaylara dağıtıldığı anlaşılıyor.²⁶ 21 Nisan 1900'de Alman Büyükelçisi M. von Bieberstein, Berlin'e yazdığı raporda, Sultan'ın, memnuniyetini şöyle bildiriyor; "Bugün Majeste Sultan beni kabul etti ve Türk subaylarının Alman ordusunda eğitim görmelerine müsaade edildiği için teşekkürlerini bildirdi. Böylece istikbalde subay kadrolarının iyi eğitilmiş olacağını, söyledi".²⁷ Ancak eğitim için subay göndermenin gerçekten yararlı sonuç sağlayıp sağlamadığı bir diğer sorundur. Von der Goltz Paşa Ekim 1889'da Almanya'ya yazdığı raporda, "Almanya'ya gönderilecek Osmanlı subaylarının *haşmethu İmparator* hazretlerine olan sadakatlerine göre mi, yoksa öğrendikleri ile kendisine yardıma hazır ve fikren mutabık olanlar arasından mı seçilmesi gerektiğini" soruyordu.²⁸ Anlaşılan, gönderilenlerin askerlik sanatına olan kabiliyetlerinden çok, Alman hayranı olmalarına dikkat ediliyordu.

Alman ordusuna, eğitim için subay gönderilmesi fikri, belki orduda başlayan Almanlaştırma veya Alman yakınlaşması programının en yararlı yanıydı. Ancak gerek liyakatli subay seçiminde titiz davranılmaması, gerekse gidenlere gerçek eğitimden çok Alman ordusunun görkeminin gösterilmesiyle yetinilmesi bu uygulamadan iyi sonuç sağlanamamasının nedenidir. Bizzat Sultan Abdülhamid; "giden paşazadelerin askerlik mesleğini öğreneceklerine, eğlence ve sefahat ile vakit geçirdiklerini, sonra da gelip kendini beğenmiş bir tavırla arkadaşlarını ve ihtiyar komutanları küçümsediklerini" itiraf etmektedir.²⁹ Bu işin dış dünyaya karşı bir dostluk gösterisi olduğu açıktı. Gidenlerin bazıları, Sultan'ın yanındaki Alman reformatörlerle yaverlik verildiği için, Alman İmparatoruna yaver olarak atanıyor veya hassa alayına alınıyordu. Kimi de sadece Alman hayran-

25 Wallach, a.g.e., s. 51-52.

26 AAA *Türkei* 142/No. 1 Bd. 4-5 "13 September 1899 tarihli" Beş askeri doktor dışında şu 19 kişinin ismi vardır. Binbaşı: (Vize major) Feyzi, Ali Kemal ve Fettah beyler, Yüzbaşı: Mehmet Bahir, Namık, Naşid beyler, Üsteğmen: Ahmed Gazali Akif, Ahmet Ali, Ali beyler, Süvari: Esad, Fahir, Faik İsmail beyler, Teğmen: İzzet ve Hassan beyler, Üsteğmen: Mehmet Emin, Salih, Cemal beyler."

27 AAA *Türkei* 142/No. 1 Bd. 2-3, "April 1300 von Marschall zum Auswaertigen Amt".

28 BA Yld. Evr. Kıs. 15-74/81. "16 Teşrinevvel 1889 tarihli tercüme".

29 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Haz. Ali Vehbi Bey. Hareket Yayınları, s. 74.

lığı sağlayacak bir gezi ile dönüyordu. Bu subaylar sonraları Osmanlı ordusunda Almancı akımın başını çektiler. İyi subay olanı yoktu, ama kötü politikacılık yaptılar.

Almanya ile Silah Ticaretinin Gelişmesi

Alman askeri heyetlerinin talim ve eğitim alanında Osmanlı ordusunu ne derece modernleştirdikleri sorusu tartışılabilir. Ancak tartışılmayacak bir konu, bu heyetlerin gelişleriyle birlikte Ruhr'daki Alman silah fabrikalarının depolarındaki malların, Osmanlı ordusunun alımlarında ön sıraya yükselmesidir. Von der Goltz 1885'te Krupp fabrikalarından 500 kadar ağır topu Osmanlı ordusuna aldırttı. Ertesi yıl 426 sahra topu ve 60 havan topu ve drednot daha alındı. 1887'de yarım milyon karabina ve tüfek, *Mauser* ve *Loewe* firmalarından alındı. İmparator II. Wilhelm'in ilk gelişinden (1889) sonra 5,9 milyon mark, 1893'te 13,1 milyon mark, 1894'te 6 milyon, 1895'te 12,2 milyon marklık silah sipariş edildi. Bu siparişler her yıl önemli meblağlar ödenerek tekrarlanıyordu. Siparişler Fransız ve İngiliz firmalarını Osmanlı pazarından tasfiye etti.³⁰ 1894'te İstanbul'daki ABD maslahatgüzarı, Washington'da Dışişlerine yazdığı raporda bu durumu tekrarlıyor; "Krupp ve Mauser firmalarının bu pazar egemenliklerini pahalı ve bazen kalitesiz mal satımıyla istismar ettiklerini de" ilave ediyor.³¹ Mauser, Loewe, Krupp firmaları arşivlerinin araştırmacılara halen açılmaması bu konuda daha kesin rakamlar elde etmeyi önlemektedir. Almanya'nın ünlü "top kralı" Krupp'un Osmanlı silah pazarına hükmetmesindeki neden, teknik üstünlük değildir. Bunda Osmanlı Bankası'ndan verilmeyen kredilerin, Deutsche Bank'dan kolayca alınması ve ordudaki Alman müşavir paşalar başrolü oynamıştır. Krupp firmasının Fransız "Schneider-Craizot" firmasını rekabet dışı bırakmasında bu mekanizmanın işleyişini görmek mümkündür. Fransız Sefiri Constance, Sultan'ın mabeyninden İzzet Bey'i elde ettiği halde, Almanlar Sadrazam Ferit Paşa aracılığıyla işlerini yürütmeyi tercih etmişlerdir.* Ancak ticaretin seyrini, aracılardan nüfuzundan çok, silah mübayaası için Osmanlı Bankası'ndan daha cömert davranan Deutsche Bank'ın kredilerinin belirlediği bir gerçektir. 1905 yılında Krupp firmasının aldığı

30 Lothar Rathmann, a.g.e., s. 36-37.

31 NAUS Despatches from US Ministers to Turkey, M. 46, Roll 56 "Political Situation of Turkey-October 29 th 1894, s. VII Confidential".

* A.S. Silin, *Ekspansiya Gërmanskogo Imperializma na Blijnem Vostoko*, s. 146-147.

büyük sipariş ile Fransız silah tüccarlarının gerilemesi böyle bir mekanizmanın sonucuydu.

Esasen Almanya'nın reformcu subaylar yollamaya devam etmesinin başlıca nedeni, silah ticaretini ayakta tutabilmektir. Reformcu Goltz Paşa silah fabrikatörlerinin kazancına yarayacak önerilerinden dolayı *Ludwig Loewe* tarafından bir tomar hisse senediyle taltif edildi.³²

Dönem içinde Tophane'de Martini taklidi tüfekler yapılabiliyor, gene Baruthane'de barut imal edilebiliyordu. Bu sanayinin ıslah edilip geliştirilmesi gerekirken, Alman silahlarının istilasıyla yerinde saydığı ve Sultan Abdülhamid'in de, sadece bu sanayi geliştirme temennisi ile yetindiği görülüyor.³³ Padişah Almanya'dan silah mübayaasına dur demeksizin bu işi adeta Alman ittifakının bir bedeli olarak sürdürmüş, Alman danışmanları adeta silah fabrikaları komisyonculuğuna teşvik etmiştir. Ferik Kamphövener Paşa izne giderken kendisine *Loch* fabrikasına sipariş edilen tüfeklerin kontrolü görevi verilmiştir.³⁴ Ordunun Almanya'dan alacağı silahların gene Alman subaylarına kontrol ettirilmesinin nasıl sonuçlanacağı açıktır. Silah siparişlerinin Alman endüstrisi tarafından her zaman için namuslu bir biçimde karşılandığı söylenemez. 15 Ağustos 1900'de Berlin'deki büyükelçimiz, ısmarlanan fişenkerin bozuk olduğunu rapor ediyordu.³⁵ Balkan bozgunu ve Birinci Büyük Savaşa giriş gibi olaylar, Alman askeri heyetinin üye sayısını artırdı. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Askeri Ataşesi *Pamiakowski*, Büyük Savaş başında Osmanlı ordusunda kırkı aşkın Alman subayının görev gördüğünü bildiriyordu.³⁶ Artan subayla birlikte silah ve malzeme siparişi de arttı.

Jandarma ve Donanmada Alman Reformcular

Jandarmanın ıslahında Osmanlı ordusu Fransızlardan yararlandı. Bir ara İtalyanlardan da yararlanılması planlanmıştı. Almanya'nın bu konuda tecrübeli ve öğretici bir sisteme sahip olmadığı biliniyor. Buna rağmen 1909 yılında *von Rüdigisch* Kosova, Selânik ve

32 Rathmann, a.g.e., s. 39.

33 Sultan II. Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Haz. A. Çetin-R. Yıldız, Çığır Yayınları İstanbul 1976, s. 248.

34 BA. Yld. Evr. Kıs. 6. Zarf 112/38 "Ferik Kamphövener Paşaya verilen silah siparişleri ile ilgili talimat" tarihsiz.

35 BA. Yld. Evr. Kıs. 36. No. 2586 Zarf 148-XVI "Berlin Sefiri ile Muhaberat" 15 Ağustos 1900 tarihli.

36 Pamiakowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches* Amalthea-Verlag Wien 1928, s. 53.

Manastır bölgesinde jandarmayı ıslah etmekle görevlendirilmişti.³⁷ Makedonya ıslahatı uluslararası bir sorun haline getirilince, Osmanlı yöneticileri kaçınılmaz olarak jandarma ıslahını bir Alman subayına bırakmayı yeğ tutmuşlardır. Albay *Rüdgersch* esasen daha önce den davet edilmiş, Padişah kendisini 1900'de Trablusgarb'a asayişle görevli süvari birliklerinin başına eğitmen olarak tayin etmişti.³⁸ Asayişin sağlanmasında jandarmayı kullanmak konusunda Fransız ve İtalyanlar gibi bir geleneğe sahip olmayan Alman subaylarının, bu konuda gerçekten yararlı olup olmadığı bir sorudur. Nitekim 1908'den sonra jandarmanın ıslahı için Fransız Generali *Baumann* çağrıldı ve kendisine jandarma genel komutanlığı benzeri bir unvan verilerek Birinci Büyük Savaş'a kadar bu görevde kaldı.

Aynı şey donanmanın ıslahında da söz konusu oldu. 1898 Ekiminde Alman İmparatoru İstanbul'a geldiğinde kendisini karşılamak için Marmara'ya açılan zırhlının ve refakat gemilerinin kazanları patladığından, oldukları yerde kalmışlardı.³⁹ Bu rezalet Alman Dz. Albayı ve Osmanlı Feriği *Starcke*'nin 1891'den beri Bahriye Nezaretindeki müşavirliğine rağmen oluyordu. Ayrıca bu dönemde gene *Kalau von Hofe* adlı bir albay, bahriye müşaviriydi. Von Hofe, 1897 Türk-Yunan Savaşında, donanmanın Ege'ye açılmasını emreden Hasan Paşa'yla (Bahriye Nazırı) gemilerin hiçbirinin hareket kabiliyeti olmadığını belirterek çatışmıştı.⁴⁰ Sultan Abdülaziz devrinde İngiltere'den sonra gemi sayısı bakımından ikinci gelen Osmanlı donanması; subay, assubay ve teknisyen sayısı bakımından çok yetersizdi. Tersaneler gerekli kapasiteye ulaştırılmamıştı. Sultan Abdülhamid donanmayı tersanede çürümeye bıraktı. Bir deniz ülkesi olan Osmanlı İmparatorluğu son derece ilkel bir denizciliğe sahipti ve ciddi bir modernleşmeye niyetlenilmediği, reform için kendisi denizci bir devlet olamayan Almanya donanmasından subay getirilmesinden belliydi. İkinci Meşrutiyet sıralarında donanmaya, başta Amiral Limpus olmak üzere İngiliz müşavirleri getirilerek Alman uzmanların yapmadığı yapılmak istendi.

Alman Askeri Yardımının Sonuçları

Alman eğitimcilerinin Osmanlı ordusunda karşılaştıkları güçlükler ve başarısızlıklar bir ölçüde onların kendi yeteneksizliklerinden,

37 *Morning Post*, 5. 1. 1909 nüshasından...

38 *Frankfurter Zeitung*, 23.4.1900 nüshasından.

39 Sultan Abdülhamid Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim* Haz. A. Çetin, R. Yıldız, s. 246.

40 Wallach, a.g.e., s. 93-94.

bir ölçüde de Osmanlı subaylarının tutumundan ileri gelir. Ordu bütün tavsiye ve çabalara rağmen 1909'a kadar doğru dürüst bir manevra ve talim yapmamıştır. Zaten Alman uzmanların arazi tetkikleri ve manevralara karışması da ustalıklı engellenmiştir. Alman uzmanların Prusya ordusuna has kabalık ve sertlikleri Türk subaylarının Alman meslektaşlarına antipati duymalarına da neden olmuştur. Özellikle diğer Avrupa ordularını tanıyan bazı subaylar, Alman eğitimine cephe almış ve kendilerinin daha iyisini yapacaklarını söyleyerek onları eleştirmişlerdir.⁴¹

Alman subayların da Türk dilini öğrenemeyip, Türkiye'yi tanımamaları ve tanımamakta ısrar edişleri onların başarısızlık ve sevimsizliklerinin en önemli nedenlerindenidir. Bu subayların yüksek maaş alıp, devamlı zam istemeleri de Türk meslektaşlarını çileden çıkarmıştır. Bu koşullar ve başarısızlık, yabancı bir orduya nüfuz eden bütün subaylar ve komutanlar için her zaman var olagelmıştır.

Buna rağmen 1908 Meşrutiyet Devrimi ve 1909'da Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle iktidara geçen Genç Türk grubunun Almanya'ya karşı tutumunda bir farklılık yoktu. "Alman malûmat-ı askeriyyesi" ve "Alman malûmat-ı fenniyesi" o sıralar basında, aydınlar, asker-sivil yöneticiler arasında en çok duyulan sloganlardı. Birkaç sağduyu sahibi kimse dışında, Osmanlı ülkesinde Alman yandaşlığı tohumlarının kök saldığı görülmüyordu ve bu durum İmparatorluğun yıkımına kadar devam edecekti. Genç Türkler'in Alman yandaşlığı belirli bir eğitim ve propaganda ile gelişmişti. Mamafih orduda von der Goltz Paşa gibilerinin etkisinin uygun bir ortam bularak yerleşmesinde, dış dünyadaki politik gelişmelerin de rolü vardı. Almanya dışında büyük devletler Osmanlı İmparatorluğunu taksim anlaşmalarına girişmişlerdi. 1908 Haziranında Çar II. Nikola ve VII. Edward arasında yapılan *Reval Görüşmesi* paylaşma için bir başlangıçtı. Alman İmparatorluğu taksimcilerin arasında yer alamadığı için İmparatorluğun Asya'daki topraklarının bütünlüğünden yana görünüyordu ve yeni yönetim bundan dolayı Alman yandaşı idi. Almanya'ya tamamiyle teslim olma politikası yeni dönemde, Abdülhamid devrindekini aşan boyutlara ulaştı. XX. yüzyıl başında Osmanlı ordusu bir ölçüde, çağdaş ölçülere yaklaşmıştı.⁴² Yeni silahlar ve stra-

41 Glen W. Swanson, "War, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdulhamid to 1913" *War, Technology and Society in the Middle East* s. 379.

42 J.M. Garity *Foreign Influence on the Ottoman Army*, Ph. D. American Univ. Washington 1968, s. 37, Yazar fazla abartarak modernleşme gerçeğini vurguluyor...

teji bilgisi, gelişen demiryollarıyla orduya hareketlilik kazandırabilirdi. Ancak bu gelişme tamamiyle Prusya geleneklerine ve sistemine paraleldi. Aslen denizciliğe önem vermesi gereken Osmanlı İmparatorluğunun, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi kıta devletlerinin ittifakına yaklaşmasını hazırlayan önemli bir etken de kanımızca bu sistem paralelliğidir.

1912 Balkan bozgunundan sonra, orduda Alman askeri heyetinin etkisi ve uzman-subayların sayısı artırıldı. İmparatorluk Birinci Büyük Savaşa Alman komutasında girdi denebilir.

1913'te *General Otto Liman von Sanders*'in başkanlığındaki yeni Alman askeri heyetiyle, sadece Osmanlı ordusunda değil, İmparatorluğun her örgüt ve köşesinde Alman nüfuzu artmaya başladı. Ancak 1914 başlarında 40-70 üyesi olan bu heyete rağmen, Osmanlı donanması *Amiral Limpus* başkanlığındaki Britanya bahriye heyeti tarafından düzenleniyordu.⁴³ İktisadi-siyasi olaylar kadar; ordunun ana bölümünde Alman etkisinin egemen olması, Birinci Büyük Savaşa Osmanlı ordularının Almanya yanında ve onun çıkarları uğrunda, Galiciya'dan Bağdat'a, Kafkaslar'dan Süveyş'e kadar muhtelif cephe-lerde telef olmasının nedenidir. Savaş öncesi dönemde ve savaş içinde Alman askeri uzmanları artık fiili komutanlar olmuşlardı. Kendilerine hayran olan Osmanlı komuta kademelerine karşı, son derecede amirane ve hor gören bir tutum içindeydiler. Alman subay ve askerlerinin çılgınlıkları hoş görülüyor, daha doğrusu görmezlikten geliniyordu. Alman subaylarının uygunsuz hareketleri hatta Türk neferlerin Alman subaylar tarafından dövülmesi gibi olaylar örtbas ediliyordu. 1910'larda Osmanlı Türkiye'sinde orduda olduğu kadar sivil hayatta da yeni bir moda vardı: Alman hayranlığı...

1914 Temmuzunda *Liman von Sanders* toplama malzeme ve seçme birliklerle İstanbul'da bir resmi geçit düzenledi. Hürriyetin ilanının yıldönümü törenlerinde iyi giyimli, mükemmel teçhizatlı ve düzenli yürüyüş ve disiplinli hareketi olan bu birlikler bütün elçileri ve askeri ataşeleri büyülediler.⁴⁴ Ancak gerçek durumu bilen bazı çağdaş gözlemciler bu komediye anladı. Reorganizasyon çalışmaları İstanbul dışına çıkmamıştı ve ordunun büyük kısmı eskisi gibi kötü şartlar içinde Birinci Büyük Savaşın eşiğine gelmişti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALMAN KORİDORU (BAĞDAT DEMİRYOLU)

XIX. yüzyıl sonunda bir dizi dev Alman şirketi ve bankası ile irili ufaklı daha bazı Alman şirketleri Osmanlı ülkelerinin zenginliklerinden yararlanmak için faaliyete geçmişti.¹ Madencilik ve ulaştırma alanında o dönemde var olan olanaklar İngiliz ve özellikle Fransız şirketleri tarafından paylaşılmıştı. Bu yeni girişimciler için sömürülmemiş olan, daha doğrusu eski koloniyalistlerden artakalan bazı alanların kullanıma açılması gerekiyordu. Anadolu'nun ve özellikle Mezopotamya'nın zenginlikleri Alman yatırımcıların ilgisini çekmekteydi. Ancak buralara kadar uzanabilmek için temel bir yatırım yapılması gerekiyordu ve Bağdat-Basra'ya kadar uzanacak demiryolu projesi böylece tarih sahnesine çıktı.

İmparatorluk Almanyası sıcak denizlere, etkisi altına aldığı Osmanlı ülkelerinden geçireceği demiryoluyla inmeyi planlıyordu. Politikacılar, kitle kuruluşları, tabii bu kârlı işin hesabını tutmuş olan işadamları ve ordu, yüzyılın teknik harikası saydıkları bu demiryolunun Almany'a'nın candamarı olacağı düşüncesinde birleşiyorlardı.

1 1800'lerde Türkiye'de yatırım yapan başlıca Alman şirketleri ve bankaları şunlardı: *Deutsche Bank*, *Deutsche-Orient Bank*, *Deutsche Palaestine Bank*, *Krupp*, *Mausier*, *Loewe*, *Siemens*, *Bau A.G.*, *Hamburg-Amerika Linie*, *Deutsche-Levantinische Baumwollgesellschaft*, *Anatolische Handels und Industrie Gesellschaft*, *Deutsche Levante Linie*, *Atlas Linie v.s. W.W. Gottlieb*, *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*, London, 1957 s. 19-27.

Özellikle 1880'de Berlin'de kurulan *Deutsche Handelsverein* faaliyet alanı olarak Osmanlı İmparatorluğunu seçmişti. Bu şirket bir müddet sonra faaliyetini tatil etti. Son anda elime geçen şu basılmamış çalışmayı yeterince değerlendiremedim: Rıfat Önsay, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri* (1871-1919) Hacettepe Univ. Doçentlik tezi, Ankara 1979.

43 U. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918* Princeton 1966, s. 13-15.

44 Wallach, *a.g.e.*, s. 127-128.

Almanya'da iş çevrelerinin ve askerlerin Bağdat demiryolunun gerçekleştirilmesine olan inançları tamdı. Çünkü Almanya demiryolculukta o güne kadar görülmemeyen hamleler yapan bir ülkeydi.* Almanya üstün bir teknoloji ile ve büyük bir iştahla şarka doğru açılıyordu. Diğer büyük devletlerin "penetration pacifique-barışçı sızma" dedikleri bu yayılım asıl hedefine ulaşamadıysa da, bir dizi sonuçlar doğurdu: Alman sermayeli *Anadolu Demiryolları*'na Anadolu içlerine doğru yeni demiryol imtiyazı verilmesi, özellikle Fransızları harekete geçirdi. İzmit-Ankara demiryol imtiyazının 1888 Ekiminde *Alfred Kaulla*'ya verilmesi ve Almanya'nın hattı Ankara'ya doğru hızla ilerletmesi, aynı yıllarda Fransızların da Suriye-Lübnan'da bir sıra imtiyaz alıp, hızla bir demiryol ağı örmelerine neden oldu. Aşağıdaki liste bölgedeki Fransız demiryollarının on yıllık süre içinde ulaşım açılış tarihlerini ve hat uzunluklarını göstermektedir.²

Yıl	Hat	Uzunluk
1892	Yafa-Kudüs	87 Km.
1894	Şam-Muzarib	101 "
1895	Beyrut-Şam	147 "
1898	Beyrut-Ma'almiten	19 "
1902	Rayak-Humus-Hama	188 "
1902	Şam-Ber'at	123 "
Toplam :		665 Km.

1894'te Fransızlar Beyrut'ta yeni bir liman inşa ederek, Suriye'nin zenginliklerini yoğun bir biçimde Avrupa'ya çekecek altyapıyı tamamlamış oldular.

Deutsche Bank'a 1890'da verilen imtiyazla 1891-1894 yılları arasında döşenen Selânik-Manastır demiryolu hariç, Almanya demiryol yatırımlarını tümüyle Osmanlı Asyası'nda gerçekleştirmek eğilim ve yönelimindeydi. Burada Osmanlı Asyası denince; 1856'dan beri İngiliz imtiyazı ve yatırımları ile demiryoluna kavuşan Ege, Çukurova bölgeleri ile Fransızların yatırımlarının egemen olduğu Marmara bölgesinin dışındaki geniş bakir topraklar anlaşılmalıdır. Bu geniş bölge, İzmit'in doğusundan başlayıp Basra'ya kadar uzanıyordu. Almanya'ya kalan yatırım alanı bu idi. Osmanlı hükümeti, bu bölge-

* Şu çarpıcı örnek, bu beklentilere hak verdiriyordu; İzmit-Ankara hattının imtiyazı 1898'de alınmıştı. 1893'te demiryolu Ankara'ya kadar uzandığı gibi, arada İzmit-Adapazarı ve 1896'da Eskişehir-Konya hattı da işletmeye açılmıştı. Bu, toplam 1033 km.lik bir demiryoluydu ve sekiz yılda gerçekleştirilmişti.

2. Davis Trietsch, *Levante-Handbuch* GEA Verlag, Berlin (Tarihşiz. 1900'ler)
s. 401-404.

de önekilere göre elverişli yatırım koşulları vaat ediyordu ve Alman demiryolculuğu nispeten modern bir örgütlenme ve çalışma tekniğine sahipti.

Bağdat Hattı Projesinin Tarihi ve Gerçekleşmesi

1856 Paris Kongresinden beri, Avrupa sermayesi Osmanlı İmparatorluğunda demiryol yatırımlarına girişmeye istekli idi ve Rumeli ve Ege bölgelerinde İngiliz - Fransız sermayesi bazı önemli hatların yapımını gerçekleştirmişti. Asya vilayetlerine dönecek demiryolları da 1870'lerde birçok yatırımcının ilgisini çekmeye başladı.

Osmanlı devlet adamlarının bu yıllarda Osmanlı Asyası vilayetlerine döşenmesi gereken demiryolları konusu ile yoğun biçimde meşgul oldukları görülüyor. Örneğin, 1868-1872 yılları arasında Bağdat valisi olan Midhat Paşa, bu vilayete kadar demiryolu döşenmesini isteyenlerin başında geliyordu. Valiliği sırasında Bağdat-Kâzimiye arasında 12 kilometrelik bir tramvay hattı döşeten* Paşa, demiryollarının, Mezopotamya kıtasının İmparatorluk içindeki geleceği bakımından hayati öneme sahip olduğunu savunmaktaydı. Paşa'ya göre, Süveyş'in kapadığı ticaret imkânı Bağdat-Basra sayesinde gene İmparatorluğun eline geçebilirdi.³ Bu nedenlerle 1871'de çıkarılan bir *irade* ile Bağdat ve başkent arasında bağlantı kurulmasını sağlayacak bir demiryolunun proje hazırlığı emrediliyordu. Bu iş için hükümet, 1872 Şubatında *Wilhelm von Pressel* adlı Avusturyalı bir mühendisi İstanbul'a çağırttı. Von Pressel, Tiroller ve Kuzey İtalya'daki demiryol inşaatıyla tanınan bir mühendisti. Von Pressel'in projesi 2000 kilometreyi çok aşan bir demiryol yapımı öneriyordu ve Osmanlı maliyesi, tabii bu yatırımı gerçekleştirecek güce sahip olmadığından, konu yabancı yatırımcıların ilgisine terk edildi.

Osmanlı devlet adamları bu konuda yabancı yatırımın gerekliliğine ve doğacak mahzurların bertaraf edileceğine inanmışlardı. Hazırlanan programlar bu çerçeve içinde geliştirilmekteydi. Örneğin, II. Abdülhamid'in vezirlerinden Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın Sadrazamlığa sunduğu 26 Cemaziyelahr 1297 (Haziran 1880) tarihli tahrir ve ona ekli Anadolu'nun bayındırlık işlerine ilişkin lâyiha-da bu tutumu görmek mümkündür. Paşa; demiryol inşası için yaban-

* Bu yol, İran-Bağdat ticareti için çok önemliydi ve Paşa beheri 2.5 liralık 6000 kadar hisse senedini (ilk elde bin adet) satışa çıkararak bu yolu çok çabuk tamamlamıştır. Bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa-Hayat-ı Siyasiyesi*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325, s. 93-94.

3 I.E. Fadeyeva, *Midhat Paşa-Jizn i Deyatelnost*, A.N. S.S.S.R. Ins. Vostokovedeniya, Izd. Nauka, Moskova, 1977, s. 55-56.

cı şirketlere imtiyaz vermenin bir sakıncası olmadığını, bazı tedbirler alınırsa, bunun sağlayacağı faydadan uzun uzun söz ediyor.⁴ Hasan Fehmi Paşa, Osmanlı Asyası'nı katedecek demiryol şebekesinin ana hattı için iki güzergâh önerir. Bunlardan birincisi; İzmir-Afyon Karahisar-Eskişehir-Ankara-Sivas-Malatya-Diyarbakir-Musul'dan geçip Bağdat'a ulaşacaktır. Önerilen ikinci güzergâh ise; İzmir-Eskişehir-Kütahya-Afyon-Konya-Adana-Haleb-Anbarlı'dan Fırat'ın sağına izleyerek Bağdat'a ulaşacaktır. Birinci yol pahalı ve askeri bakımdan sakıncalı olup, ikinci yol hem ucuz hem de sınırlara uzak kaldığından askeri yönden daha az sakıncalıdır. Ancak bazı Orta Anadolu merkezlerine hiç uğramayacaktı.⁵ Yapılan kaba etütlere göre Bağdat'a ulaşacak demiryolu civar şebekeleriyle birlikte 46.788.897 Osmanlı lirasına mal olacaktır.⁶ Bu iş için hazırlanan imtiyaz mukavele-
lenamesine göre⁷, yabancı şirket kendi işi için demiryol civarına telgraf hattı çekebilir, posta hizmetlerini görebilir (Madde 27-28), ancak Osmanlı posta idaresinin faaliyet alanına giremez. Memurlar Osmanlı üniforması giyeceklerdi. İhtilaf çıktığında yetkili merci Osmanlı mahkemeleri olacaktı. İmtiyaz sahibi olan şirket civar orman ve madenlerden yararlanabilecekti (Md. 21). Devlet istediği an asker sevkiyatı için ulaşımı kendi emrine alabilirdi (Md. 14). Bu mukavele-
nameye göre, yetkili merci olan şirket "Osmanlı Anonim Şirkettir". İlk uygulamalar için bir model olduğu anlaşılan bu projeye göre, Osmanlı makamları posta ve ulaşım alanındaki yetkilerine, eskisine göre kıskançlıkla sahip çıkmaktadır. Demiryol güzergâhının tespitinde askerlik ve asayiş gereksinimi ön planda yer almaktadır.

İmparatorluk yöneticilerinin demiryollarına karşı duydukları gereksinime yabancı yatırımcılar cevap vermekte gecikmediler. Yatırımcıların gözleri şimdi de Osmanlı Asyası'nın uzak Arabistan vilayetlerine çevrilmişti. 1882'de maliyenin iflası üzerine Duyun-u Umumiye İdaresinin kurulmasıyla Avrupa sermaye çevreleri istedikleri güvenceye kavuştular ve Yakındoğuda kârlı iş alanlarına yöneldiler. Avrupa sermayedarları Osmanlı hükümetinin verdiği güvenceyi yeterli saymadıklarından, Duyun-u Umumiye'nin, kendi girişimlerini güvence altına alıp, Bab-ı Âli üzerinde etkin bir kontrol kurmasından çok yararlanacaklardır. Artık, uzak Arabistan vilayetlerine uzatılacak demiryolu projeleri, birbiri peşisıra ortaya çıkan sermaye sa-

hipleri tarafından teklif edilmeye başlandı. Duyun-u Umumiye nasıl olsa, karşılık gösterilen gelirleri etkin ve düzgün bir biçimde toplayabilecekti. 1875 yılından önce, Osmanlı ülkelerinde demiryolu yapanların tarifeler, kilometre güvencesi, alacak ve mülkiyet hakları gibi konularda hükümetle büyük anlaşmazlıkları oluyordu. Yabancı sermayenin istediği destek ve formalitelerin çabuklaşmasını sağlayacak güvence Duyun-u Umumiye'den geldi. Konsey içinde yer alan delegelerin bazıları çok geçmeden demiryol şirketlerinin idare meclislerine de üye olacaktır.⁸ Duyun-u Umumiye İdaresinin 1882'de kurulmasıyla önemli gelir kaynakları bu kurumun kontrolüne bırakılmış, o vakte kadar sermayesi risk altında bulunan tahvil sahipleri güvenceye kavuşmuştur.

Bu ortamda, Osmanlı Asyası'na demiryolu döşemek uluslararası bir rekabet konusu oldu. Örneğin, 24 Mart 1883'te Trablusşam-Humus-Haleb hattını döşemek için hükümetten imtiyaz isteyen *Czalet* ve *Tancred* projesi bunlardan biridir. *Czalet* - *Tancred* projesi; Haleb'ten sonra Fırat vadisine, oradan Bağdat ve Basra'ya demiryol inşasını öngörüyordu. Hattın her iki tarafında da Rus Yahudilerini kolonize etmeyi planlayan proje, bu sonuncu nedenle hükümet tarafından hasıraltı edildi ve *Czalet*'in ani ölümüyle de tamamen unutuldu gitti.⁹ Başlangıçta Bağdat demiryolu imtiyazı için rekabet edenler İngilizler ve iki Fransız mali grubu idi. Nitekim *Czalet* olayının hemen ardından Fransız-İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası'nın başı çektiği bir grup ve gene *Collas* tarafından temsil edilen ikinci bir Fransız mali grubu vardı. Meydanı onlara bırakmak istemeyen İngilizler, Duyun-u Umumiye'deki temsilcileri *Sir Vincent Caillard*'ın öncülüğünde Fransızları bertaraf edip, imtiyazı kapmak girişimindeydiler.¹⁰

İngilizlerin Mezopotamya bölgesinde demiryol yapımı ve buna paralel yatırımlara girişme düşünceleri ilk defa bu olayla su yüzüne çıkmış değildir. Daha, muhafazakâr Disraeli hükümeti işbaşında iken, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Henry *Layard*'ın bu tür önerilerde bulunduğu biliniyor. II. Abdülhamid ile ilk saltanat yıllarında yakın ilişkiler kuran ve tavsiyelerde bulunan Layard bir lâyihasında; "Mezopotamya ovasının sulama tesisleriyle donatılıp, ulaşım imkânlarının geliştirilmesinin hayati bir zaruret olduğunu" belirtti-

4 Celâl Dinçer "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha", *T.T.K. Belgeler*, C.V-VIII, 1968-1971, Sayı 9-12, s. 152-163.

5 *a.g.m.*, s. 176.

6 *a.g.m.*, s. 194.

7 *a.g.m.*, s. 214-217.

8 Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi (Duyun-u Umumiye)*. Çev. A.İ. Dalgıç, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 118-120.

9 Bekir Sıtkı (Baykal), *Das Bagdad-Bahn-Problem, 1890-1903* Druck von Rudolf Goldschlag, Freiburg in Breisgau, 1935, s. 17-18.

10 Karl Helfferich, *Georg von Siemens, Ein Lebensbild aus Deutschlands Gros-ser Zeit*, Bd. III, Berlin, 1923, s. 26.

yordu.¹¹ Büyükelçinin bu önerisi uygulamaya konsa, İngiliz sermayedarlarının harekete geçeceğine kuşku yoktu. 1882'de *Sir Rowland Mc Donald* ve *Stephenson*, Anadolu'dan geçirmeyi düşündükleri bir başka demiryol projesi için müracaat ettiler. Bu hat, İstanbul-Ankara-Sivas-Harpur-Van üzerinden Tebriz-Herat-Kandehar'a ulaşacaktı. Konya ve Kayseri yan hatlarla bu büyük *Transasya* yoluna bağlanacaktı.¹² İngiltere'nin Hindistan kıtasıyla bağlantısını karadan kuracak olan bu proje, denizci İngiltere tarafından da pek makbul tutulmamış olacaktır. Fakat öte yandan Almanlar Basra Körfezine demiryolu ile inmeyi yeğlediler. Gene 1888'de *Lord Lamington* 8.000.000 sterlinlik bir proje ile (Fırat Vadisi demiryolu) Mezopotamya'ya inmeyi öneriyordu.¹³ Daha önce 1878'de Almanların *Klapka* projesi denen bir önerisi vardı ve Üsküdar-Bağdat arasında 2300 km'lik bir yol inşası için imtiyaz istenmişti.¹⁴

Bağdat-Basra demiryolu doğuda Alman-İngiliz rekabetinin çok erkenden kızıştığı bir konudur. İngiltere, Rumeli ve Batı Anadolu'daki yatırım alanlarından çekilip gerek Duyun-u Umumiye'deki hisse senetlerini, gerekse İzmir-Kasaba ve Mersin-Adana demiryolunu başkalarına devrettiği vakitlerde bile Mezopotamya'daki demiryol girişiminden vazgeçmiş değildi. Böyle bir girişimi Hind yolunun güvenliği ve Basra Körfezinde kurmak istediği egemenlik için gerekli görüyordu. Bağdat'taki Alman Konsolosu *Richarz* 27 Ekim 1896'da, Şansölye *Hohenlohe-Schilling Fürst'e* yazdığı raporda,¹⁵ "İngilizlerin Diyarbekir-Musul-Bağdat hattı ile ilgilendikleri, bu bölgede araştırma yaptıkları ve *Townby* adlı bir İngiliz diplomatının bu bölgeden geçecek bir İngiliz demiryolunun, İngiltere'nin Basra Körfezi egemenliği için ifade ettiği önemi belirten bir rapor hazırladığını" bildiriyor, "Bağdat hattının ana bölümü olan bu bölge hakkındaki İngiliz niyetlerini, hükümetinin dikkatine" sunuyordu.

İngiliz-Fransız imtiyaz avcılığı rekabeti devam ederken, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi *von Radowitz*'in 1888'de Şansölye *Bismarck'a* yazdığı rapora, Bismarck; "İngiliz-Fransız rekabeti devam etmelidir, biz karışmayalım" gibi bir cevap vermişti.¹⁶ Bu ilgisizliğe

rağmen 1888'de Alman girişimcilerin de işe karıştığı, daha doğrusu karıştırıldığı görülüyor. Müşavir *von Pressel* ise *Dr. Georg Siemens'* le işbirliği halinde idi ve Padişahı Almanlara imtiyaz vermek konusunda etkilemişti. II. Abdülhamid zaten Mezopotamya demiryollarına İngiltere'nin sahip olmasının, Mısır-Suriye-Irak-Hindistan üzerinden çekilen bir çizginin doğusundaki bölgenin İmparatorluktan koparılması demek olacağını biliyordu. Fransa'ya da Lübnan'daki emelleri ve faaliyetinden dolayı kuşkuyla bakıyordu. Bu nedenle Mezopotamya'ya kadar uzanacak demiryolu imtiyazını Almanlara vermeye dünden razıydı.¹⁷ Kaldı ki Almanya bu hattı bütün Anadolu'dan geçirmek zorundaydı. Oysa İngiltere ve Fransa'nın, hattı sadece Doğu Akdeniz limanları veya Basra Körfezi ile bağlamak eğiliminde oldukları açıktı. Gerçekte de Bağdat-Basra ile İmparatorluğun merkezi bölgelerinin ulaşımı ancak böyle bir sistem sayesinde sağlanabilirdi. Osmanlı Devleti, denizciliğini geliştirmek zorundaydı ve Mezopotamya ile ucuz ve işlerliği olan bir ulaşımı ancak Doğu Akdeniz limanları aracılığıyla sağlayabilirdi. Anadolu'yu aşan bir demiryol koridoru iktisadi açıdan realist ve ucuz ulaşımı sağlayabilecek bir proje değildi; nitekim daha başından değişikliklere uğradığı gibi gerçekleştirilemeden kaldı. II. Abdülhamid, demiryollarının artması ile, İmparatorluğun askeri yönden güçleneceği, isyan ve eşkıyalığın anında asker sevkiyle önleneyeceği, tarım ürünlerinin pazara sevk edilip, zenginliğin artacağı fikrindeydi.¹⁸ Demiryolları hakkında bildiği bu genel doğruların dışında, saltanatı boyunca karayolları ve denizciliğin gelişmesi için ciddi hiçbir tedbir almamıştır. Dış yatırımcıların uyguladığı demiryol siyasetini körükörüne izlemenin İmparatorluğun ekonomisine getireceği bazı katkılarının yanında, yaratacağı olağanüstü yüksek maliyetin hesaba katılmamış olduğu görülüyor. Padişah, paşalarının mütemediyen demiryol imtiyaz istekleriyle gelmelerinden söz ederek; "bu talepleri bana getirmekten hem zevk duyuyor, hem de istifade ediyorlar" diyordu. Rumeli vilayetlerinde demiryol yapımına karşı olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da demiryol imtiyazının Ruslara verilmesi söz konusu olduğu için bu bölgede demiryol yapımını önlemek niyetindeydi.¹⁹ Nitekim ilerde Rusya'ya Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu demiryollarının imtiyazı verilmek zorunda kalındığında, "bunun artık bu bölgeye demiryolu döşenemeyeceği anlamına geldiği" açıkça ifade edilmiştir.²⁰

17 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Haz. Ali Vehbi, Çev. S. Can, Hareket Yayınları, İstanbul s. 79.

18 E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve İstibdad Devirleri*, c. VIII, T.T. Kurumu XIII Seri No. 16 b, T.T. Basımevi, Ankara 1962, s. 175 vd.

19 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Haz. Ali Vehbi, s. 125-126.

20 Bekir Sıtkı, a.g.e., s. 114-115.

11 BA. Yld. Evr. Esas-Kısım-14, Zarf 94-7, "Memalik-i Osmaniye'nin Islahına dair Layard'ın Raporu" tarihsiz, Bend 4, 7-8.

12 AAA *Türkei* 152, Bd. 1-2.

13 *The Eastern Express*, Wedn, August 1/1888

14 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, No. 160, 7 Apr. 1883.

15 AAA *Türkei* 134 adh 1 152, A 12073, "27 Okt. 1896 tarihli Konsül *Richarz*'dan Şansölye *Hohenlohe*'ye, Bağdat hattının güney kesiminin rantabilitesi ve önemi hakkındaki İngiliz raporlarına değin" rapor.

16 Bekir Sıtkı, a.g.e., s. 18.

Almanlara imtiyaz vermek, II. Abdülhamid'e saydığımız nedenlerden ötürü daha makul gelmekteydi. Ancak Almanlar hattın civarını kendi nüfus fazlalıkları ile kolonize etmeyi düşlerken, Padişah buraları Rumeli muhacirleri için uygun yerler olarak düşünmekteydi. Padişah, "Anadolu-Osmanlı demiryollarının daha şimdiden (Konya ve Ankara'ya yol ulaştığında) büyük kâra geçtiğine ve iktisaden ilerlediğimize" kanaat getirdiğinden, Mezopotamya'ya kadar uzatılacak demiryolunun en hararetli savunucusuydu.²¹ Ülkenin asker-sivil yöneticileri arasında Anadolu'dan Bağdat'a uzanacak demiryolunu, iktisadi kalkınmayı, siyasi-askeri güçlenmeyi sağlayacak bir proje olarak görenlerin sayısı az değildi. Tabii karşı düşüncede olanlar da az değildi. Ama İzmit'ten öteye uzanan demiryolunun ilk anda sağladığı yararları gören birçok kimse müfrit destekleyici kesildiler. Bağdat-Basra havalisine tayin edilip, daha ilk anda bölgedeki keşmekeşten bunalan her vali; "Bağdat hattının Basra'ya ne zaman ulaşacağını, ne zaman rahatlayacaklarını" düşlemekle işe başlıyordu. 1899 yılında bölgeye tayin edilen Vali Namık Paşa, ilk ziyaretinde Bağdat'taki Alman Konsolosu Richarz'a "Alman eli ve sermayesiyle gerçekleşmesi can-ı gönülden istenen bu hattın ne zaman tamamlanacağını" sormuştu.²² Ne zaman tamamlanacağını Konsolos bilmiyordu ama, Bab-ı Âli'nin de ne olup bittiğinden pek haberi yoktu.

Almanlara verilmesi düşünülen Anadolu demiryolu imtiyazı taraftar ve karşıt görüşlerin ortaya çıkmasına ve İmparatorluğun resmi çevrelerinde tatlı rüyalar görülmesine neden olmuştur. Ferik Necib Mehmet Paşa'nın Anadolu demiryollarının inşasına dair verdiği bir lâyhada²³ ne Alman girişimcilerin ne de bir başkasının hayalinde bile olmayan bir demiryol ağundan söz ediliyor.* Burada;

a) Bursa - İnegöl - Kütahya - Afyonkarahisar - Konya - Ereğli - Külek boğazını geçerek Adana - İskenderun - Yumurtalık,

b) Konya - Isparta - Burdur - Antalya,

21 a.g.e., s. 89-90.

22 AAA *Türkei* 134 adh. Bd. 1-2 "A. 7371-23 Mai 1899" tarihli, Ek II'de tam metin.

23 BA. Yld. Evr. Kısım 12, Zarf 88/36, (Tarihsiz) "Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair Ferik Necib Paşa'nın Lâyihası".

* Aynı Necib Paşa bir müddet sonra hangi nedenden ileri geldiğini bilmediğimiz bir Alman düşmanlığı ile kaleme alıp Padişaha sunduğu bir lâyhada; "Anadolu demiryolları işinin bir tuzak olduğunu, bu vesileyle Almanların Anadolu'ya Alman Yahudisi iskân etmek istediklerini, esasen Baron Hirsch'in devleti dolandırdığı ve onun amcazadesi (!) Alfred Kaulla'nın da bu yolda çalıştığını, hattın inşasının kolonizasyona yönelik olduğunu" ısrarla belirtmiştir. Bkz. Tahsin Paşa, *Abdülhamid-Yıldız Hatıraları*, Milliyet Matbaası, İstanbul 1931 s. 231-235.

c) Ereğli - Niğde - Kayseri - Sivas - Zağra - Erzincan - Mamahatun - Erzurum,

d) Adana - Maraş - Ayıntab - Birecik - Diyarbekir - Bitlis - Erzurum,

e) Amasya - Tokat - Erzurum

demiryol şubelerinden söz edilmektedir. Necib Paşa'nın kurulmasını öngördüğü kumpanya, "bu hatları döşemek için Osmanlı Bankası marifetiyle üç milyon hisse senedi ihraç edecekmiş ve senetlerin beheri on mecdiye değerinde olup, bunlar her haneden senede birer mecdiye tahsiliyle karşılanabilirmiş". Böylesine ciddi ve gayriciddi öneriler ve özelemlerle, Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri, imtiyaz avcıları ile karşı karşıya geldiler.

Sonuçta, Almanlar rakiplerini alt ettiler ve 24 Eylül 1888'de çıkan bir *irade* ile Anadolu demiryollarının inşaa ve işletme imtiyazı Alfred Kaulla'ya verildi. Hatta daha çok önceden hizmete girmiş olan Haydarpaşa-İzmit demiryolunun işletme hakkı da aynı yılın 4 Ekiminde emaneten aynı kişiye ve dolayısıyla Deutsche Bank'ın önderliğindeki bir konsorsiyuma verildi. İmtiyaz antlaşmasında, yolun Ankara'ya kadar uzatılacağı hükmü de yer alıyordu. Osmanlı hükümeti, kilometre garantisi olarak, her kilometreye yılda 15.000 frank veriyordu. Bu yüklü meblağ için de İzmit, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya sancakları ve Ankara vilayetinin âşar geliri, karşılık olarak gösteriliyordu. Bu olay, bu yerlerin âşar geliri üzerinde Duyun-u Umumiye'nin hak sahibi olması demektir. Mültezimler bundan böyle İdareye hesap vereceklerdi. İdare bu alanı bizzat kontrol edecekti ve İdarenin mültezimlerden taahhüt edilen meblağı anında ve oyalanmaksızın alması ön planda köylüye yansıyacaktı. Padişah ve Bab-ı Âli, demiryolunun zirai verimi artıracığına ve pazarlama olanakları sağlayacağına emindiler. Ama uzun vadede gerçekleşebilecek bu olayın başlangıçta köyleri daha da harap edeceği açıktı. Yeterli faal nüfusa sahip olmayan, zirai teknik değişmeyi hiç yaşamayan Anadolu'nun demiryoluna ilk anda verebileceği fazla bir şey yoktu. İşte Almanya, bu noktada plantasyon koloniyalistleri gibi hareket etti. Hattın geçeceği yerlerde sulama tesisleri kurmak, ormanlardan ve madenlerden yararlanmak gibi ilave imtiyazlar ilerki sözleşmelerde yer alacaktır. Bu nedenledir ki kurak tarım alanlarında sulama yapılması gibi bazı girişimler de oldu. Ancak bu gibi girişimler sayesinde artması muhtemel olan tarımsal zenginliğin ülke içi endüstriye değil, yurt dışına, Almanya-Avusturya blokuna aktarılmasının amaçlandığı açıktı.

Tekrar imtiyazın hikâyesine dönelim. *Württembergische Vereinsbank* Müdürü Kaulla, bu projeyi, tabii ki, tek başına gerçekleştire-

recək durumunda değildi. Bu nedenle, Osmanlı yöneticileri Alfred Kaulla'ya Anadolu demiryollarının imtiyazını verdiklerinde Kaulla, Deutsche Bank Genel Müdürü Dr. Georg Siemens'le anlaşmayı yeğledi. Her ikisi de Alman Dışışlerinden bu yatırımın Alman dış politikasına ters düşmeyeceği yanıtını alarak işe girmişler. Bismarck; "Yatırım yapabilirsiniz, ama kanunun olmadığı doğu ülkelerinde hiçbir güvenceniz yoktur. Bu güvenceyi de bizden beklemeysin, riski kendiniz göze alın" gibi bir cevap vermişti.²⁴ Ancak, bu l kayd tutum terk edilecek, sermayedar yatırımcılar Alman İmparatorluğunu umulandan fazla yanlarında bulacaklardır. Üstelik biraz ilerde göreceğimiz gibi, Alman demiryol yatırımcılarının diğer bir g cl  destekleyicisi de devletin maliyesine hükmeden Duyun-u Umumiye olacaktır.

Kaulla ile birlikte, proje öneren iki grup daha vardı: Belçikalı *Nagalmacker* ve İngiliz *Staniforth*. Kaulla bunlara göre daha elverişli koşullarla müracaat etmiş değildi. Hatta Sadrazam, Kaulla'nın projesine kilometre garantisini yüksek bularak karşı çıkmıştı.²⁵ Ancak İngiliz ve Fransız kaynaklı projelerin elenmesinde Padişahın siyasal endişlerinin de rol oynadığı görülüyor. II. Abdülhamid demiryolculuk konusunda Belçika'yı Fransa'nın maşası, İngiltere ve Fransa'yı ise İmparatorluğu parçalayacak yatırımcılar olarak değerlendirirdi. Rusya'yı her işten uzak tutmak gerektiği için ve hatta Avusturya'ya da fazla güvenmek caiz olmadığına göre, demiryolunun yapımı Almanya'ya verilmeliydi. Diğer yandan Alman demiryol tekniğinin üstünlüğü de kendini kabul ettirmişti.

Anadolu demiryolları imtiyazının Deutsche Bank'a kaldığını anlayan Osmanlı Bankası bu sefer onunla anlaşarak işe karışmak istedi²⁶ ama Siemens'in yatırımın bu safhasında kimseyle paylaşacak bir şeyi yoktu. Ancak hat ilerledikçe, onun da ortak aramaya çıktığını göreceğiz.

Anadolu'nun bağrına uzatılacak demiryollarını yönetecek şirket, İstanbul'da 4 Mart 1889'da "*Societe du Chemin de Fer Ottoman d' Anatolie*-Osmanlı Anadolu Demiryolu şirketi" adıyla k ruldu. şirketin sermayesi 45 milyon franktı. şirketin demiryol yapım çalışmaları o zamana kadar görülmemiş bir hızla ilerliyordu. 2 Haziran 1890'da 40 kilometrelik İzmit-Adapazarı hattı işletmeye açıldı. 15 Mayıs 1891'de ise Ankara hattı Bilecik'e kadar uzanmıştı. Ocak 1893'te, 485 kilometre ray döşenerek Ankara'ya ulaşılmıştı. Yol 16 tünel, birçok köprü ve 180 kilometreye ulaşan tepelerin yarılmasıyla açılan g zerg htan geçerek hedefine ulaşmıştı. Bunun  zerine, Padişah

24 Bekir Sıtkı, *a.g.e.*, s. 19-20.

25 *a.g.e.*, s. 27.

26 *a.g.e.*, s. 29.

memnuniyetinin bir ifadesi olarak, 15 şubat 1893'te, *Eskişehir-Konya* yolunun imtiyazını da şirkete verdi. 15.000 franklık kilometre garantisi üzerine işe koyulan şirket, 444 kilometre ray döşeyerek ilk treni 1896'da Konya'ya ulaştırdı. Demiryolu ilerleyip, yeni hatlar için imtiyazlar alındığında, kilometre garantisinin 18.000-19.000 franka kadar yükseldiği görülecektir. Nitekim Konya'dan öteye yolu uzatmak söz konusu olduğunda, kilometre garantisi olarak bu mebl ğ istendi. Oysa hükümetin verecek parası ve Duyun-u Umumiye'den kurtarabileceği bir gelir kalemi yoktu. Kilometre garantisi, yatırımcı devletler için tatlı bir k r kaynağı idi ve Osmanlı maliyesine büyük yük teşkil eden, normal hizmetlerin aksamasına neden olan yüksek mebl ğlar demiryol kumpanyalarına ödeniyordu. Bu noktada, Duyun-u Umumiye'nin emperyalist yatırımcı devletler lehine oynadığı önemli rol açıkça ortaya çıkmıyor. Fransızların Batı Anadolu ve Suriye'de, Almanların Anadolu ileri ve Mezopotamya'da akıl almaz demiryol inşa projelerini gerçekleştirmeye cesaret edişleri, Duyun-u Umumiye İdaresi gibi g cl  ve etkin yöntemlerle çalışan bir kurumun varlığından ileri gelmekteydi. İmparatorluğun mali yönetimi bir anlamda Duyun-u Umumiye sayesinde modernleşmişti. Bu İdare, kendi kontrolüne bırakılan gelir kalemlerini daha kaynağında saptıyor, etkin ve s ratlı bir biçimde topluyordu. Alman yatırımcılar, Anadolu ilerine kadar uzattıkları demiryolları için kendilerine kilometre garantisi olarak gösterilen bazı vilayetlerin aşar gelirinin, Duyun-u Umumiye sayesinde derhal ve eksiksiz olarak toplanıp teslim edileceğinden emin oldukları için bu işe girmişlerdi. Osmanlı yönetimi Duyun-u Umumiye gibi alışamazdı. Emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet eden bu İdare, mali alandaki etkinliğini, diğerleri gibi Almanların da hizmetine sundu. Daha A. Kaulla ile yapılan Eylül 1888 tarihli ilk anlaşmada İdare bu görevi açıkça üstlenmiş ve yetkileri belirlenmişti.²⁷ Duyun-u Umumiye bu işbirliğini Bağdat demiryolu için yapılan çalışmalar ilerledikçe aynen sürdürdü.

Almanlara verilen imtiyazlar, Osmanlı İmparatorluğunun hayat alanlarına göz diken diğer g cleri de yeniden harekete geçirdi. Özellikle Fransa, mevcut demiryol yatırımlarını genişletmek isteğindeydi ve yeni imtiyazlar talep etti. Anadolu Demiryolları Kumpanyası'na yolu Konya'dan öteye uzatmak için gerekli imtiyaz verilince, Fransızlar da, adeta bu olayın tazminatı olarak Ege'de Kasaba demiryolunu Afyon'a kadar uzatmak ve Suriye'de de *şarn-Humus-Haleb* hattını inşa için gereken imtiyazı aldılar. Alman demiryolculuğu on yıldan kısa bir süre içinde Osmanlı Asyası'nda önemli atılımlar yaptı

27 Donald C. Blaisdell, *a.g.e.*, s. 120-124.

ve özellikle Anadolu demiryollarının en uzun kısmını döşedi. 1898 yılında Osmanlı Asyası'nda İngiltere, Fransa ve Almanya'nın demiryol hatlarının durumu şöyle idi:²⁸

<i>İngiliz Hatları</i>	
İzmir-Aydın	373 Km.
Mersin-Adana	67 "
<i>Toplam</i>	440 Km.
<i>Fransız Hatları</i>	
İzmir-Kasaba	512 Km.
Yafa-Kudüs	87 "
Beyrut-Şam	247 "
Şam-Haleb	420 "
<i>Toplam</i>	1266 Km.
<i>Alman hatları</i>	
H.Paşa - İzmit	91 Km.
İzmit-Ankara	485 "
Eskişehir-Konya	444 "
<i>Toplam</i>	1020 Km.

Almanlar Anadolu'nun ortasına kadar gelmişlerdi. 1897 yılı sonunda demiryolunun Eskişehir-Konya kısmının Afyon üzerinden Dinar'a kadar uzatılması söz konusu oldu. Sultan II. Abdülhamid bunun için yeni bir imtiyazı seve seve verdi. Osmanlı-Yunan Savaşında gerekli malzeme ve asker sevkinde, Fransızların kontrolündeki demiryolları ordunun taleplerini yerine getirmekte pek istekli davranmamış, oysa Almanların kontrolündeki Anadolu demiryolları bekleneni yerine getirmişti. Yeni imtiyaz sözleşmesi 4 Aralık 1897'de törenle imzalandı. Sultan, Büyükelçi Marschall'a teşekkürlerini ve Alman yatırımlarının devamı konusundaki ümidini belirtti.²⁹ Üstelik 13 Mart 1898'de çıkarılan yeni bir *irade* ile Haydarpaşa gar binasının inşa ve işletme imtiyazı da Almanlara verildi. Böylece Osmanlı Asyası'nın ticari taşımacılık faaliyeti Almanlara bırakılmış oluyordu. Elçi Marschall; "bu olayın Alman ticareti için bir garanti olduğunu" bildiriyordu Berlin'e³⁰... Demiryolculuk alanındaki üstün Alman tekniği ve inşaatın sürati sade Osmanlı yöneticilerini değil, başkala-

²⁸ Edward Mead Earle, *a.g.e.*, s. 43-48.

²⁹ Bekir Sıtkı *a.g.e.*, s. 64.

³⁰ *a.g.e.*, s. 75

rını da büyülemişti.³¹ Bu olayın Berlin'deki yöneticileri yeni atılımlara teşvik edeceği görülecektir.

Almanların bu hava içinde yeni imtiyazlar elde edip nüfuz alanlarını genişletmeleri derhal diğer devletlerin tepkisini doğurdu. Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolları Kumpanyası'nın elde ettiği bu imtiyazlar özellikle İngilizlerin şiddetli protestolarına neden oldu. Britanya Büyükelçisi *Sir Philip Currie* derhal bu imtiyazı önleme teşebbüsüne girişti. Büyükelçi, "Anadolu demiryollarının imtiyazının Dinar'a kadar uzatılması, doğrudan doğruya, İzmit-Aydın Demiryolu Şirketi'nin haklarının çiğnenmesidir. Çünkü bu hat, Aydın Demiryolu Şirketi'nin nüfuz bölgesinden geçecektir ve İngiliz ticari çıkarlarını korumak için elimizden geleni yaparız"³² diyerek Bab-ı Âli'yi protesto etti. Büyükelçi, Fransız Maslahatgüzarından Paris'te bu imtiyazın engellenmesi için faaliyete geçildiğini de öğrendi. Büyükelçilik Dragomanı *Adam Bloch*, Bab-ı Âli'ye protestoyu ilettikten sonra, Büyükelçi Padişahın huzuruna çıktı. Padişahın "böyle bir imtiyaz için söz verilmediğini" bildirmesiyle iş örtbas edildi ve Almanlara, yolu başka yöne doğru uzatmak düştü. Büyük devletler nüfuz bölgeleri kavgasından dolayı Anadolu'da birbirleriyle bağlantısı olmayan bir demiryolu şebekesi kuruyorlardı.

Büyük devletlerin, başlangıçtaki bu kavgalı engellemeleri, kısa zamanda yerini anlaşmalara bıraktı. *Aydın Demiryolu Şirketi* (İngiliz) ile *Anadolu Demiryolları* (Alman) arasında böyle bir anlaşma olmadı. Fakat meydana çıkan İngilizlerin yerine geçen Fransızlar ve Almanlar, Osmanlı Asyası'nın demiryol şebekesini nasıl kuracakları konusunda anlaştılar. Britanya Büyükelçisi *O'Conor*, 24 Temmuz 1899'da hükümetine yazdığı raporda şöyle diyordu: "Fransız Kasaba Demiryolu Şirketi ile Anadolu Demiryolları Şirketi, döşenecek hatların güzergâhı, genişliği, vagon büyüklüğü ve taşıma ücretleri konusunda anlaştılar. Ayrıca İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi ile Anadolu Demiryolları birbirlerinin idare meclislerinde ikiye üye ile temsil edilecekler, Anadolu Demiryolları'nda hisselerin % 40'ı

³¹ 1909'da G. Siemens'in halefi *Arthur von Gwinner* İngiliz yetkililere övünçle "Bağdat hattı işletmesi mükemmellikte herhangi bir Britanya demiryol işletmesinden aşağı kalmaz. Buna karşılık taşıma ücretleri sizdekinin yarısı bile değildir" demişti.

³² Reinhard Hüber, *Die Bagdadbahn*, Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin, 1943; s. 28 "Şoven Alman tarihçiliğinin örneği olan eserinde yazar, bu durumu Alman dehasına ve uygar atılımına!" bağlıyor. Ancak Alman teknolojisinin üstünlüğünün, geç kurulmasının getirdiği avantajlara dayandığını belirtmiştik.

³² PRO-FO 78, 5102 "Constantinople, January 13, 1898 tarihli Dragoman Adam Bloch'un Memorandumu-Nt. 9, s. 7-9" ve "Nr. 27-Const. January 14, 1898 tarihli Büyükelçi Philip Currie'nin Foreign Office'e raporu" s. 2-4.

Deutsche Bank'a, % 40'ı Osmanlı Bankası'na, diğer % 20'si Osmanlı mali kuruluşlarına ait olacaktır."³³ Bu hükümler büyük ölçüde gerçekleştirildi. Nitekim Almanlar yolu Konya'dan öteye uzatmak için imtiyaz alınca, Fransızlar da Afyon ve Bandırma'ya doğru imtiyazlarını gürültüsüzce genişlettiler.

25 Kasım 1899'da hattın Konya'dan Bağdat-Basra'ya uzatılması Heyet-i Vükelâ tarafından kabul edildi. Ziyareti sırasındaki isteklerinin yerine getirilmesinden hoşlanan II. Wilhelm, Sultan Abdülhamid'e bir teşekkür telgrafı çekti.³⁴

Büyük projenin Almanlar tarafından gerçekleştirilmesi konusu tartışmalı olarak kabul edilmişti. Dış çevreler kadar, yönetici çevrelerde de bu işe karşı olanlar vardı. Sultan II. Abdülhamid, konu Heyet-i Vükelâ'da tartışılırken, konuşulanlar hakkında anında rapor alıyordu. Zaman zaman bizzat ağırlığını koyarak tartışmalara yön vermiş ve karar bu sayede olumlu çıkmıştır. 13 Aralık 1899'da Nafia Nazırı Zihni Paşa ve Deutsche Bank Genel Müdürü G. Siemens arasında, Almanya'nın Osmanlı ülkelerindeki iktisadi egemenliğini perçinleyen ön imtiyaz antlaşması imzalandı.³⁵ 16 Ocak 1902'de de "*Osmanlı - Anadolu Demiryolları Kumpanyası*" Müdürü Kurt Zander ve Nafia Nazırı Zihni Paşa'nın hazırladığı kesin imtiyaz antlaşması Padişah tarafından imzalandı. Bağdat hattı tümüyle gerçekleştirileme bile, Alman nüfuzunun zirveye çıktığı, bu antlaşmada görülmüyordu. Bu yeni hattın gerçekleşmesi halinde, Osmanlı-Anadolu Demiryolları'ndaki hissedarların yolun yeni bölümünde ilgileri olmaması gerekli görüldü. Yeniden, 15 milyon frank sermayeli *Bağdat Demiryolu Kumpanyası* kuruldu (5 Mart 1903). Yeni şirketin % 10 sermayesi Anadolu Demiryolları Kumpanyası'na aitti. On bir üyeli Direktörler Heyeti'nde üç üye Anadolu Demiryolları'ndan, üç üye de Osmanlı vatandaşı olacaktı. Böylece şirketin Osmanlı-Alman niteliği korunmak isteniyordu. Yeni şirkete Dr. Karl Helfferich, genel müdür tayin edildi. Helfferich Almanya'nın yeni politikasını uygulayanlar arasında seçkin yeri olan bir iktisatçı idi.

Avrupa sanayi devrimi sırasında demiryollarının yapımında devlet desteğinin bulunması pek yaygın bir gelenek olmuştur. Yatırım zorlukları, trafiğin yoğun olmadığı bölgelerde halkın ilk anda demiryol ulaşımına alışmasını beklemek gibi nedenler bunu gerektiriyordu. Özellikle Rusya ve Almanya, devlet desteğiyle demiryol inşasının

tipik örneklerini vermişlerdir. Bağdat hattı da bu anlamda en çok devlet desteği gerektiren bir projeydi. 1903 Antlaşması şartlarına göre, hükümet, inşaatın finansmanına hemen katılacak, her kilometre yol için, nominal değeri 275.000 frank olan Osmanlı tahvilleri çıkaracaktı. Bu tahvillerin karşılığı olarak, demiryol işletmesinin gayrimenkulleri ipotek edilecekti. Tahvillerin faizi için, Duyun-u Umumiye İdaresi, hattın geçeceği vilayetlerin bir kısım gelirlerini (genellikle âşar vergisi) teminat akçesi olarak gösterecekti. Bundan başka hattın geçeceği *miri arazi* şirkete bedelsiz devrediliyordu. Şirket, hat boyundaki miri ormanların kerestesini kullanacak, madenleri, taş ocaklarını işletecek ve hatta arkeolojik kazılar yapma imtiyazına sahip olacaktı.³⁶ Gene, demiryol yapım ve bakımı için gerekli malzeme gümrüksüz olarak gelecekti. Nihayet, Bağdat ve Basra'da limanlar yapmak imtiyazı da şirkete tanındı. Bu antlaşmaya bakıldığında, Bağdat hattının bir Alman koridoru olduğunu söylemek mümkündür. İmtiyazın süresi 99 yıldır.

Ancak Osmanlı hükümeti kuruluş sermayesi için teminat gösterecek durumda değildi. Daha 1903 yılında hat Konya ve Ereğli'ye uzatılırken, kilometre garantisi olarak Urfa sancağı ve Aydın vilayeti âşarının karşılık gösterilmesi istenmiş, ancak, bu, Sadrazamlık ve Ticaret-Nafia Nezareti arasında bir sürtüşme konusu olmuştur.³⁷ Yeni imtiyaz için Almanlar, gümrük gelirlerine el atmak istediler ve gümrük resimlerinin % 11'den % 15'e çıkarılmasını önerdiler. Bu da diğer büyük devletlerin protestolarına neden oldu.³⁸

Sonunda iş gene âşar gelirlerine el atmaya kaldı. Nisan 1903'te Bağdat projesinin ilk bölümü sayılan ve yapımına başlanan Konya-Ereğli hattı için, Konya, Halep ve Urfa âşarına el kondu.³⁹ Bu olayı İngiltere ve Rusya protesto ettiler. Tamamen işçilerine ait bir mali işlemin dış devletlerce protestosunun hukuki dayanağı, Osmanlı Devleti'nden "alacaklı devlet" olmaktı. Özellikle Rusya, bütün gelirlerin teminat akçesi olarak şirkete tahsisinden dolayı, kendi alacağı harb tazminatının tehlikeye düştüğünü ileri sürdü. Tabii hattın yapımı ilerledikçe, alacaklıların gelir kaynaklarına ait sözde endişeleri de artacaktı. Rosa Luxemburg, olayı; "ilkel tarım ekonomisine da-

36 E. Earl Mead, *a.g.e.*, s. 83-85 ve 94-98.

37 BA. Yld. Evr. Kıs. 15, 74-81. "Ticaret-Nafia Nezaretinin Sadarete tezkiresi, 9 Şevval 1321/29 Aralık 1903 tarihli".

38 Paul Robach, *Hatt-ı Saltanat-Bağdat Demiryolu*, İstanbul İlham Matbaası 1331, s. 41-43. Almanya artan gümrük resimleri nasıl olsa hattın inşasına akacağından bu konudaki milliyetçi eğilimleri teşvik etmekten geri durmamıştır.

39 Rathmann, *a.g.e.*, s. 89.

33 PRO-FO 78-5102 *Commercial-Confidential*, "Büyükelçi O'Connor'un Foreign Office'e Raporu, Const. July 24/1899, s. 277-279.

34 Rathmann, *a.g.e.*, s. 83.

35 Bekir Sıtkı, *a.g.e.*, s. 95.

yalı bir ülke, besleyemeyeceği bir demiryol sistemine teminat akçesi ödeyerek günden güne harap olacaktır” diye özetliyordu.⁴⁰

Demiryolunun Bağdat-Basra'ya uzatılması ideali, bir yerden sonra hesabını bilen işadamları ve teknisyenler için cazip değildi. Bu “Megalo İdea” daha çok askerler ve politikacılar tarafından sürükleniyordu artık... Berlin'deki yöneticiler kadar, Tahran'daki Başkonsolos *Gaertner* ve Bağdat'taki Konsolos *Richarz* gibileri bu hattı ellerinden gelse Asya'nın öbür ucuna uzatacaklardı ama, işi başlatan *Alfred Kaulla* o fikirde değildi. *Kaulla*, Ekim 1891'de İstanbul'da tuttuğu günlükte, “Sultan'ın kendisini çağırarak yolun Bağdat'a kadar uzatılması işini görüştüğünü, ancak kendisinin bu yolun Sivas'a kadar bile uzatılmasına taraftar olmadığını” yazıyor.⁴¹ Ona göre; “Sivas'tan öteye verilen kilometre garantisi, masrafları karşılayamaz. Ayrıca, İstanbul-Ankara-Sivas-Diyarbakır-Bağdat-Basra hattı 2780 kilometre kadardır. Saatte ortalama 50 kilometre hızla Basra Körfezine 57 saatte ulaşılabilir. Oradan da Bombay'a uzaklık 1600 mildir. Port Said-Bombay ise 3100 mildir. Demek ki karayoluyla yapılan Avrupa-Bombay yolculuğunda, denize göre 5 gün kazanılmış olacaktır. Ancak taşıma ve deniz yolculuk ücretleri iyice etüt edilmelidir. Devlet yardımı olmaksızın bu projenin gerçekleştirilmesi olanak dışıdır. Çünkü toplam inşaat maliyeti 280 milyon mark civarındadır”. *Kaulla*'nın önerileri dikkate alınmış olmalıdır. Çünkü yol, belirtildiği gibi, Ankara'dan sonra Sivas yerine Afyon ve Konya'ya çevrilmişti. Ancak, *Kaulla*, hattı Bağdat'a kadar uzatmak istemediği gibi Ankara-Kayseri hattı ile doğu kısmını bitirmek niyetindedir. Buna karşılık, “daha 1891 yazında Bilecik'e ulaşıldığında Konya'dan deve kervanlarıyla tahıl ve yün getirtildiğini, binaenaleyh hem inşaatın ucuza mal olacağı, hem de kaynakları zengin olan Konya'nın tercih edilmesini ve işin böylece bitirilmesini” istemektedir.⁴²

Gerçekte İmparator II. Wilhelm ve etrafındakilerin yükseklerden atmalarına rağmen, bu dev projeyi gerçekleştirmek için Alman sermayesi de yeterli değildi. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi *Sir N.R.O'Connor*, 29 Haziran 1889'da Lord Salisbury'ye yazdığı bir raporda, Dr. G. Siemens'le olan bir görüşmesini şöyle naklediyor:⁴³ “Sie-

40 a.g.e., s. 90 R. Luxemburg, *Gesammelte Werke*, Bd. I Dietz Verlag, Berlin 1974, s. 285-297'den. Aynı yazı, *Aydınlık Dergisi*, C.I., Sayı 2 (Aralık 1968), s. 139-143.

41 AAA *Türkei* 152-Bd. 2-3 Akt. 61-Secret-Anlage II. “Kaulla Pro-Memoria, 10. Okt. 1891”

42 AAA *Türkei* 152-Bd 3-4 Akt. 61 ve 120, “15 Mai 1892 tarihli”

43 PRO-FO 78-510 2. Nr. 82 Confidential, June 27-1899, From Sir N.R. O'Connor to Salisbury”

mens, böylesine dev bir girişimi yüklenmek için pek istekli değildi. Hükümdarının bu konudaki hırslarını biliyordu ama meseleyi düşünüp arkadaşlarıyla tartıştığında, Britanya sermayesini işe ortak etmenin kaçınılmaz olduğu kararına varmış. 16 milyon sterlin tutarındaki gerekli sermayenin, Londra'da her yerde olduğundan daha kolay bulunabileceğini o da biliyor”. Gerçekten Siemens, daha önce Mart 1899'da İmparatorun huzurunda; “geçen yılki hasatın iyi olması nedeniyle, aşara dayanan Osmanlı kilometre garantisine güvenilemeyeceğini ve Almanya'da da sermaye yatırımlarını teşvik edecek şanslı bir mali durum olmadığını ileri sürerek, İngiliz ve Fransız sermayesinin de projeye katılması üzerinde düşünülmesini” önermişti.⁴⁴ Fakat, Alman Dışişleri bu görüşe pek yanaşmadı.

Bağdat demiryolu imtiyazının kâğıt üzerinde Türklere bazı haklar verdiğini belirtmek gerekir. Hükümet ile Kumpanya ve Kumpanya ile kişiler arasındaki anlaşmazlıkların çözüm mercii Osmanlı mahkemeleri olacaktı. Bu hat üzerinde özel posta örgütü kurulamayacak ve buna yönelik bir anlaşma yapılamayacaktı. II. Abdülhamid rejiminin kontrolcü niteliği dolayısıyla, bu dönemde posta örgütünün devlet elinde olmasına çok dikkat ediliyordu. Özellikle Anadolu ve Mezopotamya'daki İngiliz telgraf ve posta servisinin, faaliyet alanını genişletmesi hiç istenmiyordu.⁴⁵ Posta örgütü üzerindeki bu hassasiyet günümüze kadar süregelmiştir. Demiryol şirketi, Osmanlı Harbiye Nezareti ile anlaşarak, uygun yerlerde istasyonlar yapacak ve savaş durumu ve isyan çıktığında askeri birlikler öncelikle sevk edilecekti. (Mamafih savaş içinde Liman von Sanders Paşa, Anadolu Demiryolları idaresi ve İsviçreli müdürün bu konudaki olumsuz tutumundan şikayet ediyordu). Türkçe, Kumpanyanın resmi dili olacaktı ve memurlar fes ve belirli üniforma giyecekti. Şu kadarını belirtmek gerekir ki, demiryol inşaatında Alman sermayesi egemendi. Ucuz ve kaliteli olduğu için inşaatla tamamen Alman sanayi ürünleri kullanılıyordu ve Alman teknik bilgisi geçerli idi ama, mühendisler, işçiler çoğunlukla İtalyan, Rum ve Türklerdendi. Yönetimde de bu kozmopolit yapı görülüyordu. İdare Heyeti'nde 4 Osmanlı, 10 Alman, 1 Avusturyalı, 2 İsviçreli ve 8 Fransız müdür vardı. Sermayenin % 40'ı Alman, % 30'u İsviçreli, diğer % 30'u ise Fransızdı.⁴⁶ Üstelik şirket yazışma dili olarak Almanca değil, Fransızca kullanılıyordu.

44 Bekir Sıtkı, a.g.e., s. 82-83.

45 Örneğin, PRO-FO 195 “23 April 1904 tarihli” I.E. Telegraph C.H. John-murun talebi geri çevrilmiş.

46 Doktor Jaeck, a.g.e., s. 50, mamafih yazar bu rakamları şirketin Osmanlı olduğu biçiminde yorumluyor.

Bu durumun Alman milliyetçilerini çileden çıkardığına kuşku yok... Pancermen Birliği, "Alman tekniği ve sermayesi başka milletlerin işine yarıyor. Yakında Alman mühendisleri de işten atarlar. Almanca ise kullanılmıyor" diye risaleler dağıtıyordu. Bu yaygara boşa idi. Sermayenin milliyetinin olmadığı bir kere daha görülmüyordu.⁴⁷

Bağdat demiryolu Konya'dan başlayacak, Karaman-Ereğli'den geçip Toros'larda açılacak tünellerle Adana'ya inecekti. Burada Mersin'le zaten bağlantı vardı. Adana'dan sonraki büyük uğrak yeri Haleb'ti. Haleb'ten ise, Hama-Humus-Trablusşam-Beyrut-Yafa ve Kudüs ile bağlantılar kurulacaktı. Burada Bağdat demiryolu Hicaz demiryoluna bağlanabilecekti. Hicaz demiryoluna gelince, 29 Mart 1904'te Şam-Ma'an arasındaki 480 kilometrelik kısım işletmeye açılmıştı ve yol Medine'ye doğru ilerliyordu. İane ile yapılan ve tümüyle Osmanlı olan Hicaz hattı şimdi Bağdat demiryolu ile birleşecekti ki, Alman kontrolünün Arap Yarımadasında da yerleşmesinden diğer devletler korkmaya başlamıştı.⁴⁸

Haleb'ten sonra Nusaybin-Musul-Takrit-Samarra-Sadiye ve nihayet Bağdat geliyordu. Bağdat'tan itibaren hattın Dicle'yi izlemesi değil de, ulaşımın iyi yapılamadığı Fırat kıyısına yönelip oradan Basra'ya inmesi istendi. Proje bütün Mezopotamya'da heyecan yarattı. 1903'teki anlaşmaya göre Haleb, ana demiryol hattına *Tel Haleb*'ten ayrılacak bir kol ile bağlanacakken, Haleb halkının dilekçe yağmuru üzerine Bağdat demiryolu bu şehre ulaştırıldı.⁴⁹ Mezopotamya'nın zenginlikleri bu yoldan taşındıkça eski sönük merkezler canlanacaktı. Demiryol bütün taşıma sistemini modernleştirecekti. Basra-Bağdat arasında Dicle nehri üstündeki gemicilik tekeli elinde tutan, *Lynch Navigation Company* bile bu nedenle Bağdat hattına muhalefet edenlerin başında yer alıyordu.⁵⁰

Hattın yapımı için tahviller, I., II., ve III. dönem tahvilleri olarak çıkarıldı. II. dönem tahvilleri 108 milyon frank tutuyordu ve Adana-Haleb arasındaki bölümü oluşturunuyordu. Haleb-Bağdat hattı için III. dönem tahvilleri piyasaya sürüldü. Tahviller satıldı ve çok geçmeden alıcıların kârlı bir işe giriştikleri anlaşıldı. Hissedarların en başında Fransız mali kuruluşları geliyordu. Bu nedenle, Fransız Parlamentosunda Bağdat hattına karşı protesto sesleri yükseldiğinde, Dışişleri

47 E.M. Earle a.g.e., s. 117

48 *Said Paşa'nın Hatıratı*, C.2, Dersaadet, Sabah Matbaası 1328 (1910), s. 378-379 Sabık Sadrazam, bu konuda, yabancı basının (özellikle İngiliz ve Fransız) kopardığı yaygaraya dikkati çekerek Bağdat demiryolunun sebep olacağı başağrısına sessizce işaret ediyor.

49 E.M. Earle a.g.e., s. 87.

50 a.g.e., s. 96

Bakanı M.Delcasse, "bu iş bir oldubittidir ve bu oldubittiye Fransızlar da iyi bir hisseyle katılmışlardır"⁵¹ dedi.

Bağdat projesi, sadece döşenen demiryollarının ötesinde, yol boyu yapılan lojmanlar, hastaneler ve sulama tesisleri ile ilerleyen bir şerit olacaktı. Bu yeni girişim "yatırım yap ki çok kazan" zihniyetinin tipik bir örneğini verecekti. Almanlar hattın geçeceği yerlerde, İngiliz ve Fransızların tersine, bereket yoksa bereket yaratıp istifade etmek durumundaydılar.

25 Ekim 1904'te 19 aylık bir zamanda biten Konya-Bulgurlu hattı törenle açıldı. Bağdat demiryolu ilerliyordu ve bu hızlı ilerleyiş tahvillerin satışını hızlandırdı. Dr. Georg Siemens, Bağdat demiryolunu Almanya'nın doğu denizlerine uzanan bir hayat damarı olarak düşünenlerin başında geliyordu. Ona göre, Almanya'nın tahılı, petrolü bu yol sayesinde gelecekti. Mevcut kaynakların geliştirilmesi, yenilerinin ortaya çıkarılması gerekirdi. Pancermen birliği gibi şovenist kuruluşlarsa, bu hattı, etrafına Almanların yerleştirileceği yeni bir vatan gibi düşünüyorlardı.

Bağdat demiryolu, bu nedenle, İngilizlerin Aydın, Fransızların Kasaba demiryolu hattından farklı bir nitelikteydi. Bu iki hat, verimli bölgelerin ürünlerini kolay yoldan batıya aktaracak yatırımlardı. Oysa Bağdat projesi işlenmeyen zenginlikleri sömürecek alt-yapısal tesislerin de birlikte kurulacağı bir büyük yatırımlar grubunu öngörüyordu.

Hattın geçtiği yerlerde sulama ve yeni tarımsal faaliyetler yaratmak konusunda ilk elde bazı başarılar sağlandı. Örneğin, Konya-Eskişehir hattı tamamlandı, civara 165 kilometrelik bir şose de yapıldı.⁵² Konya-Ereğli hattı çevresinde Çumra ovasında 200 kilometre çapında araziye kanallar açarak sulama işine girişen ve bataklıkları kurutan, Frankfurt'taki *Philip Holpman* Şirketi, Osmanlı hükümetini memnun bıraktığından, Adana ovasının da tarımını ve sulamasını geliştirmek işi bir başka Alman şirketine, Dresden'deki Alman Şark Kumpanyası'na verildi. Bu şirket de yüzlerce Ermeni rençberi eğitip kullanarak Çukurova'da pamuk tarımını geliştirmeye başladı.⁵³ İngiliz diplomatik raporları, bu gibi girişimlerin Adana'nın gelişmesini sağladığını ve şehrin büyüdüğünü belirterek "Şimdiden spekülörler bölgede arazi satın alıyorlar. Arazi fiyatları artacak" diyorlardı.⁵⁴ Spekülörler kadar Alman dokuma endüstrisi de umut verici kaynaklara kavuşmuştu. Nitekim demiryolunun pamuk tarımındaki

51 a.g.e., s. 82

52 *AAA Türkiye*, 152 Band. 1-2 Nr. 52, 6 November 1906 tarihli.

53 Doktor Jaeck, a.g.e., s. 21-22. Bu konuda bkz. Paul Robach, a.g.e., s. 77-79

54 *PRO-FO* 195-2588, XVI, 27 Nov. 1906, No 58, Elçilik raporu.

olumlu etkisini aşağıdaki tablo da göstermektedir. Beş yıl içinde üretim büyük artış göstermiştir.⁵⁵

Yıl	Pamuk ürünü, balya olarak (her balya : 200 kg.)
1904-1905	45.500
1905-1906	50.500
1906-1907	56.000
1907-1908	60.400
1908-1909	76.400

Çukurova pamuk üretimindeki bu hızlı artışın yakın gelecekte Rusya İmparatorluğunun pamuk üretim bölgesi olan Türkistan için, ciddi bir rakip doğuracağı açıktı. Almanya sulama yoluyla yeni alanları tarıma açma işine el atmıştı ve Anadolu ve Mezopotamya'nın tarımsal zenginliklerini kimseye kaptırmaya niyetli değildi. Nitekim Bağdat ve Basra havâlisinde çalışan İngiliz mühendisi *Wilcooks*'un benzer bir sulama projesi uygulamaya konmamıştı. Bu alana, başkaları el attığında, ya girişimleri diplomatik manevralarla engelleniyor ya da teknik olanakları ve önerdikleri fiyat, Almanlarınki ile başa çıkacak durumda olmuyordu. Alman girişimcileri bu konuda uyanık ve atik davranıyorlardı. Daha Bağdat demiryolu antlaşması imzalanmadan çok evvel, Eylül 1898'de, *Hermann* adlı bir Alman ziraatçı, demiryolunun geçeceği yerlerdeki tarımsal kapasiteyi araştırmakla görevlendirilmişti. Hermann, bu bölgede modern tarımın geliştirilmesi için gereken koşulları saptayacaktı. Alman basını, olayı "şimdi tarım alet ve gereçleri ihracatının artacağına kuşku yok, iş fabrikatörlerin gayretine kaldı"⁵⁶ diye haber veriyordu.

Suriye, Irak ve Anadolu bölgesi Rusya kadar tahıl üretebilecek bir depoydu. Kerkük'ün Bakü'den on kat fazla petrol elde edilebilecek bir bölge olduğu o zaman da tahmin ediliyordu. Ayrıca Mezopotamya pamuk tarımı ve taşkömürü yatakları yönünden zengin bir bölgeydi. Almanya ciddi bir petrol arama girişimindeydi. 1901'de *Groskopf-Bergingen*'in raporunda, İskenderun, Haleb, Birecik, Urfa, Siverek ve Diyarbekir bölgesinde iyi petrol kaynağı bulunmadığı bildiriliyordu. (Bu adamlar, daha önce, 4 Ocak 1901'de çıkarılan bir irade ile bu bölgeyi taramışlardı). Buna karşılık "Kerkük'ün 15 kilometre kuzeyinde zengin kaynaklar olduğu, ilkel biçimlerde çıkarılan ve temizlenen petrolün miktar ve kalitece Bakü petrollerinden aşağı kalmadığı, yapılacak demiryolu ile bu kaynaklardan etkin bir biçim-

55 Paul Robach, *a.g.e.*, s. 90-91

56 *Kölnische Zeitung*, 11. Sept. 1898 nüshasından

de yararlanmanın mümkün olduğu" belirtiliyordu.⁵⁷ Almanya petrol işine el attı ve Deutsche Bank bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazını elde etti. Alman Büyükelçisi, 2 Ağustos 1904'te Başbakan Bülow'a yazdığı raporuna, "Anadolu Demiryolları Kumpanyası adına *Kurt Zander*'le Osmanlı Sultanı adına *Ohannes Sakızyan*'in imzalandıkları konvansiyonun" metnini⁵⁸ övünçle eklemişti. Almanlar petrol bölgesinde diplomatik temsilciliklerini kurmakta gecikmediler. Almanya ile hiçbir ticareti olmayan ve hiçbir Alman vatandaşı yaşamayan Musul'da 1904 yılında konsolosluk açıp, bir Osmanlı vatandaşını konsolos olarak tayin etmek istediler. "Alman firması *Berg Putmann*'in az miktarda ticaret yaptığı bu şehirde, Alman konsolosluğunun kurulması, öngörülen Bağdat demiryoluyla, ilgilidir"⁵⁹ diye rapor veriyordu, Britanya'nın Bağdat konsolosu İstanbul'daki büyükelçiliğine... Anlaşılan konsolos da Almanların petrol yataklarına ne kadar yaklaştıklarının tam farkında değildi.

Bağdat Demiryolu Üzerindeki Kavgalar

Bağdat projesi gibi Osmanlı Asyası'nı boydan boya aşan, eski İpek Yolunu demiryolu haline getirmeyi amaçlayan bir girişimin sadece iktisadi değil, siyasi ve askeri endişeler yönünden de büyük devletleri harekete geçirmesi doğaldı. Bu yol salt Anadolu içinde kalsaydı, öngördüğümüz gibi, İngiliz ve Fransız demiryollarının nüfuz sahasına girmemesi şartıyla fazla gürültü koparmazdı. Oysa şimdi proje, İngiltere'nin Mısır ve Basra Körfezindeki, Fransa'nın Suriye'deki siyasi-iktisadi emellerini tehdit edecek boyutlara ulaşıyordu. Rusya da İran ve Doğu Anadolu'daki emelleri için bu projeyi tehlikeli görmekte gecikmedi. Önce de sözünü ettiğimiz üzere, büyük devletlerin diplomatları ve kumpanya temsilcilerinin yanında, Osmanlı yöneticilerinden de Bağdat projesinin Almanya tarafından gerçekleştirilmesine karşı çıkanlar vardı. Bağdat demiryol imtiyazına ilk karşı çıkanlardan biri Rusya olmuştur denebilir. İstanbul'daki Büyükelçi *Zinoviyev*, Bağdat demiryolunun Rusya'nın Basra Körfezindeki çıkarlarını zedeleyeceğini ileri sürerek, karşılığında, hiç değilse Erzurum'a kadar bir demiryol yapım ve işletme imtiyazının Rusya'ya verilmesini istedi.⁶⁰ Daha 1898'de Haydarpaşa limanı imtiyazı Almanlara ve-

57 *AAA Türkei* 197, Bd. 2-3 "7 Juli 1901" tarihli

58 *AAA Türkei* 197, Bd. 2-3, "2 August 1904- vom Botschafter zum Bülow" ve "4-17 Temmuz 1904 tarihli konvansiyon"

59 *PRO-FO* 195 Nr. 2164, "5 Nov. 1904 tarihli, Bağdat Konsolosundan İstanbul'daki Britanya Maslahatgüzârına"

60 N.R. O'Connor'dan Salisbury'ye 31 Ocak 1900 tarihli rapor, *PRO-FO* 78 Nr. 5102.

rılırken *Novoye Vremya* gazetesi "İmparatorluğun paylaşılmasında aslan payını Almanların aldıklarını" yazıyordu.⁶¹ Mamafih Rusya'nın Bağdat demiryoluna karşı çıkışında salt bir yayılmacı ideoloji değil, ticari nedenler de rol oynuyordu. İstanbul'daki Büyükelçilik Başkâtibi *Çarikov* bu konu üzerine yazdığı kitapta; Almanya'nın bu yolla, üretimini İran ve Afganistan'a sokup, bu bölgelerdeki Rus ticaretini yok edeceğini, Türkiye'nin ise tarım ürünlerini Avrupa'ya nakledeyerek Rusya'ya darbe indireceğini ileri sürüyordu. Gerçekten de 1900 yılında Osmanlı ticaretinin % 9'u Rusya ile yapılıyordu. İstanbul, Rusya'dan yılda 65 bin ton un alıyordu. Daha demiryolu Ankara ve Konya'ya ulaşınca bu ticaretin kesildiği görüldü. *Çarikov*; "şimdi, bütün Avrupa'ya milyonlarca put Mezopotamya buğday ve ürününün ulaştığını düşünün, halimiz ne olur?" diye soruyordu.⁶²

Gerçekten de İngiliz konsolosluk raporlarına göre, demiryolu 1892 sonunda Ankara'ya ulaştığında bölgenin tahıl üretimi artmıştır. 1894'te tahıl üretimi 8 milyon kileden 10 milyon kileye, 1896'da da 15 milyon kileye yükseldi. Fiyatlar da yükselerek dünya fiyatları seviyesine yaklaştı. Anadolu Demiryolları Kumpanyası tarım aletleri ve tohumluk için kredi veriyor ve hatta mühendis R. Hermann gibi uzmanlar aracılığıyla hat boyunda örnek çiftlikler meydana getiriliyordu.^{62a} Demiryoluyla Orta Anadolu'dan İstanbul'a getirilen tahıl, burada fiyatları düşürdü. Öyle ki 1901'den itibaren Anadolu demiryolları bölgesinden getirilen buğday, İstanbul'daki tüketimin üçte ikisinden fazlasını karşılıyordu. En önemlisi artık, Rusya ve Bulgaristan'dan hiç tahıl ithal edilmiyordu.^{62b}

İngiltere ve Fransa, Anadolu demiryolları Mezopotamya'ya uzanınca konuyu siyasal alanda da ele aldılar. Fransızlar, bir noktadan sonra Almanlarla uyuşmalarına rağmen, İngiltere sonuna kadar muhalefete devam etti. Batıda, Haleb'ten Şam yoluyla Hicaz'a, doğuda ise, Basra Körfezine kadar uzanacak bir Alman demiryolu, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki siyasi ve iktisadi egemenliği için en büyük tehlike olarak görülüyordu. Kaldı ki bu demiryolu sayesinde Avrupa, Yakındoğu ve Hindistan'la Britanya ticaret filosundan

61 Vorwaerts, "Nr. 247, Freitag 21 Okt. 1898" nüshasından

62 G.L. Bondarevskii, *Bagdadshaya Doroga-Proniknoveniye Germanskogo Imperializma Na Bližnii Vostok*, İz. Uzbek, SSR. Taşkent 1955, s. 209-211. N.V. Çarikov'un *Vopros o Moloziatiskih Jeleznih Dorogah*, 1891, kitabından...

62 a D. Quatert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, Phd. 1973, Univ. of California, s. 189-191

62 b a.g.e., s. 198 ve 201. Ayrıca Quatert "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul 1890-1908" *The Business History Review*, vol LI, Nr. 2, s. 151-158

daha kısa zamanda ve etkin bir biçimde bağlantı kurabilecekti. Cebelüttarik ve Süveyş'e sahip olan Britanya, Atlas ve Hind Okyanusu ulaşımındaki tekeli kimseye kaptırmak istemiyordu. Neomerkantist Alman ideolojisi bu teşebbüsü büyük gürültülerle ilan ederken, Britanya ve Fransa endişelenmekte kısmen haklıydılar. 1904 yılında bir Alman gazetesi, "Bağdat demiryolu projesi kesinleştikten sonra, Alman müteşebbis zekâsı, bundan, başka yararlar sağlamayı da ihmal etmedi. Bu yol, İran Körfezi ve Hind'e kadar kapıları açacaktır. Berlin'den Basra Körfezine, şimdiden, bir telgraf hattıyla bağlanmak mümkün olacaktır. Köstence-İstanbul arasında da denizden bir telgraf kablosu döşeniyor" diye yazıyordu.⁶³ Haziran 1899'da Kolonya'daki "*Osteuropäische Telegraphen Gesellschaft*" bir milyon mark sermaye ile kurularak bu işlere girişti. *L'Europeen* gazetesi, haberi, "Şarktaki Alman Yayılması" başlığıyla veriyordu.⁶⁴

İngiltere, başından beri Bağdat demiryolu projesini baltalamak istedi. Ancak II. Abdülhamid de İngilizlere karşı iyi niyet beslemiyordu. Nitekim, İngilizlerin Aydın Demiryolu Kumpanyası 1906 yılında Antalya ile bağlantı kurmak isteyince, buna izin verilmedi.⁶⁵ İngilizler, bundan sonra, Bağdat demiryolu projesi için verilen her yeni imtiyazı önlemek yoluna başvurdular. Padişah, uzun müddet tereddüitten sonra, Almanlara Maraş-Akdeniz bağlantısı için imtiyaz vermeye kalkınca, Britanya büyükelçisi bu projeyi protesto etmekte gecikmedi. Bu sıralarda Almanlara Adana-Yumurtalık hattı için bir imtiyaz daha verilecekti ama, İngilizler Çukurova'daki çıkarlarını zedeleyeceği için buna da itiraz ettiler.⁶⁶

Daha önce Fransızların Almanlarla 6 Mayıs 1899'da bir konvansiyon aktederek, Anadolu ve Mezopotamya ve Suriye demiryolları üzerinde anlaşmalarını belirtmiştik. Ama İngilizler bu tarihte bile Bağdat imtiyazını kendileri ele geçirmek için girişimlerine devam ettiler ve Osmanlı ileri gelenlerinden de yandaş buldular. 1899'da *Ernest Rechnitzer*'in başkanlığında bir İngiliz grubu ortaya çıktı. Bunlar, *Damat Mahmud Halil Paşa*'yı da yanlarına alarak Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara değil, kendilerine verilmesi için teşebbüse geçtiler. Sonunda başarıya ulaşamayan Rechnitzer'in önerileri-

63 *Die Post*, 16.8.1904 nüshasından

64 *L'Europeen*, 17, Sept. 1904 nüshasından

65 *AAA Türkiye* 152. Bd. 1-2 Nr. 34, "4 Sept. 1906" II. Abdülhamid sınır bölgelerine demiryol uzatmaktan, işgali kolaylaştıracağını düşünerek çekinirdi, İngiltere'nin Akdeniz'den iç kısımlarla bağlantı kurmasından da aynı nedenle çekinmiş olmalıdır.

66 "31 Ekim 1900" tarihli Salisbury'ye "Mersin Adana Railway Company için" PRO-FO 79 Nr. 5102

ni Damat Mahmud Halil Paşa'nın Padişah'a sunduğu lâyhada görmek mümkündür. Paşa; "demiryol girişiminde gerekli meblağın % 20'sinin Osmanlı maliyesine yüklenmesini" doğru bulmuyordu. "İngiltere'nin zaten sömürgeleri bulunduğunu, oysa Almanya'nın bu sayede Mezopotamya topraklarını işgale hazırlandığını" ileri sürüyordu.⁶⁷ Bir başka lâyihasında, "istenen kilometre garantisinin de çok yüksek olduğunu, oysa Macar Ernest Rechnitzer'in sadece 15.000 frank üzerinde durduğunu, Almanların ise peşin 19.000 frank istediğine" işaret ediyor ve "Rechnitzer'in peşin kilometre garantisi istemeyip bu meblağı elde edilecek fazladan (gayrisafi hasıladan) alacağını" belirterek "daha ehven şartlar ileri süren Rechnitzer'e imtiyaz verilmesini" tavsiye ediyordu.⁶⁸ Görünüşte Rechnitzer'in ödeme şartları daha müsait idi, ancak uzun vadede, bitmeyen bir borçlanma altına girilmiş olacaktı. Rechnitzer projesi bir müddet sonra suya düştü. İngiliz sermayesinin Güney Afrika'ya yönelmesi dolayısıyla Büyükelçi Sir Nicholas O'Connor da işi izlemekten vazgeçti.

Damat Mahmud Paşa gibi herhangi bir yabancı sermaye grubuna angaje olmadan, Almanlara imtiyaz verilmesine karşı çıkan devlet adamlarının başında *Sadrızam Said Paşa* gelir. Paşa, hattın önerilen güzergâhının yararlı olmayacağını, kilometre garantisinin yüksek olduğunu ve ayrıca gayrisafi hasıladan hükümete ayrılan kâr payının da düşüklüğünü ileri sürmektedir.⁶⁹ 1902'de imtiyaz sözleşmesi imzalanırken, *Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa* da Meclis-i Vükela'da, bazı yeni ve eski gelir kalemlerinin teminat akçesi olarak gösterildiğini, bunun son derece muzır neticeler doğuracağını söylemiş ve Padişaha, işin etraflıca düşünülüp, rekabetçi grupların tekliflerinin araştırılmasını isteyen bir arıza sunmuştu. İmtiyazın kabulüne iştirak etmeyen Paşa, "nazırların zaruri masraflar için gerekli olan bazı gelirleri, düşünmeden bu işe ayırdıkları" fikrindeydi.⁷⁰ Anadolu ve Bağdat Demiryol Kumpanyaları yurt içi muhalefetten daha çok çekiniyorlardı. 1898 yılında *Malumat* gazetesi sahibi *Tahir Bey*, "bir gece evvel çöken köprüden uçan lokomotif" dolayısıyla "Kumpanyanın yol ve köprü bakımını ihmal ettiğini" yazdığı için mahkemeye verilmiş ve herhalde haksız olarak mahkûm olmuştu.⁷¹

67 BA-Yld. Evr. Kısım 84- Zarf 115/322 "20 Haziran 1315 tarihli" lâyiha

68 BA-Yld. Evr. Kıs. 84- Zarf 115-378 "5 Safer 1317/15 Haziran 1899 tarihli lâyiha" bu konuda ayrıca bkz. E. M. Earle a.g.e., s. 71-72.

69 Said Paşa, *Hatırat*, s. 196 vd.

70 BA-Yld. Evr. Kıs. 14-Nr. 1282. Zarf 126/10. "Bağdat demiryoluna ait Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa'nın arzısı, 15 Şevval sene 1319/25 Ocak 1902"

71 *İkdam*. 316-23 Cemaziyelahir 1288 Kasım 1898 s. 3 ve *Malumat-Nr.* 152'deki makale

Şirket, ülkenin sahipleri arasında kendi aleyhinde dedikodu yapılmasından ve bir kamuoyu oluşturulmasından çok çekiniyordu. Bu nedenle Türk aydınları o dönemde bu gibi imtiyazları eleştirdikleri ölçüde ciddi bir tehlike teşkil etmişlerdi. İkinci Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebusan'ın 27 Şubat 1909 tarihli oturumunda Bağdat demiryolunun milli çıkarlara aykırı yönleri ve iktisadi sakıncaları, Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey ve Cavit Bey tarafından ileri sürülerek bir tartışma başlatılmıştı. Nafia Nazırı Noradunghian Efendi bu tartışmada adeta şirket temsilcisi gibi savunmaya geçmişti. Mebuslar, hattın güzergâhını, kilometre garantisini, iktisadi istismar gibi konuları uzun uzadıya tartışmışlardı. Ancak hiçbir mebus imtiyazın kaldırılması gerektiğini savunmamıştır. Yabancı sermayenin kaynakları istismarı belirli ölçüde kaçınılmaz olarak düşünülüyordu.^{72a} Maliye Nazırı Cavit Bey çok sonra, "Bağdat hattı girişiminin büyük sakıncası siyasi karakteridir. Bu, Türkiye için bir siyasal zehirlenme ve sıkıntı kaynağı olmuştur"⁷² derken durumun gerçek yüzünü anlatıyordu. İktisadi gelişme umuduyla başlayan bu yol, İmparatorluğun yıkımına doğru dörtlüye gidişi hızlandırmıştır denebilir.

1910'lara gelindiğinde Avrupa'da siyasi-askeri bağlaşımlar birlaşmaya başlamış, nüfuz alanları kavgası daha büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu dönemde, Bağdat demiryolu konusunda büyük devletlerin Almanlarla gizli-açık bazı anlaşmalara girdiği görülüyor. Tabii bu anlaşmalar yapılırken Osmanlı Devletinin kanaat ve reyini soran yoktu.

Fransızlar ile Almanların Anadolu ve Mezopotamya'daki girişimlerinde karşılıklı ortaklık kurmalarından sonra; 1910 Kasımında *Potsdam*'da II. Wilhelm ile II. Nikola arasında dışişleri bakanlarının da hazır bulunduğu bir toplantıda bu konuda bir antlaşma imzalandı. Buna göre; Kuzey İran'da Rus nüfuzu tanınıyor, Ruslar da Bağdat demiryolu üstünde *Deutsche Bank*'ın haklarına saygı göstermeyi taahhüt ediyordu. Rusya, *Tahran*'dan sınırdeki *Henikin*'e yol yapabilecekti. Bu, Almanların *Sadiye'den Henikin*'e uzattıkları yolla birleşecekti.⁷³ Genç Türk basınının "bize sormadan bizim üzerimizde pazarlık yapıyor" feryatları arasında Rusya muhalefet grubundan çekildi. Bir yerde Sultan II. Abdülhamid'in bu konudaki fikrini, II. Nikola sanki düstur edinmişti. II. Abdülhamid, Bağdat demiryol sözleşmesine itiraz eden Rusya için, "basiretsizlikten vazgeçseler, Almanya ile komşu olmanın onlar için İngilizlerle komşu olmaktan daha iyi ol-

71 a. Gündük Ökçün "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat demiryolu üzerinde yapılan tartışmalar" *SBF Derg.* C. XXV No: 2 s. 56

72 E.M. Earle, a.g.e., s. 257-258

73 a.g.e., s. 261-263.

duğunu anlarlar"⁷⁴ demişti. Çar'ın sağduyu sahibi Maliye Nazırı *Kont Witte*, zengin ve büyük Rusya'nın bakir alanları dururken, Rus kapitalistlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki yatırım rekabetine katılmalarının anlamsızlığını ileri sürerek, Çar'ı ve hükümeti bu işten vazgeçmeye ikna etmişti. Bunun üzerine, şoven-panslavist ideolog *Pobedonovtsev* ve onun adamı *Kont Kapnitz*'in Bağdat demiryolu projesi ne dış pazarda, ne de Rusya'da müşteri bulamaz oldu. 14 Şubat 1914'te Fransız-Alman gizli anlaşmasıyla Kuzey Anadolu ve Suriye, Fransız nüfuzuna terk edildi. Deutsche Bank ve Osmanlı Bankası yatırım yaparken birbirilerinin nüfuz sahalarına karşılıklı saygı göstereceklerdi.⁷⁵

1913'te Almanlar İngilizlerle de anlaştılar. Buna göre, hat Basra'ya, özellikle Körfeze kadar uzatılmayacaktı. Böylece Almanya kendisi ve Osmanlı Devleti adına (!) Basra Körfezinin kontrolünü adeta İngilizlere bırakacak bir antlaşma yapmış oluyordu. Ancak, bu aşamaya gelene kadar, Basra Körfezinde İngiliz-Alman rekabeti çatışmaya kadar gitmişti ve Osmanlı Devleti de bu çatışmaya bulaştırılmıştı.

Basra Körfezinde İngiliz-Alman Rekabeti

XIX. yüzyılın sonuna kadar merkezle bağlantısı son derece zayıf olan ve denebilir ki Midhat Paşa'nın valiliğine kadar (1869-1872) mahalli hanedanların yönetimine bırakılan Basra Körfezi bölgesi, Osmanlı mülküne harita üzerinde aitti. XIX. yüzyıl boyu bazen Bağdat vilayetine bağlanan, bazen de müstakil vilayet halinde yönetilen Basra, yüzyılın ikinci yarısında uluslararası trafiğe açıldı ve tarımda monokültürel üretime geçildiğinden ihracatta belirgin bir artış meydana geldi. 1906 yılında Basra, Avrupa'ya yılda elli bin ton buğday ihraç ediyordu. Aynı zamanda İmparatorluğun en çok yün ihraç eden limanıydı (40.000 balya-7.000 ton). Bu ihracatın çoğu İngiltere'ye yapılıyordu.⁷⁶ İngiltere gayriresmi şekilde Basra Körfezinin ticaret ve ulaşımını yönetiyordu ve özellikle Kuveyt gibi önemli bir liman ve Necid kıtasını kontrol eden stratejik bir noktada da fiili protektorasını kurmuştu ki bu durum, Alman-İngiliz rekabet ve çatışmasının nedeni olacaktır.

Körfezin iktisadi merkezi Basra idi. 1889 Osmanlı nüfus sayımına göre Basra şehrinin nüfusu 10.000 civarında idi⁷⁷ ve kentte ticari

74 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 139.

75 Earle, *a.g.e.*, s. 270-272

76 *Deutsche Orient Korrespondenz*, "Der Handelsverkehr Kleinasien" Berlin, 21 Sept. 1906, No. 39.

77 *Salname-i Vilayet-i Basra*, sene 1307 (1889), s. 175.

gelişme dolayısıyla gözlenen belirgin bir değişme vardı. Gene bu dönemde kentte büyük devletler konsolosluklar kuruyordu. Uluslararası ulaşımın gelişmesine rağmen yeterli bir karantina örgütü kurulamadığından salgın hastalıklar artmaya başlamıştı. Demiryolu gelmeden önce, posta ve telgraf sisteminin kurulması, Basra Körfezi ile hükümet merkezinin yönetsel bağlantısını nispeten güçlendirmişti. Basra Körfezi ile Bağdat arasındaki taşımacılık ise ilkel bir şekilde yapılıyordu. *Lynch Steam Navigation Company* modern nehir taşımacılığını tekeline almıştı. Ancak kumpanya bu ulaşımı pahalı ve düzensiz bir biçimde yürüttüğünden, Bağdat demiryolu bölgede dört gözle bekleniyordu.

XIX. yüzyılda tarımdaki gelişmeler dolayısıyla artan gelir ve vergilerden Osmanlı hazinesi aynı derecede yararlanamadı. Asayiş giderlerinin çokluğu ve *Duyun-u Umumiye*'nin bazı gelirlere el atmış olması bunun nedeniydi. Ayrıca Osmanlı yönetiminin mali örgütündeki zaaf bu bölgede özellikle görülüyordu. 1904'te Britanya başkonsolosu, *El Ahse* ahalisinin nüfus listesine kaydedilmemek için ayaklandığını bildiriyordu.⁷⁸ Yapısal değişme tamamen Atlantik ekonomik sistemine dönüktü ve Basra, Osmanlı mülkünün değil, Avrupa sanayinin çevre bölgesi durumundaydı.

Britanya'nın Basra Körfezinde, ticaret ve ulaşım alanında kurduğu egemenlik, Kuveyt üzerinde yoğunlaşıyordu. Burada adeta fiili bir protektora kuran İngilizler, Kuveyt Emiri *Mubarek el Sabah* ile anlaştıklarından Körfezdeki egemenliklerini siyasal yönden de perçinlemek gayretine düştüler. Kuveyt Emirliği'nin Osmanlı hakiyeti altındaki durumunun ne olduğu bugün bile meçhuldür. Kuveyt vergi vermezdi. Bölgede hiçbir Osmanlı askeri birliği yoktu ve Osmanlı hakimiyetini belirleyen tek alamet, İstanbul'dan tayin edilen bir Kadı'nın varlığı idi.⁷⁹ Fazladan, Kuveyt Emiri *Mubarek el Sabah*'ın İngiliz protektorasını kabul eder durumundan dolayı, Osmanlı yönetimi bölgeye buğday bile vermiyordu. Böylece Bağdat valisinin bu ambargosu ile bölgenin bağımsızlığı zımnen kabul edilmiş oluyordu.⁸⁰

Bağdat demiryolunun Basra-Kuveyt'e kadar uzatılması işi, bu dönemde Osmanlı memurlarını yoğun olarak meşgul ediyordu. 1898 yılında Bağdat'taki Alman Konsolosu *Rosen*, Şansölye Hohenlohe'ye

78 PRO-FO 195 Nr. 2164, "1904-21 June, From General Consul of Bagdad to British Amb. O'Connor".

79 PRO-FO 78 No. 4947, "Confidential-Memorandum, Nov. 26 1898, s. 5.

80 Said Paşa, *Hatırat*, C.2 s. 312-314. "Paşa, burada, bu duruma son verilmesi için emir verdiğini bildiriyor."

yazdığı raporda⁸¹, "Ordu Komutanı Müşir Receb Paşa'nın Basra-Kuveyt arasında bir demiryolunu çok gerekli gördüğünü, Anadolu Demiryolları Şirketi'nin bu işe ne zaman başlayacağını sorduğunu" bildiriyordu. Her yeni gelen vali ve ordu komutanı bu sorunla çok meşgul olduğuna göre Bab-ı Âli, stratejik önemi olan Kuveyt üzerinde çok duruyor demektir.⁸²

Bağdat demiryolu tartışmaları sırasında Britanya Dışişleri, Kuveyt'e ne Rusya'nın ne de Almanya ve Osmanlı Devletinin yapacağı bir demiryolunun ulaşmasına izin verilemeyeceğini açıkladı.⁸³

Almanya ile yakınlaşma arttıkça, Osmanlı Devleti Kuveyt ve Basra şeyhlikleri üzerindeki egemenlik hakları konusunda giderek ısrarlı bir tutum takındı. Kuveyt'e yönelik bu türden Türk-Alman girişimleri üzerine Britanya, Basra ve çevresine daha fazla önem verdi. Örneğin, Basra konsolosunu, bu döneme kadar Hindistan kral naibliğine (*India Government*) bağlı iken, bundan sonra doğrudan doğruya Londra'da Dışişlerine (*Foreign Office*) bağladılar.⁸⁴ Almanya'nın denizcilik ve ticaretteki çıkarlarının yoğunlaştığı bu bölgede, İngiltere de giderek durumunu kuvvetlendirmek yolunu seçti. Sonunda, sessizce devam eden bu soğuk savaş, II. Wilhelm'in 1898'de İstanbul'u ziyareti sırasında bir sıcak savaş halini aldı.

Bağdat hattının son durağı olan Kuveyt'te İngiliz himayesinde bir şeyhin hüküm sürmesini bir türlü hazmedemeyen Almanlar, Kayzer'in ziyareti sırasında bu işi çözmeye karar verdiler. Nitekim İmparator, Baron Marschall von Bieberstein'e bu konuda kesin talimatı verdi. Sultan Abdülhamid, İngilizleri kuşkulandırmaktan çekinmekle beraber, Alman büyükelçisinin telkin ve vaatlerine kapıldı ve kendi sadık taraftarı olan Necid Emiri *Ibnurresid*'e Kuveyt'e saldırmasını emretti.⁸⁵ *Hail*'de bulunan *Ibnurresid*, mahalli askeri birliğin desteğinde Kuveyt'e saldırınca İngiltere'nin tepkisi sert oldu. Padişahı bu işe kıskırtan Alman İmparatoru, bu sefer, Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek kıtalarını geri çekmesini istedi. Bu skandalın sona, Kuveyt ve Kuveyt'teki Britanya nüfuzu adeta dokunulmazlık kazandı. Bu olay, Almanya'nın güdümüne girmekte olan Osmanlı İmparatorluğunun ne kadar güç durumlara düşeceğinin, ilk habercisiydi.

81 AAA *Türkei*, 134 *adh.* Bd. 5. A 7222, "Consul Rosen zum Reichskanzler. Hohenlohe Schilling- Fürst, 25 Mai 1898"

82 AAA *Türkei* 134 *adh.* Bd. 6 A 7372 "Baghdad 25 Mai 1898 tarihli rapor, yeni Vali ve Müşir Fevzi Paşaların aynı konudaki müracaatı"

83 PRO-FO 78-4947 "Memorandum Nov. 26.1898" s. 5.

84 Canon J.T. Parfit, *Twenty Years in Baghdad*, London Simpkin Marshall Comp. 1916, s. 58-59.

85 Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız Hatıraları*, s. 53-54

Tarihi Bir Miras Olarak Bağdat Demiryolu

Anadolu ve Suriye'deki Alman demiryolculuk girişimleri, uluslararası politikada büyük çalkantılara neden olmuştur. Büyük devletlerin demiryol kavgası, her seferinde Osmanlı mülkünden dilim dilim verilen ödünlerle bir sonuca bağlanıyordu.

Yüzyılımızın başında demiryol, uygarlığın nimetlerinden yararlanmayı sağlayacak en etkin araçtı. Bu nedenle ilk anlarda yolsuz, güvenliksiz ve hizmet götürecek örgütlerin olmadığı Anadolu'da, Alman demiryolları bazı yararlı sonuçlar sağladı. Anadolu Demiryolları'nın ehliyetli yönetimi dolayısıyla 1911'de Ankara hattı, 1912'de ise Eskişehir-Konya hattının gelirleri, saptanan kilometre garantisini aştı. Böylece 1913'ten sonra Osmanlı hükümeti kilometre garantisini olarak bir şey vermedi ve kârdan payını aldı.⁸⁶ Bundan başka hattın geçtiği yerlerde tarımsal üretimin miktarı arttı. Demiryol sayesinde hem mal satılıyor, hem vergi gelirleri artıyordu. 1893-1911 yılları arasında Konya, Eskişehir ve Ankara sancaklarından sevk edilen hububat, meyva ve sebze miktarı % 1000 oranında artış gösterdi.⁸⁷ Kumpanya, hastane, tarım istasyonları gibi tesislerle demiryol etrafındaki nüfusun hayat düzeyinin yükselmesine yardımcı oldu. Kırac Anadolu'dan demiryol geçiren Alman kapitalistleri, Ege'nin verimli topraklarındaki Aydın ve Kasaba demiryolu kumpanyalarından daha çok kazandılar. Demiryolunun geçtiği yerlerde aşar gelirleri yirmi yıl içinde iki misline yakın arttı. Bundan başka Çarlık Rusya'sından ve Rumeli'den gelen göçmenler hat boyuna yerleştirilerek, Anadolu'nun ekonomik hayatının düzeyini yükseltmekte rol oynadılar. Demiryolu ile bu bölgelerin güvenliği de sağlanmış oldu.

Bu tür tasvirler gerçekten de bir abartıma sayılmamalıdır. Ancak Anadolu demiryollarının daha başından yapısal bir çarpıklığı vardı. Zamanla (çok kısa bir zaman) bu çarpıklık ortaya çıktı. Osmanlı Asyası'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan bütün ülkelerin (Türkiye, Suriye, Irak) ulaşım politikasındaki karmaşa ve sorunlar bu ortak kötü mirasa dayanır.

Büyük devletler Osmanlı İmparatorluğunda demiryollarını, insanları mutlu etmek gibi yüce amaçlarla kurmadıklarından, birbirlerinin yağmasına terk edilen alanlara el atmamaya çalışıyorlardı. İhtiyar İmparatorluğun mirasını yağmalayanlar arasına geç katılan Almanya, başlangıçta kimsenin nüfuz alanına saygı göstermek istemediyse de, gördüğümüz gibi sonunda göstermek zorunda kaldı. Böylece Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın her köşesi biri-

86 E.M. Earle, *a.g.e.*, s. 253-255

87 Rifat Önsay, *a.g.e.*, s. 75-77.

biriyle bağlantısı olmayan ulaşım şubeleri halinde İngiltere, Fransa ve Almanya'ya bırakıldı. Bağdat demiryolu da bölük pörçük gerçekleştirilen bir proje olarak tarihe geçti.

1890-1896 arası İzmit'ten Ankara ve Konya'ya uzanan Alman girişimi, devamlı aynı başarı ve atılımı gösteremedi. 1912'de ancak Konya'dan Karapınar'a 290 kilometrelik bir hat uzatılmıştı. Hat bundan sonra devam edemedi. Bu sefer, güneyin verimli topraklarında 59 km'lik *Toprakkale-İskenderun*, 453 km'lik *İslahiye-Resulayn* (1911-1914 arasında yapıldı ve 119 km'lik *Bağdat-Samarra* hattıyla (1912-1914 yıllarında yapıldı) ünlü Bağdat projesi sona erdi.⁸⁸ Bu biribirinden kopuk hatların, İmparatorluğun topraklarına büyük uygarlığı götürmesi bir yana, bölgesel zenginliği yağmalamaktan ötede bir etkisi olmadı. Osmanlı ülkesi ise birbiriyle bütünleşemeyen ve işlerliğindeki devamlılık her an için sona erebilecek bir demiryolu ağına sahip olmuştu.⁸⁹

Bu tür bir yol ağının, başka ulaşım araçlarının da ortaya çıktığı dönemde (ki bu dönemin gelişi 40 yıldan fazla sürmedi) ne kadar olumsuz sonuçlar doğuracağı açıktı. Motorlu araçların kullanılmasıyla ne Irak, ne Suriye ve ne de Türkiye'de demiryolları, motorlu taşımacılık ile rekabet edemedi. Bağdat hattının en başarılı kesimi sayılan Haydarpaşa-Ankara hattının bugünkü durumu, Almanların demiryolculukta bıraktıkları tarihi mirasın niteliğini gösterir. Yarı sömürge koşulları içinde demiryoluna kavuşan Osmanlı ülkeleri bu hurda mirası bugün de taşımak zorundadırlar. St. Petersburg (Leningrad - Moskova demiryolunun güzergâhını bastonuyla çizen Çar II. Nikola ile imtiyaz avcılarının eline bakan Sultan II. Abdülhamid arasındaki trajik fark Bağdat demiryolu hikâyesinde görülür. Çar, iki Rus başkenti arasında en çabuk ulaşımın sağlanmasını düşünmüştü. Sultan ise ülkesinin zenginliklerini tümüyle yağmalamak isteyenlere "evet" demek zorundaydı. Birinci yol, halen, çağımızın süratine cevap verebiliyor. İkincisi ise, vaktiyle yağmalanmak istenen tarımsal merkezleri izleyerek ilerlediğinden, ülkemizin iki metropolü arasındaki süratli ulaşım gereksinmesine cevap veremiyor.

88 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s. 164-165. Ancak Büyük Savaşın sona erdiği ve Osmanlı ordusunun çözümlü Arabistan eyaletlerini kaybettikleri tarihte, Torosları geçen tüneller tamamlanmıştı. Böylece, Nusaybin-İstanbul arası kesintisiz geçen ilk ve son tren 9 Ekim 1918'de, Bağdat demiryolunda çalışan Almanların ailelerini ve Alman askeri yetkililerini kaçırmak için harekete geçti. Reinhard Hüber, *Die Baghdaabahn*, s. 48.

89 İlhan Tekeli, "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire" Edit. L. Cari Brown, *From Medina to Metropolis*, The Darwin Press, Princeton, New Jersey 1973, s. 259-264.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR SORUNU VE ALMANYA

Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılı bir azınlıklar sorunu olarak tarihe geçmiştir. XIX. yüzyıla kadar *Pax Ottomana* diye adlandırılan İmparatorluğun siyasal birliği, bir Roma İmparatorluğu görünümündeydi. Tuna'dan Fırat kıyısına, Kafkaslar'dan Afrika çölleri-ne kadar çeşitli ırk ve dinden toplulukların bir arada yaşadığı ve kozmopolit bir yönetici sınıfın çekip çevirdiği bir devlet ve toplum yapısı vardı.

Bu birliğin parçalanması, sadece Fransız Devriminin Balkanlar ve nihayet Yakındoğu halkları üzerinde yarattığı etkiyle açıklanamaz. Osmanlı kavimleri arasında ulusalcılık ideolojisi, çok zayıf olan burjuvazinin yayabileceği bir akım değildi. Kaldı ki Balkanlarda ulusalcı ideolojinin yayılmasında gerçek anlamda bir burjuvazi ve burjuva ideolojisi ile ilgisi çok az olan Ortodoks kilisesinin rolü büyük olmuştur. İlginç olan bir diğer nokta, Fransız Devriminin ideolojisi olarak bilinen ulusalcılığın Balkanlarda, bu devrime ve ulusalcı hareketlere düşman olan Avusturya ve Rusya tarafından desteklenmiş olmasıdır. Birincisi; Balkanlarda XVIII. yüzyıldan beri kurduğu ticari ilişkiler dolayısıyla, ikincisi; daha çok kilise ve propaganda ile etkin olabilmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun temellerindeki ilk çöküntü Balkanlarda başladı. Balkan Slavlarının ulusalcılık hareketlerinin gelişmesinde Rusya'nın rolü ilginçtir. Ticaret ve sanayide bir üstünlüğü olmayan bu hantal ülkenin Balkanlar üzerindeki nüfuzunu F. Engels şöyle açıklıyor:¹ "Batılı diplomaların Türkiye üzerinde-

1 F. Engels, "Türkiye Sorunu" *Doğu Sorunu*: K. Marx ve F. Engels (Derlemeler) Sol Yayınları, Ankara, 1977, s. 35-37

ki görüş ve düşünceleri, birtakım değersiz bilgilere dayanır ve İngiltere, Fransa, hatta Avusturya uzun bir zamandır karanlıkta el yordamıyla belli bir doğu siyaseti araştırırken, bir başka devlet hepsini geride bıraktı. Geleneklerinde ve kurumlarında, özünde ve davranışlarında yarı Asyalı olan Rusya'nın Türkiye'nin gerçek durumunu ve yapısını kavrayabilecek nitelikte insanları vardı. Rusya'nın dini, Avrupa Türkiye'sindeki insanların onda dokuzunun diniyle aynıydı. Dili Türk uyruğundaki yedi milyonun diline çok benziyordu. Bu imkânlar Rus diplomasisinin faaliyet olanağını artırdı. Ortodoks kilisesi Rusya'nın başlıca yardımcısı idi." Gerçekten de Rusya, Balkanları parçalayan birinci devletti. Fransa Lübnan ve Suriye'de; İngiltere ise Yunanistan ve sonraları Doğu Anadolu'da etkin olmaya çalıştılar ve bölücü faaliyetlere giriştiler.

Balkan ülkelerinde ulusalcı eylemlere yön veren akımlar, bağımsız kilise, özerk yönetim istekleri biçiminde gelişti ve sonunda büyük devletlerin aralarındaki çatışma ve uzlaşmalarla bağımsız devletlerin doğuşu hazırlandı. Bu gelişmeler her şeyden önce, Balkan halklarının iktisadi birliğinin parçalanması ve siyasal boyutta da birbirlerine düşmanlık duyguları beslemeleriyle sonuçlanmıştır. Ulusalcılık, Osmanlı kavimlerinin bünyesinde doğmuştu ama kısa zamanda büyük devletler tarafından yönlendirilip, kışkırtıldı. Bu olgu, egemen ulus denen Türkler için de geçerlidir.

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı İmparatorluğu, Slav tebasının çoğunu kaybetmişti. Makedonya bölgesindeki etnik gruplaşmalar çatışma noktasına ulaşmıştı. İmparatorluğun Arap vilayetlerinde etnik kıpırdanmalar görülmemekle beraber, Doğu Anadolu ve Çukurova bölgesinde Ermeni ulusalcılığı harekete geçmişti. Büyük devletler Doğu Anadolu ve Makedonya bölgesinde kendi nüfuzlarını yerleştirmek amacıyla ıslahat taraftarlığı yapıyorlardı. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğunda sempati kazanmasının nedenlerinden biri de ıslahat konusunda Osmanlı yönetimine karşı daha ılımlı ve az baskıcı bir politika izlemesiydi.

Almanya, Bismarck döneminde bile Osmanlı İmparatorluğunda, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın uluslararası bir sorun haline getirdiği adli ve idari ıslahat konusuna aktif olarak karışmadı. 24 Aralık 1882'de Bismarck'la görüşen Osmanlı Elçisi M. Nizameddin Bey, Bismarck'ın Doğu Anadolu ıslahatı için bir Türk müfettiş tayinini tavsiye ettiğini bildirmişti.² Oysa öbür ülkeler uluslararası teftiş komisyonlarından söz ediyorlardı.

2 B.A. Yld. Evr. Kısım 14 Zarf 74/126, "2 Safer 1299/24 Kanunevvel 1882 tarihli lâyiha", s. 3-4.

Bismarck'tan sonra bu olumlu tarafsızlık politikası da bırakıldı ve Almanya azınlıklar konusunda Osmanlı politikasını daha çok destekler görünen bir tavır takındı.

Temelde Alman İmparatorluğunun Osmanlı azınlıkları konusunda bundan daha farklı bir politika izlemesi de mümkün değildi. "Doğu sorunu" 1853 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Kongresinden beri bütün boyutlarıyla ortaya çıkmıştı. Osmanlı azınlıkları üzerinde büyük devletlerin her biri, izleyecekleri politikayı saptamışlardı. Fransa Katoliklerin, İngiltere kendi yarattığı Protestan cemaatinin ve Rusya Ortodoksların koruyucusu olarak bu konuda etkin ve tahripkâr bir yol izliyorlardı. Avusturya Habsburgları ise İmparatorluklarını Güneydoğu Avrupa topraklarına doğru genişletmek emelindeydiler. Almanya siyaset arenasına çıktığında, Osmanlı ülkesinde önderlik edecekleri azınlık grubu kalmamıştı. Bu nedenle, İmparatorluğun birliğini destekler bir tutumla nüfuzunu yerleştireceği inancı, Alman dış politikasının temel prensibi oldu. Bu tutum onun kolonyalist faaliyetlerini süratle gerçekleştirmesine engel değildi ve olmadı da... Göreceğimiz gibi Filistin'deki Alman kolonisi hızla kalabalıklaşırken, Protestan misyonerler de İmparatorluğun Suriye ve Filistin bölgesine dağıldılar. Üstelik Fransa ve İngiltere'nin her hareketi, Rusya'nın her sözü, Osmanlı yöneticileri arasında kuşkuyla, hatta nefretle karşılanırken, Almanya bu gibi kolonyalist faaliyetlerini Sarayın ve Bab-ı Âli'nin hoşgörüsü ile gerçekleştirmişti.

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı İmparatorluğunun resmi ideolojisi durumuna gelen panislamizm, bir bakıma Avusturya-Macaristan'daki İmparatorluk milliyetçiliği-Kaiserreich nationalismu'na andırır. Ülkenin Asya ve Afrika'daki son parçalarını bir arada tutmak, Rumeli kıtasını çoktan gözden çıkarmışa benzeyen Osmanlı yöneticilerinin tek amacı olmuştu artık. Şimdi İmparatorluk halklarının çoğu İslam dininde olduğuna göre onları ancak Halife bir arada tutar ve diğer dünya Müslümanları da kurtarılarak bu bayrak altında birleştirilebilirdi. İşte Almanya, bu ölü doğan ideolojiye sarıldı, daha doğrusu onu destekler göründü. Panislamizmin mantıklı ve gerçekçi olduğuna inanır görünen bir politik tutum takındı ve hatta Alman doğubilimcileri bu tezi destekleyen araştırma ve yayın faaliyetine giriştiler.

Artık İmparatorluktaki Hristiyan tebanın çoğunluğu doğu bölgesinde idi. Slav ve Ortodoks Yunanlıların sorunları bitmiş sayılabilirdi. Ancak Almanya, özellikle Filistin ve Suriye'deki kolonizasyon faaliyetiyle bu ülkenin azınlıklar sorununa, etkileri bugüne kadar süren yeni boyutlar ekledi. İmparatorluğun diğer bölgelerinde ise Almanya'nın misyoner faaliyetlerinin yaygınlığına dair belirli bir kanıt yoktur.

Protestanların Osmanlı İmparatorluğunda resmen *millet* olarak tanınmaları Tanzimattan sonra 1850'de İngiliz Büyükelçisi *Lord Stratford Redcliffe*'in teşebbüsü sayesinde olmuştur. Protestanlık resmen tanındıktan ve Protestan cemaatine de "millet" statüsü verildikten sonra bu mezhep özellikle şark Katolikleri (*Maruni, Melkit, Ermeni Katolik*) ve *Ermeni-Gregoryen* cemaati arasında hızla yayılmaya başladı. 1830'lardan beri Suriye-Lübnan, Doğu Anadolu ve Yukarı Mezopotamya'da Amerikan okulları ve misyonları mantar gibi bitmişlerdi ve bunlar Protestanlığı 40-50 yıl içinde bu bölgelerde küçümsemeyecek sayıda taraftarı olan bir mezhep haline getirdiler. Bu bölgelerde vilayet ve liva idare meclislerinde Protestan cemaatin temsilcileri bulunuyordu ve gerek ecnebi, gerekse yerli Protestanların okulları her tarafta açılmaya devam etti.*

Protestan misyonerleri, taraftarlarına iş güvenliği ve eğitim sağlayan bir çalışma biçimi izlemişlerdir. Bu mezhebin gelişiyle Osmanlı Ermenileri arasında ulusalcılık akımının güçlenmesi zaman olarak denk düşüyorsa da, ikisi arasında kesinlikle kanıtlanan bir bağlantı henüz inceleme konusu olmamıştır. Ancak, İngiltere'nin Protestanlığın koruyucusu olarak, bu tür ulusalcı akım ve hareketleri aktif bir biçimde desteklemesinden dolayı, II. Abdülhamid yönetimi Protestanlığın koruyuculuğunu Alman İmparatoruna vermekte tereddüt etmedi. Almanya, Osmanlı topraklarına sızdığında, Protestanlığın liderliğini elde etmek konusunda gecikmişti ama, siyasal ve ekonomik ittifak kurduğu ülkenin yöneticileri Almanya'ya bu unvanı vermekte yarar gördüler.

Alman İmparatoru koruyuculuk statüsünü diğerleri gibi kullandı. Daha doğrusu yalnızca bir yerde kullandı, Filistin'de... İmparator, Filistin gezisi sırasında Katoliklerin hamisi unvanını da Padişah'tan hediye olarak aldı ve İmparatorluğun bu köşesine, her din ve mezhepten Almanları yerleştirmeye başladı. Kısa sürede, Filistin; vakıflar, okullar, yardım dernekleri, tarım örgütleri ve kolonileriyle Almanların egemen olduğu bir ülke haline geldi. Evvelce de belirtildiği gibi, 1900'lerde Osmanlı topraklarındaki en kalabalık Protestan misyonu Almanya'nın idi. Alman Katolikleri de etkenlikte Protestanlardan aşağı kalmıyordu.

Bütün bu girişimlerine rağmen Almanya, Osmanlı Hristiyanları ve Musevileri arasında değişik bir faaliyet izledi. Siyasal yönden onları kışkırttığına ilişkin bir kanıtımız yok. Tam tersine, Almanya'nın azınlıklar konusunda Osmanlı yönetimine paralel bir görüş ve dav-

* Bu konuda benim, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları" *Amme İdar. Derg.* C. 14, sayı 3, s. 87-96.

ranışı vardı. Gene yerli Hristiyan grupları Protestanlığa kazanmak gibi bir çabada da, Amerikan misyonerleri ile boy ölçüşecek bir sonuç sağlamış sayılmazlar. Zaten Protestan Alman misyonerlerinin, İngiliz ve Amerikalılardan en önemli farkı buydu. Alman Protestanları, birinciler gibi Ermeni, Kaldani ve Süryani Katolik grupları arasında propaganda yapıp mezhep yayma faaliyetlerine girişmediler. Alman Protestanları özellikle Filistin ve Suriye'de tarım, sosyal hizmetler gibi dallarda çalışma ve örgütlenme yöntemini kullanarak, yerel halkın sempatisini kazanmak ve bu sayede Alman kolonizatörlerin bölge Araplarıyla çatışmaya düşmeksizin yerleşip yaşamalarını sağlamak yolunu yeğlemişlerdir. Örneğin, Alman *Templer* tarikatı bu gibi sosyal hizmet götüren ve tarımın ıslahı alanındaki çalışmalarıyla bu sonucu sağlayan grupların başında gelir.³ Diğer yandan, Hayfa-Yafa-Kudüs'e yerleşen Württemberg'li göçmenler bölge halkının uğraşı dışındaki alanlarda ticaret yapıyor veya zenaatle uğraşıyorlardı. Alman Protestan misyonerlerinin (ki sayıları kalabalıktı) Osmanlı makamlarıyla herhangi bir çatışmaya düştükleri görülüyordu. Çünkü, Berlin'in politikasını ustalıklı bir biçimde uygulayarak çalışıyorlardı. Oysa, Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin sık sık bu tür tatsızlıklara neden olduğu ve Osmanlı makamlarıyla çatışmaya düştüğü biliniyor. Alman misyonerlerinin tek amacı bakir Osmanlı ülkesinin verimli topraklarını Almanlara açmak için çalışmaktı. İşte bu özellik, Alman koloniyalizminin çalışma yöntemini diğer büyük devletlerin eylem biçiminden ayırıyordu ve bir ölçüde de başarılı kılmaya yarıyordu.

Tipik bir örnek olarak Ermenilerin ulusalcılığına karşı Almanların tutumunu ele alalım. Bu konuda Almanlar, diğer batılı ülkelerden daha farklı bir tutum takındılar. Bazı Alman diplomatları, bu konuda diğer Avrupalı meslektaşları gibi hareket ettilerse de, bu davranışlar resmiyet kazanmamış, yalnızca kişisel planda kalmıştır. Ermeni sorununda da Alman dış politikası, başlangıçta, karışmazlık ilkesini benimsemiş, hatta destek ve sempati gösterisinde bulunmak, gerek misyonerler gerekse diplomatlar arasında kaçınılan tavırlardan olmuştur. Bismarck, 1883 yılında Britanya Dışişleri Bakanı *Lord Granville*'e verdiği bir cevabi yazıda, "Ermeni sorununda İngiltere ile birlikte Osmanlı Sultanı'na baskı yapmamaya kesin kararlı olduğunu"⁴ bildirmişti. Bismarck bu tutumunda yönetimi boyunca ısrar

3 Alex Carmel, "The German Settlers in Palestine and their relations with the local Arabs the Jewish Community", *Studies on Palestine during the Ottoman period*, Edit. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s. 441-447

4 AAA Copy Secret A 3242 I-A B. q 133, *Adhib XIII, Türkiye, Bd. 6-7* "June 14 1883 Lord Granville'den Amphtill'e"

etti. Berlin Kongresine Ermeniler özerk yönetim istemek için *Patrik Varjabedian* başkanlığında bir temsilciler heyeti gönderdiklerinde, Kongre'nin hâkimi Bismarck, temsilcileri küçümsedi ve isteklerini gündeme almadı. Bunun üzerine Patrik, "hakımızı ancak mücadele ile elde edebileceğimizi bize öğrettiniz" dedi. Bu dönemde Ermenilerin talepleri, Ermenistan için daha çok Cebel-i Lübnan'ın statüsüne benzeyen, özerk ve karma meclisli bir idareye sahip olmak gibi görünüyordu.⁵ Zamanla sorun dallanıp budaklandı. Ermenilerle meskûn yerlerde çeşitli güçler tarafından yaratılan şiddet ortamı silahlı eylemlerin doğuşuna neden oldu. Ermeni millî kuruluşları ilginç bir ideolojiye ve gelişime sahiptir. *Hınçak* Komitesi daha çok Rusya Ermenileri arasında doğup güçlendi. Sosyalist ideolojiyi benimseyen bu komite, esas olarak tarım proletaryasının büyüdüğü Rusya Ermenistanı'nda taraftar topladı. *Taşnaksutyun* ise milliyetçi-burjuva bir ideolojiye sahipti ve terörist eylem güden bir komiteydi. Bu ikisinin dışında, Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası'nda kentli tüccar ve sanayici Ermenilerin destekledikleri *Ramgavar*, anayasal demokrat düzene ve ılımlı bir evrime inanan ve bu sistem içinde iki imparatorlukta da özerk ve ulusal yönetime kavuşmayı amaçlayan bir kuruluştu.

Alman diplomasisinin Ermeni sorunundaki tutumu, önceleri, ısrarla "işe karışmamak" iken, zamanla "işe karışmak" şekline dönüştü. Yüzyıllardır birlikte yaşayan iki kavim, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasal, ekonomik ve misyoner etkinlikleri yüzünden karşı karşıya gelmişti. Almanya ortaya çıkan olayları şiddetle bastırmak konusunda akıl hocalığı yaptı. Büyük Savaşa girildiğinde durumun tamamen bu yönde geliştiği açıktır. Dramatik hale dönüşen tehcir gibi bir olayı, bu dönemde, ön planda Alman Genelkurmayının tavsiye ettiği ve yönettiği, savaş sırasında ve sonrasında açıklanmıştır. 28 Temmuz 1332 (1915)'de askeri güvenlik nedeniyle çıkarılan bu sürgün kararının uygulanmasına, birçok yerlerde Alman konsolosları ve subaylarının yönetici ve teşvikçi olarak katıldığı ileri sürülmüştür.⁶ Resmi ve gayrresmi Alman yayınlarının

5 *Times* "Saturday, Oct. 15-1881" A. Hagopyan, "Ermeni reformu Doğu Anadolu ıslahatından ayrı olarak ele alınmalı ve Ermenilere Lübnan'daki gibi bir idare verilmedikçe mücadele devam etmelidir" demektedir. AAA, I.A.B. q. 133 a.d.h. XIII Bd. 4-5 / *Armenische Reformsfrage* August 1881-82

6 "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916" *Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce* London Causton and Sons, 1916, N. 134, s. 330 ve şu çağdaş eser; Canon J.T. Parfit, *Twenty years in Baghdad and Syria*, London, Simpkin Marshall, Hamilton Kent and Co., 1916, s. 56-58.

bu iddiayı çürütecek yeterlikte olmadığı görülüyor.⁷

Osmanlı İmparatorluğunun Müslüman azınlıkları üzerinde Almanya'nın, İngiltere ve Fransa'nın aksine, ulusalcılığı teşvik eden bir eylemi görülmemiştir. Hatta, Arap dili ve tarihini araştıran Alman uzmanlar bile incelemelerini "İslam" kavramı içinde sunmayı yeğlemiş görünüyorlar. Panislamizm doktrini, Alman siyasal çıkarlarıyla bağdaşıyordu. Osmanlı birliği içindeki bir Ortadoğu, Alman iktisadi stratejisine uygundu. Halifenin ideolojisini izleyecek Fransız ve İngiliz kolonilerindeki Müslümanlar ise Alman dünya siyaseti prensiplerine uygun gelişmeler doğurabilecekti. Esasen, Rusya'nın Avusturya İmparatorluğunda panslavizmi kışkırtmasından sonra,⁸ Avusturya da Almanya ile birlikte panislamizm ve pantürkizm gibi akımlara sempati gösterme yolunu seçti. Panislamizmin dostu görünen Almanya, bir yandan da Filistin topraklarında Araplar ve Müslümanlarla iyi geçinerek, Alman Protestan, Katolik ve Yahudilerinin yerleşmesine olanak sağlıyordu. Mamafih, Almanya'nın Filistin'deki Müslümanlarla çatışmasına vakit kalmadan Büyük Savaştan yenik çıkıp ortadan çekilmesi, Avrupa devletleri arasında, doğulular için en sempatik devlet görünümünün ve anısının yaşamasını sağladı. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kudüs Müftüsü'nün liderliğindeki Filistin Müslüman gruplarının Alman taraftarı olduğunu hatırlayalım.

Filistin'de Alman Kolonizasyonu

Filistin'le Almanların ilgileri daha Prusya Krallığı zamanında başladı. 1842 Mayıs'ında Prusya, genç bir doğubilimciyi, E.G. Schultz'u

7 Savaştan sonra Alman Dışişlerinin resmi araştırmacısı *Johannes Lepsius*, Ermeni sorununda Almanları temize çıkarmak için şu kitabı yazdı:

Deutschland und Armenien 1914-1918, Der Tempelverlag in Potsdam, 1919: Burada, s. LV-LVIII arasında Röessler, Eckart vb. gibi Almanlar hakkındaki temize çıkarma çabaları ikna edici değil... Von der Goltz, Liman von Sanders ve Elçilik yetkilileri hakkında yeterli ikna edici kanıtlar ileri sürülmediği gibi, belgelerin seçilmiş ve tek yanlı olduğu açık. Kaldı ki bu belgelerde de kesin ifadeler yoktur.

Ayrıca: Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı arşivinde AAA, *Armenische Frage* I.A.B. q. *Türkei* 133 adh, 13, dosyasında 1914-1915 ve 1916 Ağustosuna kadar olan belgeler yoktur. Bu belgelere bakmayan ve pro Alman kaynak kullanan U. Trumpener, *Germany and Ott. Empire* s. 203 d. analizine itibar edilemez.

-Lepsius tipi yazarları çürüten bir eser: Burchard Brentjes, *Drei Jahrtausende Armenien*, Verlag Anton Schroll, Wien-München, 1976, s. 9-15

8 Alfred Fischel, *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg*, Stuttgart und Berlin, 1919, J.G. Cotta'sche Verlag, ulusalcı hareketleri ve Rusya ile ilişkileri hakkında bilgi vermektedir.

Suriye ve Filistin viskonsülü olarak Kudüs'e tayin etti. 1849'a kadar Fransa, ABD, Sardinya, Avusturya ve Çarlık Rusyası da konsolosluk açınca Kudüs'teki temsilcilerin sayısı altıya yükseldi. II. Wilhelm'in 1898'deki ziyaretinden sonra Kudüs'teki Alman temsilciliğinin derecesi başkonsolosluga yükseltildi. 1842 - 1880 arasında, Almanya'nın en faal konsolosları, *Alten*, *Rosen* ve *Münchhausen*'dir. Bunlar kolonizasyon işinde son derece başarıyla çalışan memurlardı. Üstelik, Rosen ve Alten, Yahudilere karşı önyargıları olmayan aydın kimseler olduklarından Alman Yahudiliğinin de bu ülkelerde Alman kültürünü yayıp, Alman çıkarlarını en iyi koruyacak bir topluluk olacaklarını kavramışlardı.⁹ Örneğin Friedrich Rosen'in 1899'da konsolos olan oğlu *Georg Rosen* Alman Yahudilerinin Filistin'i kolonize etmeleri için büyük gayret göstermiştir. Siyonist hareketin düşmanı olan bu Alman diplomatının, Alman Yahudileri Yardımlaşma Birliği'nin "*Hilfsverein der Deutschen Juden*" faaliyetini canla başla destekleyip, okul, yetimhane gibi kurumlar açmalarını teşvik etme nedeni, Filistin'de Fransız kültürünün ve nüfuzunun artmasını engellemek ve Alman kültürünün yerleşmesini hızlandırmaktır.¹⁰

Daha önce de belirtildiği gibi Almanlar Osmanlı İmparatorluğunun tümünde çok az okul açtıkları halde, Filistin'de yerleşen Alman kolonisi, Alman kültürünün yayılması için çok gerekli gördüklerinden, Filistin'in yerli halkı için bir dizi okul ve yetimhane kurdular. Bu konuda Alman konsolosları en büyük faaliyet ve desteği gösterdiler. Özellikle G. Rosen'in zamanında *Templer* tarikatının sosyal yardım faaliyetleri arttı. Örneğin, sadece yerel Arap halkı için iki yetimhane kuruldu. Alman Katolikleri de "*Palaestina Verein der Katholiken Deutschlands*" adlı örgütün desteğinde okul ve yetimhaneler açtılar. Nihayet İmparatorluk devrinde "*Kaiserwerther Diakonissen*" ve "*Kaiserin Augusta Victoria Stiftung*" bütün Filistin'in en büyük vakıf ve misyonerlik merkezleri olarak kuruldular. Esas faaliyetler "*Deutsche Verein Für Heiligenland*" (Mukaddes Topraklar Alman Birliği) tarafından yürütülmekteydi. II. Abdülhamid'in Almanya ile yakın ilgisinin sonuçlarından biri de bilindiği gibi Katolikliğin hamisi rolünü kendiliğinden yüklenen II. Wilhelm'in de bu konuda zımnen teşvik edilmesiydi. Bu durum bazı diplomatik güçlüklerin doğmasına neden oldu. Şöyle ki; 1902 Nisanında *Kamame* kilisesinde muhtelif din ve mezhebe mensup rahipler arasında kavga çıkıp bu esnada iki Alman rahip yaralanınca, devletler arasında diplomatik ar-

9 Mordechai Eliav, "German Interests and Jewish Community in Palestine", *Studies on Palestine during the-Ottoman Period*, s. 427-428, 439.

10 a.g.m., s. 437-38.

bede çıktı. Berlin Sözleşmesine göre, Fransa Katoliklerin koruyucusu iken, Almanya'nın bu iddia ile ortaya çıkması işi karıştırdı. Osmanlı Devleti Almanya'nın tarafını tuttu.¹¹ Hem Protestanlık hem de Katolikliğin koruyucusu olan Almanya'ya vakıf, kilise, okul açmak gibi faaliyetlerinde göz yumuldu. Hatta, muhtemelen, yeni bir denge kurmak için bu istendi de.

Bu gibi vakıf, kilise ve okulların yanında 1860'lardan itibaren Almanların Filistin'e yerleşmeleri de başlamıştı. Bunlar arasında çoğunluk Alman Yahudileri daha doğrusu Almancanın Yidiş lehçesini* konuşan Doğu ve Orta Avrupa Yahudileriydi. 1 Haziran 1867'de çıkarılan bir kararname ile yabancılara Osmanlı ülkelerinde toprak satın alma izni verilmişti. 1869'da Osmanlı Devleti ile Prusya Krallığı arasında yapılan bir antlaşma ile Almanlar da bu hakkı elde ettiler. Böylece, Filistin'de 1871'de *Sarona* (Yafa kuzeyi), 1872'de *Emek Refa'im* (Kudüs'ün dışında), 1890'larda *Walhalla* (Yafa civarı) ve *Neuhardthof* (Hayfa civarı) gibi Alman kolonileri kuruldu.¹² Görülüyor ki Protestan ve Katolik Almanların ardından kalabalık gruplar halinde Alman Yahudileri de geliyorlardı. Bu koloniler "*Hilfsverein der Deutschen Juden-Alman Yahudileri Yardımlaşma Birliği*" tarafından organize ve finanse ediliyorlardı. Ayrıca *Hod* adlı Hollanda ve Alman Yahudilerinin kurduğu bir örgüt vardı.¹³ Alman Yahudilerinin yerleşme ve toprak satın alma gibi konularda karşılaştıkları kolaylık, Alman diplomat ve konsoloslarının bu alandaki gayretlerinden ileri gelmektedir.

Örneğin, ABD tebasına geçen Yahudilerin toprak satın almalarına engel olunduğu, hatta bir ara ABD pasaportu taşıyanların Hayfa ve Yafa'da karaya bile çıkarılmadıkları biliniyor.¹⁴

Resmi Alman görüşünü temsil edenler, (örneğin Hans Rohde), siyonist kolonilerin Alman kültürünü ve çıkarlarını Filistin'de en iyi koruyacak öğeler olduğu inancında idiler ve bunda yanılmıyorlardı. Alman Yahudileri Filistin'de yerleştikçe ve Alman konsoloslarından yardım gördükçe güçlendiler ve Alman kültürü ve çıkarlarının en

11 Salt Paşa, *Hatırat*, C.2. s. 208 "29 Zilhicce 1319/8 Nisan 1902" tarihli tahrir.

(*) Avrupalı Eskenazi yahudilerin esas Almanca kozmopolit lehçeleri

12 Eliav, a.g.m., s. 430-431

13 a.g.m., s. 439

14 Amerikan tebalı Yahudilerin arazi alımının önlenmesi hakkında A.B.D. Kudüs Başkonsolosu William B. Hess'in raporu, *NAUS "Despatches from U.S. Consul in Jerusalem"*, T. 471, Roll 8, "Jews buying land-W.B. Hess August 18, 1893"

Yahudi göçünün önlenmesi hakkında: *NAUS*, "Desp. from U.S. Consuls in Jerusalem", T. 471, Roll 9, "Consul 8. Merrill, April 15, 1899- Nr. 12" ve *NAUS*, "Despatches from U.S. Ministers to Turkey" "Strauss, January 12, 1899-M 46, Roll 66,

sadık koruyucu ve yayıcıları oldular. Bu sayede Filistin'de Almanca'nın en çok konuşulan dil ve Almanya'nın en çok saygı uyandıran ülke olduğunu çağdaş gözlemciler belirtiyorlar¹⁵.

Filistin'de Almanca konuşan Yahudilerin nüfus miktarında ve yerleşme merkezi sayısında bir artış görülüyor. *Berliner Börsen Courier* 1898 Ekiminde Filistin'deki Yahudi kolonilerinin sayısını 32 olarak veriyor. Bunların toplam nüfusu 5.000 olup 25.000 desyatin arazileri vardı.¹⁶ Yeni gelen Yahudi göçmenler ticaretle de aynı başarıyı gösterdiler. 1909 yılına ait raporlar Filistin ve komşu sancaklarda ticaretin dörtte üçünün Yahudi nüfusun elinde olduğunu bildiriyorlar.¹⁷ Özellikle Alman Yahudileri ticari hayatta öncülüğü ele aldı.

Hiç şüphe yok ki Alman sermayesi bakir topraklara yerleşen bu nüfusun yaratacağı şeylerden payını almak fırsatını kaçırmadı. Gelen Alman Yahudiler ve Hristiyan grupların modern tarım yapımları, zanaatlarında modern usulleri kullanmaları ve ulaşım ve otelciliğin geliştirilmesi için kredi muslukları açıldı. Alman kökenli kolonizasyonun başarısında Almanya'daki hayır kurumlarının ianelerinden çok bu süreç etkin olacaktır. 1897'de "Deutsche Orient Bank"ın bir şubesi olarak açılan *Palästina Bank* 100.000 marklık bir fonla işe girişti.¹⁸ Bu, Filistin'deki ilk ve güçlü bankacılık kuruluşuydu. Başarıyla desteklenen göç politikasından dolayı nüfus ve arazi miktarındaki artış devam etti. Resmi Alman raporlarına göre, 1910 yılında Osmanlı İmparatorluğundaki 500.000 Yahudinin 100.000'i Almanca konuşuyordu. Bu, doğrudan doğruya Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Romanya'dan gelip Filistin'e yerleşen Yahudilere ilişkin rakamdı. Çünkü, Osmanlı ülkelerinin otokton Musevi nüfusu bilindiği gibi ya Arapça ya da İspanyolca konuşmaktaydı. Gelen Alman Yahudileri, İbranice öğrenimine başlamadan önce Almanca eğitim veren okullar kurdular. 11 Nisan 1912'de Filistin'de Alman Yahudileri Almanca eğitimi yapan bir teknik okul kurduklarında¹⁹, bazıları eğitimin İbranice yapılmamasını şiddetle protesto ettiler. Nitekim, Filistin Yahudi okullarında İbranice eğitimin başlaması ve modern İbrani dilinin yerleşip gelişmesi için gerekli çabayı da Alman Yahudileri gösterdiler. Alman Yahudilerinin kurdukları lise (örneğin Yafa'daki Gimnazyum) ve diğer okullarda yavaş yavaş modern İbrani dilinin geliştirildiği ve öğretildiği görülmüştür. Bu sayede İbranice, yavaş

15 Eliav, a.g.m., s. 439.

16 *Berliner Börsen Courier*, "14.10.1898", AAA *Türkei* 195, Bd. 1-2

17 O.G. Indjikyan, *Burjuaziya Osmanskoi Imperii* s. 158-159.

18 Eliav, a.g.m., s. 439

19 AAA *Türkei* 195, A. 519, Nr. 1063, "Kaiserlich Deutsches Vizekonsulat in Haifa, 18 April 1912" Viskonsul Hordgy'den Şansölye Bethmann-Hollweg'e.

yavaş okulun, sokağın ve evin dili olmaya başlamıştı.²⁰ Bu konuda mali ve siyasi destek, merkezi Almanya'da bulunan ve güçlü bir kuruluş olan "Filistin Yahudi Birliği" tarafından sağlanıyordu.

Filistin'e başka ülkelerden Yahudilerin de göç edip yerleşmesinde en büyük rolü Alman İmparatorluğu oynamıştır. Belirttiğimiz üzere, Rusya, Romanya ve Avusturya Yahudilerinin Filistin'e göçü, hatıta ayak basmaları dahi önlenmekteydi. Ancak çoğu Almanca konuşan bu grupların ülkeye göç ederken çeşitli yollarla ABD veya İngiltere tebasına geçip geldikleri görülüyor.²¹ Fakat asıl aktif destek ve himayeyi Alman İmparatorluğu yetkililerinden gördükleri açıktır.

Özellikle birinci dünya savaşına girildiğinde Filistin'de Almanca konuşan, fakat kimi Britanya, kimi ABD, kimisi Rusya tebalı olan Yahudileri ABD Elçisi *Morgenthau* ve kudretli meslektaş *Alman* Büyükelçisi *Baron Wangenheim* himaye etmiştir. Wangenheim bu grupların Osmanlı vatandaşlığına geçmesi için her gün yeni bir formül ileri sürüyordu. Adam başı 40 franka tebaya geçmelerini dahi önerdi²². Nihayet Şansölye'ye, Yahudilerin tebadan olmasa bile Filistin'de kalabileceklerine izin çıktığını, Şubat 1915'te telgrafla bildirdi²³. Yirmi yıl sonra milyonlarca Yahudiye yok edecek bir ülkenin temsilcileri Filistin'i Almanlaştırmak için, Filistin'deki 20.000 yabancı tebalı Yahudiye savaş içinde himaye ettiler ve Osmanlı tebasına

20 "Der Kampf um die Haebreische Sprache in Palastina", *Veröffentlichungen des Actions-Comites der Zionistischen Organisation zum Sprachenstreit in Palastina*, Nr. 2, Januar 1914.

AAA *Türkei* 195, Bd. 3, K 176485, "Hayfa Viskonsülünden 17 Nov. 1913, Şansölye Bethmann-Hollweg'e. AAA *Türkei*, 195, Bd. 2, 2, K 176337, "Viskonsül Haifa, 11-12 April 1912 zum Reichskanzler Bethmann-Hollweg"

21 Örneğin, ABD'nin Kudüs Konsolosu Salah Merrill'in 2 Ocak 1894'te verdiği rapora göre; 1893 yılında Filistin'e yerleşen ABD tebalı Yahudilerin 118 aile ve 392 kişi oldukları anlaşıyor. Bunların pek azı ABD'de doğmuştur. Polonya, Rusya, Macaristan kökenlidirler ve Philadelphia veya New York'ta bir süre kalmışlar ABD pasaportu aldıktan sonra bununla Filistin'e yerleştikleri anlaşıyor.

NAUS, "Despatches from U.S. Consuls in Jerusalem, 1856-1906, T. 471, Roll 8, Inclosure 1-A-64 Salah Merrill-January 2, 1894"

Romanya, Avusturya ve Rusya Yahudilerinin çoğu İngiltere veya kolonilere geçip pasaport alınca Filistin'e Britanya vatandaşı olarak gelip yerleşiyorlardı. Britanya'nın Kudüs Konsolosu *Dickson*'un Büyükelçi O'Connor'a yazdığı 21 Kasım 1898 tarihli bir raporda şöyle deniliyordu: "Size listesini verdiğim Britanya tebalı olup buraya gelen Yahudilerin, Avusturya'da doğan bir tanesi hariç hepsi Rusya doğumludur. Bu, doğrudan Romanya, Avusturya ve Rusya Yahudilerinin buraya gelmelerini önleyici kanundan kaçmak için düşünülen bir yoldur. Önce İngiltere'ye veya kolonilere gidip, tebamıza geçiyorlar, sonra buraya geliyorlar". PRO-FO 195, Nr. 2028-67, "From Consul Dickson to Ambassador O'Connor, November 21, 1898".

22 AAA *Türkei* 195, Bd. 5, "3 Februar 1915 Telegram".

23 AAA *Türkei* 195, Bd. 5 K 176840, "Telegram aus Pera"

geçmelerini sağladılar. Bir yerde Filistin'in Yahudilerle yeniden iskânında en önemli rolü Almanya oynamış oluyordu. Birinci Büyük Savaş içinde, Filistin'deki Yahudi kolonilerini kötü muamele ve sürgün gibi olaylardan koruyanlar da gene bazı Alman ve Osmanlı-Türk yetkililer oldular.*

Siyonizm, Filistin'deki Yahudi iskânını zaman içinde ve sabırla gerçekleştirmişti. Yahudi ulusalcılığı çıkmadan önce de Filistin'de Museviler vardı veya göç etmişlerdi ama XIX. yüzyılın sonuna kadar Filistin'e dönüş, Museviler arasında dini bir akide ve özlemden ibaretti. Olaylar, yüzyılın sonunda modern Yahudi ulusalcılığının, yani Siyonizmin doğmasını hazırlayana kadar, böyle bir plan Yahudi veya Hristiyan ciddi hiçbir çevrede düşünülemezdi bile..

1894 yılında Paris'te Yahudi asıllı bir Avusturyalı gazeteci hayatının dönüm noktasındaydı, adı Theodor Herzl'di. Ve Viyana'nın ünlü gazetesi *Neue Freie Presse*'nin Paris muhabiriydi. Sokaklar Yahudi aleyhtarı gösterilere sahne oluyordu. Vatana ihanet, yani Alman casusluğuyla suçlanan Yahudi asıllı yüzbaşı Alfred Dreyfus, ordu-dan atılmış ve mahkûm olmuştu. Herzl, Dreyfus'un suçluluğu ile meşgul değildi, belki suçlu da olabilirdi. Onu bir kişilik buhranına iten ve sarsan neden, Fransız kamuoyunu biçimlendiren antisemit ve Yahudiye başından suçlu gören tutumdur. Avrupa'da bütün insanların özgürlüğü ve eşitliği için kan döken ve Yahudilere 1789'da Büyük Devrimle, özgürlük ve eşitliği ilk defa bahşeden bir toplumun bu tutumu onu sarsmış ve düşüncelerinde temelden değişiklikler yapmasına neden olmuştu. Çok geçmeden Herzl Yahudilerin kendi tarihini yurtları saydıkları Filistin'de kuracakları bir devletin özlemini dile getiren, *der Judenstaat*-"Yahudi Devleti" adlı ilk risalesini yayınladı. Herzl bu risaleyi yayınladığı sırada kendisinden önce benzer düşünceleri öne süren ve pek de derin etkiler uyandırmayan Yahudi Hristiyan yazarlardan pek haberdar değildi. XIX. yüzyılın sonlarında *Moses Hess*, "Roma ve Kudüs", Rus Yahudilerinden *Leo Pinsker* "Auto-Emancipation" adlı kitaplarında benzer fikirler ileri sürmüşlerdi, ancak bunların taraftar toplayamamasının çeşitli nedenleri vardı. Örneğin Hess, yeni vatanın sosyalist bir düzene göre kurulmasını öngörüyordu. Pinsker ve Hess'in dışında böyle düşünüp yazan Hristiyanlar da vardı. İngiliz Lawrence Oliphant, Britanya himayesinde müstakbel Yahudi Filistini'nden söz ederken, George Eliot "Daniel Deronda" adlı eserinde daha mistik ve edebi bir üslupla aynı düşüncüyü işlemişti. Herzl'in risalesi daha ilk anda bu eserlerden daha çok ilgi uyandırdı. Ama bu ilgi sert bir muhalefet veya ciddiye

alınmamaktı. İşin ilginç, asıl muhalefet Yahudi çevrelerden geliyordu. Bazı dostları onun delirmeye başladığına hükmetti, çalıştığı gazete gelen mektuplardan dolayı bu davadan vazgeçmesi için ona baskı yaptı. Modern ve reformcu Yahudi çevreleri bu fikri zararlı ve yersiz buluyordu, ortodoks, mutaassıp Yahudiler ise böyle laik bir yazarın düşüncesine zaten ilgisiz kaldılar.

XIX. yüzyılın sonunda Avrupada Yahudi azınlıklar herkes gibi yaşıyordu. Batı Avrupa'nın sanayileşmiş toplumlarında, ticaret, bankacılık ve serbest meslek alanında seçkin temsilcileri vardı. Bu, bütün Yahudilerin rahat hayat sürdüğü anlamına gelmezse de, rahat hayata doğru tırmanışta teorik olarak bir engelleri yoktu. Esasen Yahudiler arasında sıkı bir cemaat dayanışması ve dini ruhun varlığını sürdürdüğü de tartışmalıdır. Modern çağın devrimleri, Avrupa ve Amerika'da Yahudilere de eşit yurttaşlık haklarını kazandırmıştı. Sanayileşen Avrupa'nın kültürü ve dini, mahalli renklerin ötesinde bir evrenselliğe yönelmişti, Görünüşte, Yahudi aydınları da bu yeni toplumla rahat bir biçimde bütünleşmekteydiler. Kuşkusuz ulusalcılık akımı ilk anda Yahudileri de etkilemişti, ama Yahudi olarak değil. Alman Yahudisinden daha gururlu bir Alman milliyetçisi, Fransız Yahudisinden daha şoven bir Fransız az bulunurdu. Ulusalcılığın dışında kalan Yahudi de her Avrupalı gibi Yahudilik davası gütmeyen bir kozmopolit veya sosyalist veya anarşistti. Her Avrupalı aydın, her Avrupalı işçi gibi.. Ancak ortaçağın dini taassubu, XIX. yüzyılda ırkçı bir taassup haline dönüşmekte gecikmedi. Bu, laikleşen bir antisemitizmdi ve saldırgandı. Avrupa'da Yahudi sorunu yeni boyutlara ulaştı, tepki olarak Yahudi ulusalcılığının doğuşu da gecikmedi.

Siyonizm bazılarının ileri sürdüğü gibi, Yahudi dininin ezeli ve ebedi bir ideolojisi, ona dayanan bir dünya görüşü olmaktan çok; modern Avrupa ulusalcılığının bir ürünüdür. Kuşkusuz, vaat edilen toprakta Mesih'in önderliğinde kurulacak bir devlet, Yahudi dini düşüncesinde ve folklorunda her zaman yaşamıştır, ama XIX. yüzyıl sonunun laik Yahudi ulusalcılığında ve eyleminde böyle bir inancı ana faktör olarak düşünmek, olaya yeterli bir açıklama getirmez. XIX. yüzyıl Siyonizmi, dini inanç ve geleneksel ghetto cemaatının hayat tarzından çoktan uzaklaşmış bir Yahudi aydın grubu arasında doğup gelişti. Theodor Herzl bu grubun bir üyesiydi. 1860'ta Budapeşte'de doğmuş, çocuk yaşındayken ailece Viyana'ya göçmüşlerdi. Herzl'in ailesi ona modern bir eğitim vermekle birlikte, Yahudi dininin gereklerini yerine getirmeyi de öğretmişlerdi. (Aile Budapeşte'de reformcu bir tarıkata mensuptu) Ama XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki kozmopolit Orta Avrupa başkentlerinin havası onu

* Isaiah Friedman, *Germany, Turkey and Zionism 1897-1918*, s. 418.

de sarmıştı. Hukuk öğrenimine rağmen yazarlığa merak sardı, yazdığı hafif komediler Viyana'da tutunuyordu. Gazeteciliğe geçti ve Paris'e muhabir olarak yollandı. Avrupa'nın kültür merkezine geldiğinde devrinin çoğun aydın Yahudileri gibi Yahudilikten uzaklaşmıştı. Gerek Viyana'da gerek diğer yerlerde antisemitizm yok değildi, ama Herzl, problemi soğukkanlı olarak mütalaa ediyordu. Tarihin içinden gelen bu olumsuz Hristiyan tutumunda, mutaassıp Yahudiliği de aynı derecede kusurlu görüyordu. Ona göre Yahudilik ghetto-dan çıktıktan sonra içinde yaşadığı toplumla yavaş yavaş bütünleşecekti, zamanla Yahudiler kendilerine verilen özgürlüğü daha iyi anlayıp benimseyeceklerdi.* Dreyfus olayının yarattığı şokla modern Siyonizmin kurucusu olmak yolunda adımlarını atan adam ilk anda karşılaştığı muhalefet dolayısıyla belki fikirlerinden vazgeçebilirdi, ama antisemitizmin güçlü ve ulusal bütünleşmenin de o ölçüde zayıf olduğu Doğu Avrupa ülkelerindeki Yahudiler onun önerilerine dört elle sarıldılar. Herzl, Viyana'daki *Kadimah* öğrenci derneğinden ilk daveti aldığı anda ilk adımı atmıştı. Amerika ve İngiltere'de üne kavuşan yazarı *İsrail Zwingli*, ünlü bilgin *Max Nordau* gibi seçkinler de desteklemekte gecikmediler. Üç yıl sonra Ağustos 1897'de İsviçre'de Basel şehrinde ilk Siyonist kongre toplanıyordu. Siyonist kongrenin başkanı ve Siyonist hareketin öncüsü T. Herzl kısa bir zaman sonra Osmanlı Sultanı II. Abdülhamid'in huzuruna Filistin'le ilgili isteklerini gerçekleştirmek arzusuyla çıkacaktı. Osmanlı İmparatorluğunun başına yeni bir sorun daha çıkmıştı: Filistin ve Yahudi sorunu... Sorun, Osmanlı mirası olarak bugüne devredildi.

Genellikle Osmanlı yönetimi Kudüs'e Yahudilerin yerleşmesi konusunda antisemit bir tavra sahip değildi. Yöneticilerin Rusya, Avusturya ve Romanya Yahudilerinin göçünü önlemeleri daha çok Filistin'de nüfus kompozisyonunun değişip çatışmaların artması ve büyük devletlerin işe müdahale edeceği korkusundan ileri geliyordu. Osmanlı yönetimi ikinci bir Lübnan problemiyle uğraşmak istemiyordu. Bunu II. Abdülhamid'in *Theodor Herzl*'le olan iki mülakatında da görmek mümkündür. T. Herzl 17 Mayıs 1901'deki ilk mülakatında kendisine bir Mecidiye nişanı ihsan edilerek baştan savılmıştı. Haziran 1902'de ikinci defa gelerek bir mülakat daha istedi. Bu sefer aracılık yapan Hahambaşı *Moshe Levi* idi.²⁴ Herzl burada bilinen meşhur teklifi; yani Filistin'e Girit'in benzeri özerk bir statü verilmesi ve Ya-

hudi göçüne göz yumması karşılığı Osmanlı borçlarının ödenmesi için teşebbüse geçecekleri teklifini yapmıştı. II. Abdülhamid, bu teklif üzerine "Yahudi milletine karşı derin sempatisi olduğu, ancak bu isteklerini yerine getirirse büyük devletlerle, özellikle Rusya ile başlarının derde gireceği, meseleyi nazırlarla da tartışması gerektiği" gibi bir cevap verdi.²⁵ Alman Büyükelçisi Marschall von Bieberstein'in, 19 Mart 1902'de Dışişlerine verdiği rapora göre; Padişah Dr. Herzl'le olan mülakatı için maiyyetinden İbrahim Bey'e "olmayacak şeyler" diye söz etmiştir.²⁶

T. Herzl Alman Dışişlerine müracaatında: "Türk hükümeti kolonizatörlere müsaade etmiyor. Oysa bugüne kadarki sonuçlar ortadadır. Alman kültürünün yayılması kadar, Alman ticaretinin gelişmesine de onlar yardım ettiler" diyerek Alman hükümetinin desteğini istedi.²⁷ Filistin'i Almanlaştırmak için çabalayan diplomatlar Herzl'e karşı kayıtsız değildiler.*

Almanya, Osmanlı yönetimini bu konuda teşvik ettikçe kolonizasyon süreci başarıyla gerçekleşti. Çünkü Osmanlılarda belirli antisemit bir tutum yoktu. Ancak 1911'den sonra *İttihad ve Terakki* içinde ve parlamentoda bazı muhalifler (örneğin *Cosmidi Efendi*), Cavit Bey'i Yahudileri desteklemekle suçlamak gibi davranışlarda bulundular.²⁸ Bu konudaki saldırılar masonlara ve Yahudilere yönelikti. Ama saldırganlar hiçbir zaman yönetici çevrelerden iltifat görmediler. Bu nedenle Osmanlı politikasının geleneksel toleransı içinde Museviler Filistin topraklarına göç etmeye devam ettiler. Bu, XVI. yüzyılda İspanya'dan gelen göç dalgasından sonra ikinci büyük göç olayıydı ve bu sefer Kuzey ve Doğu Avrupa Yahudileri Osmanlı topraklarına yerleşiyorlardı.

25 "Theodor Herzl'in Basel VI. Siyonist Kongresindeki Raporu 23-28 Haziran 1905" AAA *Türkei* 195-Bd. 1-2 K. 176069'da Herzl'in Frankfurter Zeitung 19.8.1902 nüshasından.

26 AAA *Türkei* 195, Bd. 1-2 "Telegramm Pera, Marschall von Bieberstein zum Grafen Bülow 19. März 1902".

27 AAA *Türkei* 195, Bd. 1-2, A 2776.

* Bu konuda Kemal Öke, *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi* adlı kitabında daha farklı bir yorum getirmektedir. Herzl'in Alman Dışişlerine verdiği raporun tersine bu araştırmada, Sultan Abdülhamid'in hayırsever duygularla Filistin'deki Yahudi iskânına izin verdiği belirtiliyor. Fakat bu ancak izinden çok bir göz yumma olabilir. Öke'ye göre Herzl, Sultan'ı kazanmak için önce Ermenilerin tedhişini uzlaştırma yoluyla, sonra da onlara karşı çıkararak önlemeye çalışmıştır. Bu nedenle Avrupa kamuoyunda Ermeniler Yahudilerin kendilerini sattıkları propagandasına girmişler ve Yahudilere karşı düşmanca bir tavır takınmışlardır (s. 76-78).

28 AAA *Türkei*, Bd. 3-4, K. 176294, "Mart 1911 Pera, Marschall von Bieberstein'in raporu ve 28 Nisan 1911 tarihli telgrafi".

* Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, Mentor Book London, N. Y., 1963, s. 577.

24 David Farhi, "Ottoman Attitude Towards Jewish Settlement in Palestine" *Studies on Palestine During Ottoman Period*, s. 193-195.

Almanya'nın, Osmanlı azınlıkları konusundaki tutumuyla kendi ulusal, ekonomik, kültürel yayılma planları doğrultusunda hareket eden bir yeni güç olduğu görülmektedir. Ancak büyümekte geç kalmış bu devlet, Osmanlı azınlıkları sorununa el atarken diğer büyük devletlerden farklı bir strateji izlemek zorundaydı. Diğer büyük devletler otokton (yerleşik) azınlıklara el atarken, Almanya, Osmanlı topraklarında yeni azınlık gruplar yaratıyordu ve bunu da Bab-ı Âli ve Sarayla yeni bir diyalog kurarak başarabilmiştir.

SONUÇ

İMPARATORLUKLARIN BREST-LİTOVSK'TAKİ AKŞAMI

1917'de II. Wilhelm'in İstanbul'a yaptığı son ziyarete ait bir fotoğraf vardır. Fotoğrafta Kayzer'in karşısında hazırol vaziyette durup onu dinleyen kişi Osmanlı Devletinin Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'dır.* Liman von Sanders dahil bütün Alman komutanların gözüpek ve cahil diye niteledikleri Enver Paşa, Almanların şarktaki sarsılmaz müttefikidir. Almanya'dan Sirkeci garına gelen tren katarlarının üstüne yapıştırılmış bir yafta vardı, "Enverland"... Ülkeyi Birinci Büyük Savaşa, kabine üyelerinin çoğunun haberi olmaksızın sokan triumvira'nın başında o vardı. Genç Türkler'in iktidarının Abdülhamid yönetiminden daha radikal bir Alman yandaşı oluşlarında ideolojik tutarsızlıkları kadar, ülkenin içinde bulunduğu çıkmazın da rolü vardır. Milli bir iktisadi sistem kurmak ve dış siyasi - mali baskıdan kurtulmak için radikal İttihadçı kanat yeni bir maceraya atılmayı yeğledi. Savaşa girene kadar aynı yönetici grup içinde Alman aleyhtarlarının etkinliği hiç de küçümsenmeyecek derecedeydi.

1908 Devrimi ülkemizin ve Yakındoğunun siyasal modernleşmesinde bir dönüm noktasıdır. Meşrutiyet hareketi büyük devletler için beklenmedik bir anda başladı ve bunlar arasında Osmanlı İmparatorluğuna gün geçtikçe yerleşen Almanya ilk anda Sultan Abdülhamid'i mi yoksa Genç Türkler'i mi tutması gerektiğinin hesabını yapmak zorunda kaldı. Berlin kabinesi Genç Türk hareketini ilk anda İngiliz etkisinde bir olay olarak değerlendirdi. Fakat zamanla gerek iş çevreleri gerek liberal çevreler ve basın yeni yönetime sempa-

* Bu fotoğraf T.T. Kurumu kitaplığı Kâzım Orbay albümünde 2 No'da kayıtlıdır.

tisini gösterdi.¹ Genç Türkler'in başını çeken grubun Almanya'ya karşı olmadıkları, hatta zamanla artacak bir yakınlık duydukları ağıktı.

Sonunda, Abdülhamid rejiminin en yakın bağlaştığı olan Almanya, yeni iktidarı, herkesten önce destekledi. 28 Temmuz 1908'de, Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi *von Kiderlen* Berlin'e çektiği telgrafta; Alman basınının Genç Türk iktidarını desteklemesinin şart olduğunu ve bunun sağlanmasını tavsiye ediyordu.²

İttihad ve Terakki iktidarının perde arkasında olduğu dönemde kurulan karma kabinelerde daima Alman taraftarlığıyla tanınan devlet adamlarını görmek mümkündü. Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Mahmud Şevket Paşa bu isimlerin en önde gelenleridir. Genç Türkler'in Almanya ile ilişkileri henüz sürgünde iken başlar. Örneğin Cenevre'deki Osmanlı İttihad Terakki Komitesi'nin 28 Nisan 1898'de Sultan V. Murad'ın Çırağan Sarayı'ndaki mahkûm hayatından kurtarılması için İmparator II. Wilhelm'e müracaat ettiklerini belirtmiş-tik.³ 1 Ocak 1900'de İttihad-Terakki'nin organı "Osmanlı" gazetesi Almanca nüsha çıkarmaya başladı. İlk sayıda: "İstikbalde Osmanlı İmparatorluğunu yönetecek partimiz, cesur ve asil Alman milletiyle bu gazete sayesinde temas kuracaktır"⁴ deniyordu. Berlin'deki Osmanlı Sefiri A. Tevfik Paşa bu nüshanın basım ve dağıtımının önlenmesini istedi ama, Alman hükûmeti Genç Türkler'in dilekçeleri ve yayınları gibi, sefirin notasını da hasıraltı etti.⁵

1909 ve 1914 arasında hızla gelişen olaylar, İmparatorluğun aydınları arasındaki Alman muhaliflerine rağmen, iktidarı Almanya'nın güdümüne daha fazla soktu. Genç subayların Makedonya dağlarında isyan bayrağı açmalarına neden olan önemli olay, 1908 Haziranındaki Reval Görüşmesi idi. İngiltere ve Rusya, Osmanlı mülkünü akibetini kararlaştırırken, Almanya bu paylaşma işlemine katılmadığı için daha başlangıçtan, Genç Türk iktidarının vazgeçilemez müttefiki olmaya adaydı. Reval'den sonra 18 Haziran 1908'de

1 V.I. Şpil'kova, *Mladoturezkaya Revoluziya 1908-1909* gg. İzd. Nauka, Moskva 1977'de s. 146-159 ve A.S. Silin, *Ekspansiya germanskogo imperializma na Bliznem Vostoke nakanune pervoi mirovoi Voiny* (1908-1914), Moskva 1976 s. 10'dan.

2 M.G. Orudjev, *İz İstorii Proniknoveniya Germanskogo Imperializma v Turziyu* (c konzu XIX veka do 1919 goda) Azerb. Gosud. İzd. Baku 1961, s. 65

3 AAA *Türkei* 159, Bd. 1-2, Nr. 18304, "Cenevre 26 Nisan 1898" tarihli dilekçe, İttihad-Terakki Cenevre Komitesinden İmparator II. Wilhelm'e gönderilirken, Paris'ten de Prens Sabahattin ve Lütfullah, Padişaha yazdıkları mektubun bir nüshasını İmparatora gönderiyorlardı.

4 *Osmanlı-Deutsche Beilage der Jungen Türkei*, "I Jahrgang Nr. 1 Januar 1900, s. 1"

5 AAA *Türkei* 159, Bd. 2-3, 22 Janauar 1900 tarihli, Sefirin notası.

Alman büyükelçisi, Şansölye von Bülow'a, "Türkiye, kesinlikle Almanya tarafına geçecektir. Avusturya-Macaristan da bu durumda bizim gibi, Türk dostu bir politika izleyecektir"⁶ diye rapor veriyordu.

Genç Türk iktidarının karşılaştığı dış siyasal sorunlar ve ekonomik güçlükler, onları II. Abdülhamid'den daha koyu bir Alman dostu olmak zorunda bıraktı. Gerçi 1911'de İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması, 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhaki sırasında Almanya'nın suskunluğu ve Bab-ı Âli'nin gıyabında Ruslarla Bağdat demiryolu üzerinde gizli bir anlaşma yapması yeni yönetimi kızdırdı ise de hızla gelen yeni dertler bu kızgınlığı da unutturdu. Gördüğümüz üzere, 1912 Balkan bozgununun önemli bir sonucu da, Osmanlı kumandanlarının tekrar Alman genelkurmayından ıslahat için heyetler istemesidir. Bu sefer Osmanlı başkenti daha kalabalık ve daha da yetkili Alman askeri heyetleriyle doldu. Von der Goltz Paşa, Mahmud Şevket Paşa'nın ısrarlı davetiyle yeniden Osmanlı başkentine geldi ve orduda ve savunma sisteminde ıslahat çalışmalarına başladı. Rumeli ve Boğazlar bölgesinde bazı stratejik noktaların berkitilmesi için yeni silahların alınmasını teklif etti. Bunlar kuşkusuz Alman firmalarından alınacaktı. Mahmud Şevket Paşa'nın yardımcısı Osman Nizami Paşa da önde gelen Alman hayranlarındandı. 1909 Eylülünde Mahmud Şevket Paşa, II. Wilhelm'in davetlisi olarak Almanya'da manevralara katılmıştı. Bu gezi Fransız diplomatlarının raporlarına göre, birkaç milyonluk yeni silah siparişleriyle sonuçlandı.* 1909-1911 yıllarındaki askeri reform çalışmaları da, Otomobil, radyo-telsiz vs. gibi yeni pahalı silah siparişleriyle başladı. Sadece Schwarzkopf firmasına 1909-1910 yılında 180 adet torpido ısmarlandı ve Osmanlı mühendisleri kurs görmek için Alman fabrikalarına gönderilmeye başlandı. Almanya'nın Osmanlı seçkinleri arasındaki itibarı giderek artıyordu. Bu çevreler Alman askerliğinin, bilim ve tekniğinin Osmanlı toplumunu diriltecek yeni bir hayat kaynağı olduğu kanısındaydılar. Türkiye tarihinde, o vakte kadar hiçbir müttefikin bu kadar alkışlandığı görülmemiştir.

Öte yandan, Genç Türkler devrimden sonra İngiltere ile çatışmakta gecikmediler. Kâmil Paşa kabinesinin istifası bu soğukluğun somut bir görünümüydü. Devrim, İmparatorluğun içinde bulunduğu mali çöküntüyü durduramamıştı. Fazladan yirminci yüzyıl başında çağdaş bir devletin gereksindiği reformlar ve örgütlenme önemli bir dizi yatırımı ve kabarık bir bütçeyi gerektiriyordu. Ancak İngiliz ve

6 AAA *Türkei* 159, Bd. 2-3a 9403, "18.6.1908 zum Reichskanzler Bülow".

* A.S. Silin, *a.g.e.*, s. 154-155

Fransız sermayesi Bab-ı Âli'nin acil borçlanma isteğini karşılamakta isteksiz davrandı. İşte, Almanya bu fırsatı kaçırmadı, çünkü Osmanlı Devletinin "İtilâf Devletleri"nin vesayeti altına girmesine kesinlikle razı olamazdı. Deutsche Bank genel müdürü, bizzat İmparatorun verdiği emirle Osmanlı Devletinin istediği miktardaki borç parayı devletin hazinesine verdi. Helfferich bu olay üzerine, "Türkiye, Sultan Abdülhamid döneminde bile bu derecede Almanya'nın nüfuzu altına girmemiştir"⁷ diyordu.

Bu dönemde İslamcılık ve Osmanlıcılık siyasal yönden iflas eden iki ideoloji idi. Özellikle Balkan bozgunu ve Arnavutluk'un da devletten kopmasından sonra, yeni iktidarın resmi ideolojisi giderek pantürkizm olmaya başladı. Avrupa'dan atılıp, gözlerini uzak Asya'ya çeviren Osmanlı seçkinlerinin imdadına gene Alman doğubilimcileri yetişti. *Ernst Jaeck* adlı bir profesör Almanya tarafından pantürkizmin resmi yöneticiliğine teorisyen olarak atandı. Bu adam eski bir gazeteci idi ve güya iyi bir doğubilimci olduğu için Württemberg kralı tarafından *honoris causa* profesör tayin edilmişti.⁸ Bu gibi şarlatanlar sayesinde Osmanlı aydın çevreleri ideolojik ve kültürel yönden etki altına alınıyordu. Esasen Türkiye'nin Asya'ya çekilip, Ortadoğuya kapanması hatta İstanbul'u bile terk etmesini Alman yetkililerin bazılarının ciddi olarak düşündüğünü gördük. Alman Büyükelçisi Wangenheim da bu düşüncede idi. Balkan bozgunundan sonra önde gelen Türk aydınlarından bazıları da böyle düşünmeye başladılar. Gerçekte Türkçülük XIX. yüzyılın ikinci yarısında; fakir, eğitimsiz ve uygar haklarından yoksun olarak yaşamak zorunda bırakılan Çarlık Rusyası'nın Müslüman ve Türk asıllı toplulukları arasında demokrat ve sosyal nitelikleri ağır basan bir kültür ve düşünce eylemi olarak doğmuştu. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Türkçülük akımı aktif siyasal niteliği olmayan bir eylem biçimiydi. Oysa şimdi, Alman güdümündeki Osmanlı başkentinde, ülkeler fethine hazırlanan bir pantürkizm moda olmuştu.

Meşrutî rejimin ortamı içinde muhalif grupların önemli bir kesiminde Alman aleyhtarlığı göze çarpılmaktadır. *İctihad*'da Abdullah Cevdet daha 1908 Devriminden önce, Almanya'nın Abdülhamid rejimini desteklemesini öne sürerek, "Düşmanımızın Dostu Düşmanı-

7 Mahmud Muhtar, *Maziye bir Nazar: Berlin Mucihedesinden Harb-i Umumiye Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebatı*, İstanbul, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, 1341, s. 110-111.

8 Mehmed Zeki, *Raubmörder als Gäste der deutschen Republik*, Verlag "Die Verteidigung" Berlin, 1920, s. 43-45.

mızdır"⁹ sloganıyla Alman nüfuzunu eleştiriyordu.¹⁰ Genç Türk muhalefetine Mısır'daki yayın organı *Doğrusöz*'de Mehmed Ubeydullah "Sultan Hamid'in politikası aleyhinde bulunmak maksadıyla Alman politikasının aleyhinde bulunmak izzet-i nefis sahibi olmak demektir"¹¹ diye yazmıştı. Meşrutiyetten sonra da Genç Türkler'in bir kesimi Almanya aleyhtarı tutum ve görüşlerinde devam ettiler.

İktidar grubunun içinde bile Alman aleyhtarı olanları vardı. Maliye Nazırı Cavit Bey, İttihad - Terakki'nin güçlü adamı olarak bunların başında geliyordu. Ama bunlar olayların gelişmesini engellemediler.

1912'den sonra İttihad-Terakki adına Enver-Cemal-Talat Paşa üçlüsü devlete hakim oldu. Artık İstanbul'da Alman nüfuzu her zamankinden fazla hissediliyordu. Deniz Ataşesi Humann'la yakın dostluğu olan Enver Paşa, yeni Osmanlı İmparatorluğunun Alman dostu yöneticisiydi. Bu dönemde İstanbul'un yeni bir efendisi, Alman Büyükelçisi Wangenheim oldu.¹² Almanlar ve Alman hayranları ile karşı tavırdakiler İttihad-Terakki'nin içinde bile çatışma halinde idiler. Almanya'da askerlerin egemenliği giderek artıyordu. İstanbul'daki büyükelçilikte bile büyükelçi ile deniz ataşesinin küçük çapta bir savaş içinde oldukları ve kendilerini izleyen Osmanlı yönetimini ne tarafa iteceklerine karar veremedikleri görülüyordu. İşte Wangenheim böyle bir ortamda büyükelçiliğin ve İstanbul'un despotu keşildi. Alman militarizminin tipik bir temsilcisi olarak Bab-ı Âli'nin her karar ve işlemine karışmaya başladı.¹³

9 Abdullah Cevdet, "Düşmanımızın Dostu Düşmanımızdır" *İctihad*, Sene 2, Nr. 7 Mayıs 1908, s. 253-254. Daha Sultan Abdülhamid döneminde *Sada'yı Millet* (27 Şevval 1315/20 Mart 1898) nüshasında (s.1) Almanya-İngiltere rekabetinden Almanya'nın galip çıktığına ve bunun tehlikeli muhtemel sonuçlarına dikkati çekiyordu.

10 A. Cevdet, *İctihad*. Nr. 5, Avril 1905, s. 75-76. A. Cevdet Alman panislamizminin arkasındaki gerçeği yarı frankofil bir endişe ile eleştiriyordu. "Fas buhranı sırasında Kayzer'in, Fas'ı Osmanlı Sultanı'na sözde yaklaştırmaya çabası, panislamist politikaya bir hizmet gibi görünüyorsa da, bize güya dost olan bu adamın Girit meselesindeki suskunluğunu hatırlatmak gerekir" diyordu.

11 M. Ubeydullah, *Doğrusöz (Mısır)*, 5 Nisan 1906, No. 2, "Devlet-i Osmaniyye ve Almanya Politikası" s. 3 ve *Salname-i Servet-i Fünun*, 1328. senesine mahsus, s. 389.

12 Mehmed Zeki, a.g.e., s. 57-59'da, Wangenheim'i Ermeni sorununun suçlularından biri olarak tasvir eder. Ona göre Alman Sefareti a) Sefir b) Harbiye Ataşesi c) Bahriye Ataşesi'nin etrafında üç bölüm halinde çalışıyordu. Bu üç bölüm birbiriyle çatıştığı gibi, aynı hava Osmanlı devlet yönetim kadrolarına da yansımıştı.

13 Frank G. Weber, *Eagles on Crescent*, Cornell Univ. Press, London 1970, s. 18-21. Wangenheim 1915'te İstanbul'da öldüğünde cenazesini izleyenlerden biri

1910'larda Alman hayranlığı sadece Osmanlı yöneticileri ve seçkinleri arasında değildi; giderek küçük memurlara kadar yayıldı. Diktacı hükümetin Alman yandaşlığı adeta resmi bir ideoloji olarak benimseniyordu. O kadar ki, II. Meşrutiyetin ilk günlerinde küçük bir grup Gülhane Parkı'nda Alman aleyhtarı bir gösteri yapmak istediğinde, kürsüdeki hatip etraftakilerin müdahalesi ile alaşağı edilmişti.¹⁴

Almanya, Avusturya-Macaristan'dan sonra Osmanlı Devletini de güdümüne almıştı. Osmanlı toplumu Tanzimattan beri, başarıyla tamamlamadığı bir modernleşme süresince girmişti. Kurumlarındaki az gelişmişlik ve ekonomisindeki çöküntü dolayısıyla, Almanya gibi hızla büyüyen bir Avrupa devletine hayranlık duyuyordu. Bu hayranlığı, İmparatorluğun kaderini elinde tutanlardan biri şu sözlerle ifade ediyordu: "Almanya kendisine bir irtibat pazarı olan Türkiye'nin *İtilaf devletleri* arasında paylaşılması işlemine karşı en büyük savunucudur. Almanya, her kim ne derse desin, Türkiye'nin kuvvetli olmasını en çok isteyen bir devlettir. Almanya'nın çıkarı, tamamiyle Türkiye'nin kuvvetli olmasına bağlıdır. Almanya Türkiye'yi bir müstemleke gibi eline geçiremez, buna ne coğrafya durumu ne de Almanya'nın araçları uygundur. Bundan dolayı ikinci bir genel savaşa sebep olmamak için, *İtilaf Grubunu* meydana getiren devletler de bize el uzatamazlar. Özellikle Almanya'nın bütün bilgileri, sanayicileri ve memurları, Türkiye'nin istediği biçimde Türkiye'ye hizmet eder. Memleket az zamanda mesut bir medeniyet yoluna girer ve gene pek az zamanda kapitülasyon belasından kurtulmuş oluruz."¹⁵

Bu düşünce son devir Osmanlı siyasetine egemen olmuş görünüyor. Eğer Osmanlı İmparatorluğu Almanya safında girdiği savaştan galip çıkmış olsaydı, Alman siyasi ve iktisadi etkinliğinin tümüyle artacağı açıktı. Hükümet savaşa Almanya'dan aldığı beş milyon altın liralık borçla girmişti. Savaş ekonomisinin gereği bu altın karşılık gösterilerek % 300-400 miktarında banknot basılarak mecburi tedavüle çıkarılmıştı. Savaş giderleri Almanya-Avusturya blokunun verdiği borç altın ve buna karşılık çıkarılan banknotla karşılanıyordu, emisyon işlemleri büyük ölçüde Osmanlı Bankasının elinden çıkmış,

de Sultan V. Mehmed Reşat'tı. Nazırlara dahi hakaret edebilecek kadar sonsuz nüfuzuyla savaş içinde Osmanlı siyasi hayatını yönlendirenlerden biri olduğuna kuşku yoktur.

¹⁴ *Kölnen Zeitung*, 1 Ağustos 1908 ve *Karlsruher Zeitung* 2 Ağustos 1908, gösteriyi tertip eden grubun ve hatibin ismini vermiyor.

¹⁵ Cemal Paşa, *Hatıralar*, Düzenleyen: B. Cemal, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977, s. 150-151

Almanya-Avusturya kontrolüne geçen Duyun-u Umumiye tarafından yönetiliyordu. Alman aleyhtarlığıyla tanınan Maliye Nazırı Cavit Bey bile 1917 yılı bütçe konuşmasında; "Alman hükümetinin ne namusundan, ne haysiyetinden ne de bu parayı ödeme kudretinden şüphe etmeye hiçbir hakkımız yoktur" diyerek, Almanya'nın zaferi ile savaştan sonra banknotların alınla değiştirileceğini ilave ediyordu.¹⁶ Savaş ekonomisi şartları içinde Almanya'nın bankacılık, ulaştırma ve bürokraside kurduğu egemenliğin barıştan sonra da devam edeceğine kuşku yoktu. Savaşın kan ve barut kokan ortamında bunların tartışıldığını görmüyoruz. Bu yılların hayali doğuya doğru yayılacak geniş bir İmparatorluktu. Bu İmparatorluk Almanya sayesinde gerçekleştirilebilirdi. Sina çölünde, Kafkas dağlarında, Galiciya cephesinde İmparatorluğun çilekeş insanları böyle hayallerin peşinde koşuruldu ve telef edildiler. Almanya müttefikten çok müdahaleci bir güçtü. Bir Avusturya askeri atasözü, "Almanya işgalci olarak kötüdür, ama müttefik olarak daha kötüdür" der. Prusyalılık, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğunda müttefik olarak hüküm sürüyordu.

Müttefikin istekleri cephede olduğu gibi cephe gerisinde de bitmek bilmiyordu. İmparatorluğun genç insan gücü cephelerde ve cephe gerisinde eritiliyordu. Almanya'ya endüstri dallarında yetişmeleri ve zenaat öğrenmeleri için yüzlerce çırak gönderildi.¹⁷ Özellikle savaş içinde bunlar Alman sanayiinde ucuz işgücü olarak kullanıldılar. Bu genç öğrenciler daha doğrusu işçiler, madenlere, tersanelere ve fabrikalara sevk edildikleri için Almanya bu stajyerleri (!) memnuniyetle kabul ediyordu, ama her stajyer için aynı misafirperverlik söz konusu değildi, örneğin Adliye Nezaretinin Almanya'ya talebe gönderme girişimi gibisi.. Osmanlı maarifini, tarımını, madenlerini ele geçirmekte Avusturya-Macaristan, Almanya ile rekabete girişti. Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Marki Pallavicini Eylül 1916'daki raporunda Osmanlı Adliye, Maarif, Nafia ve Ziraat nezaaretlerini ıslah ile görevli Alman müşavirlerin listesini veriyor ve bunların başarılı olamadıklarını belirtiyor. Pallavicini, şöyle diyordu: "Bugüne kadar başarılı tek yabancı müşavir Sir Richard Crawford'du, çünkü gümrüklerin gelirini artıracak tedbirler önerdi. Almanların önerileri Türkler için hiç de ilginç şeyler değil.." Pallavicini'ye göre, gerek Askeri gerek sivil Alman müşavirlerin başarısızlıklarının başlıca nedeni son haddine ulaşan Türk şovenizmidir. Talat, En-

¹⁶ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası-Para ve Kredi Sisteminin Oluşumu*, Ankara 1981, s. 124-125.

¹⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, s. 200-201.

ver gibi, önde gelen yöneticilerin dışında Türk yöneticilerde Almanlara karşı düşmanca hisler görülmektedir.¹⁸ Bununla beraber Genç Türkler, Asya'da kuracakları İmparatorluğun ancak Almanlar sayesinde mümkün olabileceğine de inanmışlardır. Savaşın gidişi ve bu gibi hayaller bütün sevimsizliğine rağmen Almanların İmparatorluktaki nüfuz ve kudretlerini artırmalarına neden olmaktadır. Bununla beraber savaşın eski safdil Alman hayranlığını yok etmesinden dolayı, Avusturya Büyükelçisi Pallavicini Alman danışmanların yerini Avusturyalıların almasını ve Avusturya-Macaristan'ın Almanların yerini alması için gayret edilmesini önermektedir. Pallavicini kendi Dışişleri Bakanı Burián'a Macaristan'la Anadolu'nun iklim ve coğrafya benzerliğinden (!) dolayı, tarım alanında Macar danışmanların çok yararlı olacaklarını telkin etmekteydi.¹⁹ Her şeye rağmen İttihad-Terakki önderleri Alman yandaşlığından taviz verememektedirler. Alman yandaşlığı, dostluk adı altında anıtlştırılmıştır. Savaşın kaybedileceği de anlaşıldığı halde, Osmanlı İmparatorluğunu yönetenler ayrı bir barış girişiminde bulunmamışlar, felakete doğru Almanya ile birlikte doludizgin gitmeyi zorunlu görmüşlerdir.

25 Aralık 1917'de Doğu Polonya sınırındaki Brest-Litovsk'ta Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı delegeleri, Sovyet Rusya temsilcileri ile barış görüşmelerine başladılar. Ocak 1918 ortalarında bir akşam barış imzalandı. Rusya İmparatorluğu çökmüş, barış ve ekmek bekleyen yığınlar barışı getirmek isteyen Sovyetler toprak ödünleri vererek savaştan çekilmişti. Ne var ki Brest-Litovsk'ta Rusya İmparatorluğunun yıkımından yararlanmak isteyenler, bir müddet sonra kendi imparatorluklarının da yıkıldığını görecektir. Brest-Litovsk'taki akşam, taç ve tahtlara dayanan eski dünyanın üzerine çökmüştü.

31 Ekim 1918'de, Mezopotamya ve Suriye'deki bozgundan artakalan birliklerin toplandığı Adana'da, General Liman von Sanders Yıldırım Orduları Grubu komutanlığını genç bir Osmanlı generaline, Mustafa Kemal Paşa'ya devrediyordu. Genç komutan çoktan beri Osmanlı ordusunda Alman komutanlara karşı oluşuyla tanınıyordu. Mustafa Kemal Paşa savaş öncesinden beri mensubu olduğu ordunun onurunu, ülkesinin geleceğini Alman etkisine ve Almanya yanında girilen çılgın savaşa karşı çıkarak koruyan saygın bir askerdii. Savaş başladığında daha ilk aylarda Alman zaferine inanmadığını General Liman von Sanders'ten gizlememiş ve gene Veliaht Vah-

18 *Osterreichische Haus und Hof Archiv* Pallavicini'den Dışişlerine, 25 September 1916, vesika 6971.

19 *Öst. H. Hof und St. Arc.* Pallavicini'den Dışişleri'ne 18 December 1915, vesika Nr: 103/P

dettin'le Almanya'ya yaptığı bir gezi sırasında en yüksek Alman komutanlara açıklamaktan da çekinmemiştir.²⁰ Çok yakın bir gelecekte savaştan yıkılan Türkiye'nin yabancıların istilasına karşı direnişini de o yönetecekti.

Epilog

Osmanlı İmparatorluğunun hayatının son kırk yılını dolduran Alman nüfuzunun, ülkemizin sanayii, ticareti ve biliminde hiç mi olumlu etkisi olmadığı sorulabilir. Bu soruya bazı konularda cevap verilmeye çalışıldı. XIX. yüzyıl Osmanlı devlet sistemine göz atıldığında idari yapının, mali tekniklerin büyük ölçüde Fransa'dan alındığını görürüz. O tarihte Alman kapitalist işletme teknikleri ve muhasebe bilgisinin Türkiye'de yaygın olarak kabul edildiğini ve uygulandığını söylemek güçtür. Hele Alman tarım-hayvancılık tekniğinin, sanayi teknolojisinin getirildiğini söylemek ise olanak dışıdır. Alman mali sermayesinin yatırımları ülkenin teknolojik yapısını önemli ölçüde etkilemediği gibi, siyasal propagandasının da kültürel hayatımıza yeni boyutlar kazandırmadığını gördük.

Almanya'nın 1880'lerden itibaren Osmanlı İmparatorluğunun yöneticilerini ve giderek tabii kaynaklarını kontrolü altına alması, bütün yakın tarihinin en önemli olaylarından biridir. Çünkü, bir büyük devletin, güya silah ve zor kullanmadan askeri-mali ittifaklar sistemiyle iktisadi yönden az gelişmiş bir ülkeye yerleşmesi çağımızın temel olgusudur. Bu anlamda Osmanlı topraklarındaki Alman nüfuzu, XX. yüzyıldaki temel çelişkiyi iyi anlamamız için tüm yönleriyle araştırılmalıdır, çünkü Alman İmparatorluğu neo-kolonyalist sistemin bir bakıma ilk mimarıdır.

20 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: Tamim ve Telgraflar*, Sadi Borak-Utkan Kocatürk, Ankara 1972; T. İnk. Tar. Ens. I, s. 91 Ocak 1922'de Ahmet Emin'e (Vakit başyazarı) mülakat. *Asım Us'tan Hatıra Notları*, 1966'dan Kemal Arıburun, Atatürk'ten Hatıralar, s. 154.

"Von der Goltz Paşa'nın 16 Teşrin-evvel (Ekim) 1889 tarihinde Alman Genelkurmay Başkanı Waldersee'ye yazdığı raporun Yıldız Arşivi'ndeki Türkçe tercümesi" Başbakanlık Arşivi, Yıldız Evrakı, Kıs: 15, Zarf 74/81.

Bundan evvel takdim ettiğim tahrirata zeyl olmak üzere Avrupa-yi Osmani'nin ahvâl-i tedâfüyyesini hulâsaten arz ederim.

Avrupa-yi Osmani ber vech-i atî iki suretle müdafaa olunabilir. Evvelâ; Dersaadeti himaye için tedabir-i lâzime ittihazı ve saniyen; payitahtdan baîd olan hudud hatları üzerinde köyleri muhafaza için bazı merakiz-i tedâfüyyesinin teşkil ve ihzarı; Meriç vadisi ne Priştine ve ne de Üsküp ve ne de Selânik'den müdafaa olunabilir. Devlet-i aliyye Avusturya ve Macaristan askerinin memalik-i mezkûreye tecavüzlerini men itmek kaziyyesini başka bir devlete tevdi itmeğe mecburdur. Mamafih Selânik ile Üsküp ve (Ayoranya)? bey-ninde mumted olan hat, Makedonya ve Arnavudluk ve Eski Sırbistan aleyhinde ehemmiyeti haizdir. Sırbistan ile Bulgaristan aleyhinde ic-ra olunacak harekât-ı askeriyyenin istinadgâhı Üsküb ve daha doğ-rusu Kumanova'dır, "Müezzi?" ovasını müdafaa için bundan mühim bir nokta olamaz. Devlet-i aliyye Yunanistandan çok korkmalıdır. Zi-ra Yunanlılar denizi istilâ ederler ise Osmanlıları sevahil-i garbiye-de her nevi harekât icrasından men edebilirler. İşbu tehlike-i haki-kiyeden uzun uzadı'ya bahs etmeksizin şurasını beyan etmeliyim ki, Osmanlı donanması külliyyen kıymetden arıdır. Boğaziçi ile Kale-i Sultaniye'den Dersaadet'e muvasalatı men için inşa olunan istihkâ-mat gayri kâfidir. İstihkâmat-ı mezkûre bir düşman donanmasına yirmi dört saat bile mükavemet idemez. İstihkâmat-ı... tamir olunma-dıkları gibi techizatı dahi noksandır. Karaya gelince; Dersaadet ci-varları Karasu ile tayin olunan Çatalca hattı ile himaye edilmektedir. Çatalca mevki bir taraftan Marmara denizinde vakî Küçükçekme-

ce körfezi ve diğer taraftan Terkos köyü üzerine istinad etmektedir. Beyker (Baker) ve Blum Paşalar tarafından tahkim edilmiş olan hatt-ı mezkûr elyevm metruk bir haldedir.

İmdi elyevm icrası lâzım gelen şeyler bunlardır. *Evvela*; Dersaadet'in deniz cihetini torpidolar ve taht'elbahir, edavat-ı harbiye ile müdafaa itmek, *saniyen*; Kavakların iki sahilinde, biri Rumili ve diğeri Anadolu cihetlerinde olmak üzere kubbeler ve cesim topraklar ile mücehhez bazı (tabyeler) inşa eylemek, Fenar boğazı için denize doğru bazı bataryalar inşası dahi lazımedendir. Kale-i Sultaniye'de küçük bir filonun içtima'ı ve bu filoya erzak ve mühimmat yetiştirilebilmesi için Büyükdere küçük körfezinin gözedilmesi icab-ı haldendir. Kavak geçidi bunun için intihab idülebilir. Bunali(?) ve Kabe (?) tafia ve iskele ve Magore (?) Sultaniye kalesi nam mahallerde inşaat-ı hazırı yerine, usul-ü cedide üzere istihkâmlar inşası ehemdir. Kara ciheti için bundan evvel takdim ettiğim tahrirata istinad ederim. Tahrirat-ı mezkure bizzat keşf ve muayene eylediğim bilcümle tefsilat-ı mükemmeliyeyi havidir.

Almanya'ya i'zam olunacak Osmanlı zabitanı haşmetlû imparator hazretlerine beğayet sadık görünen zevattan mı, yoksa efkârımıza iştirake meyl ve her hususda bize muavenete hazır olan zabitan meyanında mı intihab idilecektir. Bu babda taraf-ı acizaname talimat irsalini reca iderim.

Beyân-ı hâl, ibrâz-ı meâsir-i ihtirâmkâriye vesile ittihaz olundu.

İ m z a

G (Ç) X

Fi, 16 Teşrinevvel sene 89

EK II

"Bağdat Valisi Namık Paşa'nın Alman Konsolosu Richarz ile Mülakatı Üzerine Richarz'ın Berlin'de Başbakan Prens Hohenlche-Schillingfürst'e Raporu" Archiv des Auswaertigen Amtes, Türkiye 134 a.d.k. Bd. 1-2.

Kopya

A. 7371 pr. 19 Haziran 1899 öğleden sonra

mtg (verildi) 20/6 Dr. Siemens
Bağdad 23 Mayıs 1899

A. No: 37

Girdi

Bendeniz, Zat-ı alinize bildirmekten şeref duyarım ki; Bağdat Vilayetinin yeni Genel Valisi, evvelce Afrika'da Trablusgarb valisi olan Ekselâns Namık Paşa, geçen Perşembe 18 Mayıs'ta, buraya vassıl oldular. Bundan önceki Genel Vali Ata'ullah Paşa ayın 20'sinde Halep üzerinden İstanbul'a hareket etti.

Yeni Vali Namık Paşa'nın hakanî fermanı dün törenle hükümet konağı önünde okundu ve bu meyanda Genel Vali ile konsolosluk temsilcileri arasında ziyaretler teati edildi. Benim Namık Paşa'yı ziyaretim sırasında, kendisi sohbeti özellikle; Sivas-Diyarbakir-Musul üzerinden Bağdat'a uzatılacak Anadolu demiryolu hattı inşası konusuna getirdi. "Ümit edilir ki bu büyük ulaştırma eseri Alman elleri ve sermayesi ile gerçekleştirilecektir" dedi.

Namık Paşa bu arada ihsas ettirdi ki, İstanbul'dan buraya olan seyahatinden önce, Anadolu demiryolunun inşası meselesi kendisine yüksek makamlar tarafından önemle anlatılmış ve kendisi bu konuda önemli ve bilhassa mali sorunlarda kendisini ilgilendiren girişimlerde bulunma talimatını almıştır.

Richarz

YARARLANILAN KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

- I. Historisches Archiv des Auswaertigen Amtes (Bonn):
I.A.B.q. Türkei 133 adh.7, Die Frage einer gemeinsamen Okkupation in Ostrumelia *Bd.1.1.79-4.79*.
I.A.B.q. Türkei 133 adh. 13, Die Armenische Reformfrage-*Bd. 1-6*.
I.A.B.q. Türkei 133 adh. 133, Religionsfreiheit in der Türkei und Französisches Protekt. *Bd.1*.
I.A.B.q. Türkei 134 adh. Die Politische Berichterstattung des Kaiserlichen Konsulats Bagdad *Bd. 1-7*.
I.A.B.q. Türkei 139 Überlassung von Preussischen Offizieren und Finanzbeamten an die Pforte, *Bd. 1-7 ve 13-15 ve 22-25*.
I.A.B.q. Türkei 142 Nr. 1, Einstellung der Türkischen Offiziere in die Preussische Armee, *Bd. 1-4*.
I.A.B.q. Türkei 152, Eisenbahnen in der Asiatischen Türkei, *Bd. 1-8*.
I.A.B.q. Türkei 159 Nr. 1-Secret, Der Sultan und Seine Familie, *Bd. 1*.
I.A.B.q. Türkei 159 Nr. 2, Türkische Staatsmaenner, *Bd. 1-3*.
I.A.B.q. Türkei 175 d, Protestanten in der Türkei, *Bd. 1-2*.
I.A.B.q. Türkei 195, Die Juden in der Türkei, *Bd. 1-2*.
I.A.B.q. Türkei 198, Die Jungtürken, *Bd. 1-2*.
I.A.B.q. Türkei 197, Deutsche Wirtschaftliche und Industrielle Unternehmungen in der Türkei, *Bd. 1-3*.
- II. Public Record Office-Foreign Office (Londra), General Correspondence Turkey-PRO-FO 78:

1. Reference	Tarih(date)	Muhteva(Descript)
4642	1895	Consuls at Bagdad. Beiruth,

4834	1897	Constantinopel.
4936	1898	Consuls at Bagdad-Beiruth
4937	1898	Consuls at Bagdad-Beiruth
5006	1899	Consuls at Bagdad-Beiruth
5088	1899	Consuls at Damascus, Erzurum, Jerusalem
5069	1908	Consuls General at Bagdad-Beiruth
5102	1898-1900	Asia Minor and Bagdad Railway, vol. 1.
5249	1901-1902	Asia Minor and Bagdad Railway Vol. 2.
2. 1879-1913 Türkiye'deki Büyükelçilik ve Konsolosluk Arşivleri:		
Reference:F.O.195 Tarih		Muhteva (Descript)
1929	1896	From Military Attache
1935	1896	From Bagdad
1935	1896	From Constantinopel
1948	1896	To Sublime Port (Tahrir)
2005	Sept-Dec.1898	From Foreign Office
2015	July-Dec.1898	From Dragomans
2028	1898	From Jerusalem
2155	Priv. Offic. 1903-1904	To Consuls in Constantinopel
2164	July-Dec. 1904	From Bagdad-Basra
2247	1907	From and to Constantinopel
2008	Sept-Dec.1898	To Foreign Office

III. National Archives of United States (Washington D.C.):

1. *Despatches From United States Ministers to Turkey* 1818-1906, M 46 burada Roll 38 (July 17, 1880): Roll 77 (Jan. 1-Aug. 19, 1906.)
2. *Despatches From United States Consuls in Jerusalem, Palestine*, 1856-1906, T 471, burada Roll 6 (Jan. 2, 1886,) Roll 9 (Aug. 20, 1906)

IV. Başbakanlık Arşivi (İstanbul):

1. Yıldız Evrakı
2. İrade - Hariciyye: 1296-1325 Hicri

Sürelî Yayınlar

1. Gazeteler:
Germania (Berlin), Bonn Üniv. Kitaplığı U II, 1/42, 1890-1908.

National Zeitung (Berlin) Bonn Üniv. Kitaplığı. U II, 42/I, 1879-1909.

Times (London), Bonn Üniv. Kitaplığı U I, 37/38/5/6, 1888-1908.

Vorwaerts (Berlin) Bonn Üniv. Kitaplığı U I, 40/39, 1898-1908.

Norddeutsche Allgemeine Zeitung, Bonn Üniv. Kitaplığı. U 11, 5, 1888, 1889, 1892, 1893, 1896, 1898, 1903, 1908.

Sankt Petersburger Zeitung, Bonn Üniv. Kitaplığı U II, 39, 1898, 1899, 1901, 1903, 1905, 1908.

Vossische Zeitung, Bonn Üniv. Kitaplığı, U II, 39, 1888, 1892, 1896, 1898, 1899, 1905, 1907.

İkdam, SBF ve TTK Kütüphanesi, 1310-1320 Hicri.

Sabah, 1316-1321 Hicri.

Servet, 1316-1317 Hicri.

II. Salnameler:

Salname-i Vilayet-i Aydın, Hicri 1316 ve 1321 senelerinin.

Salname-i Vilayet-i Basra, Hicri 1307 ve 1320 senelerinin.

Salname-i Vilayet-i Beyrut, Hicri 1322 senesinin.

Salname-i Vilayet-i Selânik, Hicri 1307, 1320 ve 1324 senelerinin.

Salname-i Maarif, Hicri 1316 ve 1317 senelerinin.

Kitap ve Makaleler

Sultan Abdülhamid II, *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Haz: Alâeddin Çetin - Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976.

Siyasi Hatıratım, Fransızca Der. Ali Vehbi, Çev. H. Salih Can, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.

Anderson, M.S., *The Eastern Question*, Mac Millan Co. New York, 1966.

Ali Saib, *Coğrafya-i Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniyye*, Matbaa-i Ebu'zziya, Konstantiniyye, 1304.

Albertall (H.A.), *Die Türkische Wehrmacht und die Armeen der Balkansaaten*, Verlags- Anstalt "Reich wehr", Wien, 1892.

Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa Hayat-ı Siyasiyesi*, İstanbul, Hilal Matb. 1325

(Baykal), Bekir Sıtkı, *Das Bagdad-Bahn Problem* 1890-1903, Druck von Rudolf Goldschlag, Freiburg im Breisgau, 1935.

"Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamid II" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığı*, A.Ü.S.B.F. Sayı 13, Ankara 1975, s. 56-62.

Becker, C.H., *Deutschland und der Islam*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart und Berlin, 1914.

Deutsch-Türkische Interessengemeinschaft, Verlag von Friedrich Cohen, Bonn, 1914.

Blaisdell C. Donald, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Dene-timi "Duyun-u Umumiye"* Çev. A. İhsan Dalgıç, Doğu Batı Ya-yınları, İstanbul 1979.

Bloch, Kurt, *German Interests and Policies in the Far East*, Institute of Pacific Relations, New York, 1940.

Blondel, George, *Bismark'tan Sonra Alman Siyaseti*, Çev. Raşit Et-hem, Kader Matbaası, İstanbul, 1932.

Bondarevskii, G. L., *Bagdadskaya Doroga, Proniknoveniye Germans-kogo İmperializma na Blijni- Vostok 1888-1903*, Gos. İzd., Uz bekskoy SSSR, Taşkent, 1955.

Borchard, Knut, *Wahrung und Wirtschaft in Deutschland 1876-1975*, Deutsche Bundesbank-Frankfurt am Main, Fritz Knapp Gmb H-Frankfurt am Main, 1976.

Bradford, G. Martin, *German-Persian Diplomatic Relations 1873-1912*, Mauton and Co. S-Gravenhage 1959.

Brehmer, Carl Ernst, *Die Stellung der Deutschen Staatsangehörigen in Türkei unter Besonderen Berücksichtigung des Liegenschaftsrechts*, Greilswald, Druck von J. Abel, 1916.

Brentjes Burchard, *Drei Jahrtausende Armenien*, Verlag-Anton Sch-roll und Comp. Wien und München 2 Auflage, 1976.

Carmel, Alex., "The German Settlers in Palestine and Their Relati-ons with the Local Arap Population and the Jewish Community, 1868-1918", *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Ed. M. Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s.442-465.

"Die deutsche Palaestinapolitik 1871-1914" *Jahrbuch des Insti-tuts für deutsche Geschihte*, Tel Avive, Nr. 4 s. 205-255

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, Nisan 1977.

Conze, Werner, "Die Zeit Wilhelm II", *Deutsche Geschichte im Über-blick*, Dritte Aufl. Ed. Schieffer-Rassow, Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1973.

Dinçer, Celâl, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Ana-dolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha" *T.T. Kur. Belgeler* C.V-VIII, Sayı 9-12, sene 1968-1971, s. 153-233

Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.

Engelhardt, E., *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslahatı)*, Çev. Ali Reşad, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1328.

Mehmet Enis, *Alman Ruhu*, Nefaset Matbaası, İstanbul, 1330.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkın-da Bir Tetkik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.

Eliav, Mordechai, "German Interests and the Jewish Community in Nineteenth Century Palestine", *Studies on Palestine During the*

- Ottoman Period*, Ed. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s. 423-441.
- Fadayeva, I. E., *Midhat Paşa (Jizn i Deyatelnost)*, Akademiya Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniye, Izdatelstvo Nauka, Moskva, 1977.
- Farhi, David, "Attitude of the Ottoman Government Toward the Jewish Settlement in Palestine after the Revolution of the Young Turks", *Studies on Palestine during Ottoman Period*, s. 190-210.
- Fesch, Paul, *Constantinople aux derniers ours d'Abdul-Hamid*, Librairie Marcel Riviere, Paris 1907.
- Fischel, Alfred, *Der Panslawismus bis zum Weltkrieg*, Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchhandlung, 1919.
- Fremdling, Rainer, "Railroads and German Economic Growth: A Leading Sector Analysis with a Comparison to the United States and Great Britain", *The Journal of Economic History*, Vol. XXXVII, No. 3, September 1977, s. 583-604.
- Friedman, Isaiah: *Germany, Turkey and Zionism 1897-1918* Oxford-Clarendon Press, 1977.
- Garity J. M. *Foreign Influence on the Ottoman Army*, Ph. D American Univ. Washington 1968.
- Gehrke, Ulrich, *Persien in der Deutschen Orientpolitik Waehrend des Ersten Weltkrieges*, W. Kohlhammer, GmbH Stuttgart, 1969.
- Giesl, Wladimir, (Baron von Gieslingen); *Zwei Jahrzente im Nahen Orient*, Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927.
- Gordon, Leland James, *American Relations with Turkey 1830-1930*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1932.
- Von der Goltz, Freiherr Colmar, *Denkwürdigkeiten*, Von der Goltz und Wolfgang Förster, Berlin, 1929.
- Millet-i Müselleha*, Mütercimi; Yüzbaşı Mehmet Tahir, Konstantiniye 1301, Matbaa-i Ebuzziya.
- Goriçar, Josef, *Austria and Germany Against Balkan States*, American Bohemian Press, New York, 1915.
- Gottlieb, W. W., *Studies in Secret Diplomacy During the First World War*, London, 1957.
- Griffiths, Marwin Albert, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdulhamid II, 1880-1897*, University of California, Los Angeles, Ph. D., 1968. (Univ. Microfilm, Ann Arbor, Mich.)
- Grothe, Hugo, *Asiatische Türkei und Die Deutschen Interessen*, Flugschrift des Deutschen Vorderasien-Komitees, Halle, ads. Geba-ver-Schwetschke Druckerei, 1913.
- Helfferrich, Karl, *Georg von Siemens Ein Lebensbild aus Deutschlands grosser Zeit*, Bd. I-II-III-, Berlin, 1923.

- Alman Feyz-i Millisi 1888-1913 (La Prosperité Nationale de L'Allemagne)* Çev. Nesim Ruso, Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1330.
- Hillgruber, Andreas, *Bismarcks Aussenpolitik* Verlag-Rombach, Freiburg, (tarihsiz).
- Hocaoğlu, Mehmet, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, Oymak Yayınları, İstanbul, (tarihsiz).
- Holborn, Hajo, "Deutschland und die Türkei 1878-1890", *Archiv für Politik und Geshichte*, V (1925), s. 111-59.
- Hüber, Reinhard, *Die Bagdadbahn*, Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin 1943.
- İndjikian, O. G., *Burjuaziya Osmankoi İmperii Akad. Nauk Arm. SSSR Yerevan* 1977.
- Ivanova, L. M., Sidorova, A. K., Yazunskogo, V.K., *İstoria SSSR, Periyod Kapitalizma (1861-1917)*, Tom II, Izdatelstvo Sozialno Ekonomicheskoy Literaturiy, Moskva, 1959.
- Ilek (Doktor), Jaeck E., *Balkan Harbinden Sonra Şark'ta Almanya*, İfham Matbaası, İstanbul, 1331.
- Jerussalimski, A. S., *Die Aussenpolitik und Die Diplomatie des Deutschen Imperialismus, Ende des 19. Jahrhunderts*, Dietz Verlag, Berlin, 1954.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Seri No: 16 TTK Basımevi, Ankara 1962.
- Kıray, M. B., *Örgütlemeyen Kent (İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni)*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, A-1, Ankara, 1972.
- Kraus, J., *Deutsch-Türkische Handels-Beziehungen Seitdem Berliner Vertrag*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1901.
- Kröger, Herbert, *Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges*, Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1953.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, A.Ü.DTCF Yay. 181, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1968.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.
- Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien 1914-1918 (Sammlung Diplomatischer Aktenstücke)* Der Tempelverlag, Potsdam, 1919.
- Lepsius, Johannes, Mendelssohn-Bartholdy, Albrecht; Thimme, Friedrich, *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette 1871-1914. 9. Band (Der nahe und der ferne Osten)* Deutsche Verlagsgesell.

- schaft für Politik und Geschichte MBH in Berlin, 1924.
Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, (Sammlung der, Diplomatischen Akten des Auswaertigen Amtes), 12. Band, "Alte und Neue Balkanhaendel, erste Haelfte (1896-1899)" Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1924.
- Lewin, Percy Evans, *The German Road To the East-An Account of the "Drangnach Osten"*, William Heinemann, London, 1916.
- Luxemburg, Rosa, "Osmanlı Devleti ve Alman Emperyalizmi" *Aydınlık Dergisi*, Aralık 1968, Sayı 2, Ankara, s. 139-144.
- Madison McGarity, James, *Foreign Influence on the Ottoman Turkish Army 1880-1918*, Ph.D. Submitted to American University, Washington D.C., 1968. (Amer. Libr., Washington D.C., 3764)
- Magnus, Philip, *Gladstone*, Dutton Paperback, New York, 1964.
- Mejcher, H., "Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich", *Geshichte und Gesellschaft*, Göttingen Nr. 1-4, 1975, s. 447-481.
- Mahmud Muhtar (Paşa), *Maziye Bir Nazar; Berlin Muahedesinden Harb-ı Umumiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebeti*, İstanbul, Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, 1341.
- Mehmet Zeki, *Raubmörder als Gäste der Deutschen Republik*, Erster Teil, Verlag Die Verteidigung, Berlin, 1919.
- Marx ve Engels, *Doğu Sorunu-Türkiye*, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977.
- Moltke, Helmuth, von, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.
- Mori, Giorgio, "The Process of Industrialization in General and the Process of Industrialization in Italy" *The Journal of European Econ. Hist.* vol. 8, Nr. 1 1979 s. 7-78.
- Mottek Hans, *Wirtschafts Geshichte Deutschlands, Ein Grundriss*, Band VEB-Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1969.
- Ortaylı, İber, "The Port Cities in the Arab Countries-with special reference to Basra" *Türk-Arap İlişkileri Konferansı Bildirileri*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yay. 1979 s. 221-232.
- Orudjev, M.G., *İz İstorii Proniknovenia Germanskogo İmperializma vi Turziyu (sı Kontsu XIX Veka do 1919 God.) Azerbayjanskoye Gosd.* İzdatelstwo, Baku, 1961.
- Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, C. I-II, Kitaphane-i İslam ve Askeri İstanbul, 1327.
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Abdülhamid*, Güven Yayınevi, İstanbul (tarihsiz).

- Ökçün, A. Gündüz, *Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları*, A.Ü. SBF Yayınları, No: 299, Ankara, 1970.
- "XX. yüzyıl başlarında Osmanlı maden üretiminde Türk, azınlık ve yabancı payı" *Yavuz Abadan'a Armağan*, SBF yay, 1969, s. 801-895
- "Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Bağdat demiryolu üzerinde yapılan tartışmalar" *SBF Derg.* C XXV, No: 2
- Öke, Kemal, *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi*, Kervan Yay. İstanbul 1981.
- Önsoy, Rifat, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri (1871-1914)* Basılmış Doç. Çalışması. Hacettepe Üniv. Ankara 1979.
- Pamuk, Şevket, *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire, 1830-1913*, Ph. D. (Mim.) University of California, Berkeley, 1978.
- "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ükelere Göre Dağılımı (1854-1914)" *ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı*, 1978 Özel Sayı, s. 131-162.
- Parfit J.T. Canon, *Twenty Years in Baghdad and Syria*, Simpkin, Marshall and Co. London, 1916.
- Parvus (Alexander Helphand Israel), *Umumi Harb Neticelerinden Almanya Galip Gelirse*, Türk Yurdu Kitabhanesi, Kader Matbaası, İstanbul, 1330.
- Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniyye'nin Borçları ve Islahı*, Türk Yurdu Kitabhanesi, İstanbul, 1330.
- Patrick, Mary Mills, *Under Five Sultans*, The Century Co., New York, London, 1929.
- Petrosyan Yuri Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.
- Pomiankowski, Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der zeit des Weltkrieges*, Amalthea-Verlag, Zürich Leipzig-Wien, 1928.
- Quatert, Donald, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia 1876-1908*, Phd. Univ. of California, Los Angeles, 1973.
- "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul 1890-1908" *The Business History Review*, Vol LI, Nr. 2, s. 151-161
- Raab, Alfons, *Die Politik Deutschlands im Nahen Orient von 1878-1908*, Manzsche Verlag, Wien, 1936.
- Rapp, Adolf, *Die Entwicklung Unserer Orientpolitik*, Verlag Kweres, Tübingen, 1916.

Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev. Ragıp Zaraklı, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976.

Ritter, Albert, *Berlin-Bagdad Neue Ziele Mitteleuropäischer Politik*, 17. Aufl., J.F. Lehmann, München, 1916.

Robach, Paul, *Hatt-ı Saltanat-Bağdad Demiryolu*, İstanbul, İfham Matb. 1331.

Said Paşa, *Hatırat C.I ve II*, Salah Matbaası, Dersaadet, 1328.

Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Sante, Georg Wilhelm, *Geschichte der Deutschen Länder (Territorien-Ploetz)*, 2. Band, A.G. Ploetz Verlag- Würzburg, (Tarih yok).

Schieder, Theodor, "Das Reich unter der Führung Bismarcks", *Deutsche Geschichte im Überblick*, Dritte Aufl. Edit. Rassow-Schief-fer Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1973.

Shannon, Richard, *The Crisis of Imperialism 1865-1915*, Paladin, Frogmore, St. Albans, 1976.

Shaw, Stanford ve Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II, Cambridge Univ. Press, London, 1977.

Silin, A. S. *Ekspansiya germanskogo imperalizma na Bližnem Vostoke nakanune pervoi mirovi voiny (1908-1914)* Moskva 1976.

Stolper, Gustav; Hauser, Karl, Borchardt Knut, *Deutsche Wirtschaft Zeit 1870*, 2. Aufl., J.C.B. Mohr-Tübingen, 1966.

Streisand, Joachim, *Deutsche Geschichte*, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970.

Swanson, Glen W., "War, Technology and Society in the Ottoman Empire From the Reign of Abdülhamid II to 1913, Mahmud Şevket and German Military Mission" *War, Technology and Society in the Middle East*, Ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp, Oxford University Press, N. Y., Toronto, 1975, s. 367-381.

Şpil'kova V. İ., *Mladoturetskaya Revolyutsiya 1908-1909 gg.* İzd. Nauka Moskva 1977.

Tahsin Paşa, *Abdülhamid-Yıldız Hatıraları*, Muallim A. Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931.

Taylor, A. J. P., *The Course of German History*, Methuen and Co. Ltd., London, 1976.

Tekeli, İlhan, "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and Turkish Republic", *From Medina to Metropolis* Ed. L. Carl Brown, The Darwin Press, Princeton, New Jersey, 1973, 244-277.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda bir Aşama- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981.

Thobie, Jacques, *Interests et Imperialisme Français dans L'Empire Ot-*

toman. (1895-1914), Serie Sorbonne 4, Publications de la Sorbonne, Imp. Nationale, Paris, 1977.

Tibawi, A. L., *A Modern History of Syria*, Mac Millan St. Martin's Press, London, 1969.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)* Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Trietsch, Davis, *Deutschland und der Islam-Eine Weltpolitische Studie*, Orient Verlag, Berlin, (Tarih yok).

Levante-Handbuch, Dritte Aufl. GAE Verlag G.M.B.H., Berlin W. 35, (tarihsiz).

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1968.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları II Seri No: 15, (ikinci Baskı), TTK Basımevi, Ankara, 1951.

Ulutan, Burhan, *Bankacılığın Tekâmülü*, Ankara 1957.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, C. VII, Sayı 10, Eylül 1953, s. 43-60.

Veylet, Bunyar, *Şarkta İngiliz-Alman Rekabeti*, Sancakçıyan Matbaası, Dersaadet, 1332.

Wallach, Jehuda, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi (Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919)* T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Çev: F. Çeliker Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977.

Weber, Frank, G., *Eagles on the Crescent-Germany, Austria and the Diplomacy of Turkish Alliance*, Cornell Univ. Press, London, 1970.

Webster, R. A., *Industrial Imperialism in Italy 1908-1915*, University of California Press, Berkeley Los Angeles, 1975.

Wilhelm II, Emperor; *The Kaisers Memories*, Trans, T. R. Ybarra, Howard Fertig, New York, 1976.

Woodward, E. L., *A History of England*, Methuen and Comp. Ltd., London, 1976.

Yapp, M. E., "The Modernisation of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: A Comparative View", *War and Technology in the Middle East*, Ed. Parry-Yapp, Oxford Univ. Press, London, 1975, s. 337-366.

Yale, William, *The Near East*, The Univ. of Michigan Press, Ann Arbor, 1968.

D İ Z İ N

A

ABD, 25, 26, 28
 Abdurrahman Paşa, 110
 Abdullah Cevdet, 136
 Afrika, 20, 25; Doğu Afrika Protektorası, 20
 Afyon Hattı, 105
 El Ahsa, 113
 Ali Nizami Bey, 37
 A. Nizameddin Bey, 37
 Alman aleyhtarlığı, 136, 137; Doğu Cemiyeti, 64; taraftarlığı ve hayranlığı, 134, 135, 136, 138; Katolikleri, 66, 67; misyonerleri, 63; okulları, 62; sanayii, 27, 28; şirketleri, 82; tabipleri, 61; Yahudileri, 129; Yahudileri Yardımlaşma Birliği, 124, 125
 Alsas Loren, 25
 Alten (Konsül), 124
 Altyapısal yatırımlar, 48
 Amerikan misyonerleri, 120; okulları, 120; Protestanları, 121; Yahudileri, 125, 127
 Anadolu Demiryolları, 94
 Doğu Anadolu ıslahatı, 118
 Antalya hattı, 109
 Ansaldo grubu, 21
 Antisemitizm, 128
 Aydın Demiryolu Şirketi, 99
 Arazi spekülasyonu, 105
 Avusturya - Macaristan, 21, 22, 38, 39

B

Baden - Württemberg, 13
 Bağdat Demiryolu Kumpanyası, 100, 101, 104

Balkanlar, 21, 117; bozgunu, 86; ittifakı, 47
 Bankalar ve bankacılık, 28, 29, 40, 51, 52
 Bartlett A., 44
 Basra ve Basra Körfezi, 87, 92, 108, 112, 113, 114
 Battenbergler, 14
 Baumann, 84
 Bavyera, 12, 13
 Baykal B.S., 47, 91, 92, 93, 98, 103
 Bebel A., 31
 Becker A., 47
 Berlin Kongresi, 33, 36, 52, 119, 122
 Bethmann - Hollweg, 31, 63
 Beyrut, 43, 44
 Bieberstein, Marschall von., 44, 57, 98
 Bismarck, 13, 14, 15, 22, 29, 37, 39, 56, 59, 73, 80, 92, 96, 118, 121
 Blaisdell D., 91, 97
 Bloch Kurt, 16
 Bloch Adam, 99
 Bondarevskii G., 49, 108
 Bosna - Hersek, 39, 47
 Boxer Ayaklanması, 58
 Brodford Martin, 17
 Brentjes Burchardt, 123
 Bulgaristan, 14, 38, 46
 Bülow, 14, 17, 135

C, Ç

Caillard V., 91
 Caprivi (Prens), 29
 Carmel Alex, 121
 Cavit Bey, 111, 131, 137
 Cemal Paşa, 137, 138
 Cevdet Kudret, 57

Çelik üretimi, 24
 Çarikov, 108
 Çin, 15, 16, 23, 48; konsorsiyumu, 15; Müslümanları, 58
 Coburglar, 14
 Collas, 91
 Concert European, 29
 Conze W., 30
 Cosmide Efendi, 131
 Çukurova, 106
 Çumra, 52
 Currie Philippe, 99
 Czakt - Tancred projesi, 91

D

Damat Mahmud Paşa, 109, 110
 Delcasse M., 105
 Demir üretimi, 26
 Demiryol imtiyazları, 90, 91, 92, 93
 Deutsche Bank, 29, 49, 52, 88, 95, 96, 111
 Deutsch - Asiatik Bank, 15, 29
 Deutsche Colonial Gesellschaft, 30
 Dinar demiryol hattı, 99
 Dinger Celal, 90
 Disraeli, 37, 91
 Dresdner Bank, 29, 52
 Duyun-u Umumiye, 33, 50, 58, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 101

E

Earle E. M., 52, 98, 101
 Ege Bölgesi demiryolları, 89, 92
 Eldem V., 34, 51, 116
 Eliav Mordechai, 124, 126
 Ellenborough Lord, 18
 Engels Friedrich, 117
 Enver Paşa, 137
 Eskişehir demiryol hattı, 105
 Ermeni Ulusalılığı ve Almanya, 118, 120, 121, 122

F

Fadeyeva I. E., 89
 Fachoda krizi, 65
 Farhi David, 130
 Fas Buhranı, 15
 Fesch P., 46
 Filistin'de Alman kolonizasyonu, 123, 131
 Filistin özerkliği, 130
 Fischel Alfred, 123
 Fransız - Alman rekabeti, 15, 18, 28, 51; demiryol hatları, 98

Fremdling Rainer, 26
 Garity J.M., 85
 Gazi Osman Paşa, 75, 77
 Gehrke U., 17
 Genç Türkler, 85, 133, 134, 135
 Giesl Wladimir, 80
 Gladstone, 37, 38
 Goetze, 72
 Goltz Colmar von., 47, 75, 78, 79, 80, 81, 85
 Gorçakof, 36
 Gotha Programı, 31
 Gottlieb W. W., 87
 Granville Lord, 121
 Griffiths M.A., 73
 Grothe H., 55, 63, 64

H

Habeşistan, 21
 Habsburglar, 13
 Haleb, 97, 104
 Handelsverein, 40
 Hasan Paşa, 84
 Hasan Fehmi Paşa, 89
 Haydarpaşa Limanı, 107
 Helfferich Karl, 23, 27, 28, 91, 136
 Helgoland, 57
 Hermann, 106
 Herzl Theodor, 128
 Hicaz demiryolu, 108
 Hidiv, 38
 Hillgruber A., 29
 Hirschfeld, 60
 Hobe von., 74, 75, 77
 Hocaoglu M., 38
 Hofe von., 84
 Hohenlohe Prens, 53, 92
 Holpmann şirketi, 105
 Hüber R., 99
 Hüseyin Hilmi Paşa, 61

I, İ

İbrani Kültürü ve Eğitimi, 126
 İmparatorlar İttifakı, 56
 India Government, 114
 İndikyan O.G., 46, 126
 İngiliz - Alman rekabeti, 17, 18, 30, 37, 38
 İngiliz demiryol hatları, 99
 İran, 15, 16, 18, 23, 46, 48
 İslamcılık, 53
 İtalyan-Alman nüfuz çatışması, 21, 22, 25, 38

İttihad ve Terakki, 56, 134
İvanova L.M., 15

J

Jaecck, 55, 57, 136
Japon-Alman nüfuz çatışması, 13, 15, 19, 20
Junker kapitalizmi, 13, 27

K

Kaehler von., 59, 74, 75
Kamphövener von., 74, 77, 83
Kapnitz Kont, 112
Karal E. Ziya, 93
Katolikler ve şark Katolikleri, 56, 120, 121
Kaula Alfred, 95, 96, 102
Kerkük petroleri, 106
Kilometre garantisi, 95, 97, 102, 103
King Pendleton, 43
Konya demiryol hattı, 52, 65, 97, 102
Köstence-İstanbul telgraf hattı, 69
Krauss J., 40, 42
Kröger H., 28
Krupp, 43, 51, 82
Kudüs ve Kudüs'te konsolosluklar, 67, 68, 124, 130
Kurmuş Orhan, 43
Kütahya, 95
Kuveyt, 112

L

Lamington, 92
Lassalle Ferdinand, 31
Layard H., 91
Lenin V. I., 32, 46
Leopold (Kral), 20
Lepsius J., 14, 123
Levi Moshe Hahambaşı, 130
Lewin P.E., 45
Liebknecht Karl, 31
Limpus Amiral, 86
Liszt F., 40
Loewe, 83
Ludwigshaven sanayii, 28
Luxemburg Rosa, 31, 102

M

Mahmud Muhtar, 136
Mahmud Şevket Paşa, 134
Makedonya, 22, 58, 118
Manchester sanayii, 49
Marks Karl, 62, 117
Mauser, 82
Mehmed Akif, 57

Mehmed Enis, 55
Mehmed Zeki, 136, 137
Meşrutiyet ve Almanya, 18, 53, 54, 85, 133
Mezopotamya tahılı, 108
Midhat Paşa, 89
Mikadoname, 16
Mills Patrick Mary, 39, 57
Mirza Hüseyin, 16
Moltke, 39, 40, 72, 74
Monokültürel tarım, 48
Moral Felix, 17
Morgenthau, 127
Mori Giorgio, 21
M. Ubaydullah, 137
Mubarek el Sabah, 113
V. Murat, 56

N

Nasihat heyeti, 58
Nasirüddin Şah, 17, 18
Necib Paşa, 94
Necid Emiri, 114
Necid kıtası, 112
Nikola II., 116

O, Ö

O'Connor N.R.C., 99, 102, 107, 127
Ökçün Gündüz, 35
Önsoy Rifat, 41, 45, 87, 115
Ortodoks kilisesi, 116
Orudjev M.G., 134
Osmanlı Bankası, 34, 59, 95
Osmanlı Borçları, 49, 50
Osmanlı - Rus savaşı, 71
Osmanoğlu Ayşe, 56

P

Palaestine Bank, 126
Palmerstone, 63
Pancermanizm ve Pancermen Birliği, 40, 46, 49, 104, 105
Panislamizm, 119
Pantürkizm, 136
Pamuk Şevket, 35, 45, 49, 51,
Pamuk ekimi ve pamuklu mamulat, 44, 106
Papalık, 68
Parfit Canon, 114
Paris Kongresi, 119
Parvüs Efendi, 48
Pax Ottomana, 117
Peter Carl, 20
Petrol, 48

Plantasyon koloniyalizmi, 48
Pobedonovtsev, 112
Pomiakowski, 83
Pressel W. von., 89, 93
Protestanlar, 120

Q

Quatert Donald, 108

R

Radowitz von., 92
Rapp A., 47,
Rathmann L., 40, 69, 76, 82, 100
Rechnitzer E., 109
Redcliffe S., 120
Regulierungs edikt, 27
Ren-Westfalya Kömür Birliği, 49
Reval Görüşmesi, 85
Richarz (konsül), 92, 94, 102
Ristow, 74
Robach Paul, 101, 106
Rosen (konsül), 124
Rüdigisch von., 83
Rumeli muhacirleri, 40
Rus - Alman rekabeti, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 29, 46, 51, 101, 107

S, Ş

Sadiye - Henikin demiryol projesi, 111
Said Paşa, 104, 110, 113
Sakızyan Ohannes, 107
Salisbury Lord, 38, 44
Sanders Liman von., 80, 86, 103
Schlichting von., 76
Selanik İmanı, 21, 43, 44
Shannon Richard, 38
Sherman Act, 28
Sidorova A.K., 15, 22
Siemens Georg von., 44, 66, 93, 96, 99, 103, 105
Silah ticareti, 75, 82, 83
Sillin A.S., 134
Sivas demiryol projesi, 102
Siyasi poliste düzenleme, 58
Slavlar, 33, 119
Smith T.C., 19
Sozialisten gesetz, 31
Spil'kova V. I., 134

Staniforth projesi, 96
Starcke von., 84
Stolper Gustav, 25
Stresand Joachim, 29
Sulama ameliyesi, 106
Süveyş ve Bağdat hattı, 86
Swanson Glen, 85

T

Tahıl (Mezopotamya ve Anadolu), 108
Tahsin Paşa, 114
Talat Paşa, 137
Tanganyika Alman kolonisi, 20
Taylor A.J., 27
Tekeli İlhan, 116
Teminat akçesi, 101
Templer tarikatı, 67, 121, 124
Testa Baron, 77
Tevfik Paşa, 61, 77, 81
Al Tibawi, 67
Trietsch Davis, 44, 55, 62, 88
Trumpener Ulrich, 86
Türkgeldi Ali Fuad, 61

U, V

Uzunçarşılı İ.H., 38
Varjabedian Patrik, 122

W

Wallach Jehuda, 72
Wangenheim Baron, 127, 137
Weber Frank, 137
Webster R.A., 21
Wilhelm II., 14, 16, 29, 39, 56, 64, 65, 66, 67, 100

Y

Yahudiler (Filistin), 124, 131
Yapp M.E., 72
Yatırım sermayesi, 51
Yunanistan, 45

Z

Zaibatsular, 19
Zinoviyev (büyükelçi), 107
Zenzibar Sultanlığı ve Almanya, 20
Zihni Paşa, 100
Zinoviyev (büyükelçi), 107
Zollverein devletleri ve Osmanlı devleti, 41